

genootschap

voor

140/1-2

2003

geschiedenis

**De historische stad: het doorleven van het historisch bewustzijn
in oude steden**

Internationaal colloquium, Brugge, 28 juni 2002

A. Vandewalle, <i>Inleiding</i>	4-6
O. Sparitis, <i>De Europese invloeden in de cultuurgeschiedenis van Riga</i> (samenvatting : A. Vandewalle)	7-10
C. Zillich, <i>Bewaring en ontwikkeling van het hanzeatisch erfgoed in Stralsund en Wismar</i> (samenvatting : M. Nuyttens)	11-15
A. Hemeryck, <i>Het verleden in Brugge : een bijdrage tot de geschiedenis van het historisch besef, 1870-1914</i>	16-33

ARTIKELS

L. Devliegher, <i>Volcranus levita uit Lapscheure</i>	35-41
S. Vanderputten, <i>Wetenschap en cultureel kapitaal in de Duinenabdij aan het einde van de vijftiende eeuw: een onderzoek naar de handschriften van Aegidius de Roya's Compendium historiae universalis</i>	42-65
A. Janssens, <i>Willem Moreel en Hans Memling. Bijdrage tot het onderzoek naar de schilderijen van Memling in opdracht van de familie Moreel</i>	66-110
A. Dewitte, <i>De Historie van broeder Cornelis Adriaenszoon van Dordrecht: auteur en drukker</i>	111-127
C. Vandenbroeke, <i>Het cultiveren van het begrip arbeidsinzet (Nieuwe Tijden - begin 19de eeuw)</i>	128-134

BOEKBESPREKINGEN

Ph. Lorentz en M. Comblen-Sonkes, <i>Corpus de la peinture des anciens Pays-Bas méridionaux...</i> , 19 : Musée du Louvre (L. Devliegher)	135-136
<i>Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis</i> , 3 (2000) en 4 (2001) (G. Maréchal)	136-143
P. Stabel, B. Blondé en A. Greve (eds.), <i>International trade in the Low Countries 14th-16th Centuries</i> (A. Vandewalle)	144-147
J.-M. Cauchies (ed.), <i>Ordonnances de Jean-sans-Peur 1405-1419</i> (J. Mertens)	147-148
C. Lis en H. Soly (red.), <i>Tussen dader en slachtoffer. Jongeren en criminaliteit in historisch perspectief</i> (G. Maréchal)	148-153

KRONIEK

154-174

HANDELINGEN VAN HET GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

gesticht onder de benaming
«Société d'Emulation» te Brugge

Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de
geschiedenis en oudheden van Vlaanderen

JAARGANG 140

2003

**De historische stad
Het doorleven van het historisch
bewustzijn in oude steden**

Internationaal colloquium, Brugge, 28 juni 2002

Inleiding

Ter gelegenheid van de “XXII^{ste} Internationale Hanzedagen van de Hedendaagse Tijd”, georganiseerd in Brugge door het stadsbestuur en de vzw Brugge 2002 van 27 tot 30 juni 2002, werden onder meer een drietal kleine colloquia opgezet. Eén daarvan werd in opdracht van de vzw Brugge 2002 georganiseerd door het Genootschap voor Geschiedenis in samenwerking met de vzw Levend Archief. Het vond plaats op vrijdag 28 juni van 15 tot 18 uur onder de titel “De historische stad. Het doorleven van het historisch bewustzijn in oude steden”.

Het thema van dit colloquium werd geïnspireerd door het verleden van Brugge als laat-middeleeuws trefpunt van Europese kooplieden, met als grootste groepen de Hanzeaten en de Italianen¹. Deze vreemde aanwezigheid heeft een tot op heden duidelijk merkbare invloed gehad op de ontwikkeling van het stadsbeeld. Ook in de museale collecties, in de archieven en zelfs in de mentaliteit van de Bruggelingen heeft ze sporen achtergelaten. Het samenleven gedurende meer dan drie eeuwen met vreemdelingen van uiteenlopende herkomst en cultuur sloeg een onuitwisbare stempel op de stad en zijn bewoners.

Kan men hetzelfde zeggen in andere “Hanzesteden”? Een groot aantal van deze waren ter gelegenheid van de Hanzedagen in Brugge vertegenwoordigd. Brugge zelf was historisch gezien geen eigenlijke Hanzestad, maar draaide als Hanzekantoor of handelsvestiging buiten het eigen territorium volop mee in de hanzeatische handel. Echte hanzesteden als Deventer, Zwolle, Lübeck, Visby, Gdansk, Riga en vele andere kenden hun glorie dagen net als Brugge tijdens de late Middeleeuwen, sommige nog een tijdlang daarna zolang het Hanzeverbond standhield.

1 A. Vandewalle, et al., *Hanzekooplui en Medicibankiers. Brugge, wisselmarkt van Europese culturen*, Brugge, 2002, 176 p.

Kan in die steden eveneens een doorleven van het bewustzijn van een groot verleden worden geconstateerd ? Heeft dit bewustzijn in het recentere verleden en tot op vandaag enige invloed gehad ? Gaat men er prat op het Hanzeverleden ? Meer nog, bepaalt dit mee de huidige politiek ten aanzien van restauraties van gebouwen, urbanisatie, toeristische ontwikkeling, uitbouw van musea en dergelijke ?

In de oude Vlaamse steden speelt het historisch bewustzijn al langer een rol. Professor Marc Boone constateerde dat de stedelingen tijdens de veelvuldige confrontaties met de machthebbers in de Bourgondische periode menigmaal verwezen naar de verantwoordelijkheidszin van hun schepenbanken ten tijde van de opvolgingscrisis in het grafelijke huis in 1127-1128. Historisch bewustzijn leverde ook in de Vlaamse steden der Middeleeuwen de munitie voor de politieke militant, zo stelt hij². De heer Boone, die toegezegd had daarover een bijdrage te leveren aan het colloquium, kon helaas door omstandigheden toch niet deelnemen noch een tekst voor publicatie leveren.

Dat het historisch besef in het 19de-eeuwse Brugge een grote rol speelde, is beter bekend. De romantische geschiedschrijving met haar verheerlijking van het middeleeuwse verleden maakte ook hier opgang. Maar voornamelijk ten tijde van de neogotische beweging bereikte de omgang met het verleden een hoogtepunt. Nog maar kort geleden schreef Aleid Hemeryck daarover een opmerkelijke studie onder de titel: *Het verleden in Brugge. Een bijdrage tot de geschiedenis van het historisch besef, 1870-1914*³. Zij werd bereid gevonden enkele aspecten uit deze studie voor dit colloquium te bewerken en in een lezing naar voor te brengen. Haar tekst, die hierna in extenso volgt, kan beschouwd worden als de belangrijkste van het colloquium.

De andere sprekers, Carsten Zillich uit Stralsund (Duitsland) en Ojars Sparitis uit Riga (Letland), behandelden de geschiedenis van hun stad vanuit een respectievelijk kunst- en cultuurhistorisch en bouwhistorisch oogpunt⁴. Omdat ze minder nauw bij de vraagstelling

2 M. Boone, *Brugge en de Bourgondische hertogen: shoppen op markten van geld en macht*, in: A. Vandewalle, a.w., p. 123.

3 Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KULeuven, 1999-2000, 365 p.

4 Zie van O. Sparitis ook: *Die Rolle der Hanse in der Kultur Rigas*, in: *International Conference Hansa Yesterday - Hansa Tomorrow, Riga, June 8-13, 1998*, Riga, 2001, p. 251-255.

aansloten, publiceren we enkel een samenvatting van hun tekst. Niettemin danken wij alle sprekers voor hun bijdrage. Onze dank gaat ook naar Dries Van den Abeele, bestuurslid van het Genootschap, die zo vriendelijk was het colloquium voor te zitten en de discussie te modereren. Hij deed dit met brio. De 67 ingeschreven deelnemers danken wij voor hun aanwezigheid en hun eventuele tussenkomsten.

De Europese invloeden in de cultuurgeschiedenis van Riga

Nu Letland bevrijd is van de totalitaire dictatuur zijn er nieuwe perspectieven voor het onafhankelijk historisch onderzoek. Dit seminarie biedt de mogelijkheid de Baltische cultuurgeschiedenis als het resultaat van een Europese wisselwerking door te lichten.

De geschiedenis van Riga, de hoofdstad van Letland, vangt aan op de grens van de tweede eeuw na Christus. Intensieve bewoning aan de rivier Daugava, aan de haven en op het grondgebied van Riga is er echter pas vanaf de achtste-negende eeuw. De rivier verzekerde de verbinding tussen Scandinavië en de Slavische landen en maakte de uitwisseling mogelijk van gebruiks- en kunstvoorwerpen tussen Byzantium, de Arabische landen, Rusland en de landen aan de Baltische zee.

Aan het einde van de 12de en het begin van de 13de eeuw nam de strijd tussen Rusland, Denemarken en Duitsland om de hegemonie over de Baltische zee een einde. De macht van het katholicisme en de militaire orde van de Duitsers boden de nodige bescherming voor de inwijking van handelaars, handwerklieden en geestelijken, voornamelijk uit Duitsland. In de 13de tot de 15de eeuw burgerden de Duitse romaanse en gotische kunst en architectuur zich helemaal in. Burchten en kastelen rezen op: de burcht van Riga werd gebouwd in de 14de en vervolledigd in de 16de eeuw. Kloosters en koopmanskerken werden opgetrokken in de stijl van de cisterciënzers, bijvoorbeeld de Sint-Jacobskerk in Riga. De Dom van Riga vertoont sterke gelijkenissen met de Centraal- en Noord-Duitse bouwkunst. Het koor van de Sint-Pieterskerk is gebouwd naar het voorbeeld van de O.-L.-Vrouwekerk van Lübeck.

De Reformatie in Riga in 1521 maakte een einde aan de heerschappij van het katholieke kerk en opende de deur voor de moderne samenleving, multiculturalisme en invloeden van verschillende landen

Het Huis van de Zwarthoofden in Riga, ontstaan in de 14de eeuw, verbouwd in de 16de eeuw en recent gerestaureerd na zijn vernieling in de Tweede Wereldoorlog.

uit Centraal- en Noord-Europa. Vooral met de steden aan de Zuidkust van de Baltische zee waren er contacten. Vandaar de beeldhouwkunst die voornamelijk het werk is van Lübeckse ateliers, bijvoorbeeld dat van Bernt Notke.

Vanaf de tweede helft van de 16de eeuw zijn Renaissance-invloeden vast te stellen. Tijdens de Poolse dominantie werd Riga omgeven door een verdedigingsgordel volgens de Italiaanse militaire opvattingen. Maar via Polen kwamen diverse invloeden uit katholieke en protestantse landen binnen. De gotische gevel van het bekende Zwarthoofdenhuis in Riga werd naar het voorbeeld van de Nederlandse burgerlijke architectuur omgebouwd in een protserige Renaissancestijl. Een eeuw later verbeterden Zweedse bouwmeesters het defensiesysteem van Riga en werkten een stadsuitbreidingsproject uit.

In de 18de eeuw profiteerde het niet zo grote Letland als onderdeel van het Russisch imperium van de internationale cultuurpolitiek van tsaar Peter de Grote. Westerse architecten, schilders en kunstenaars werden aangetrokken en hadden een grote invloed in de Russische en Baltische steden. Ook Riga kwam tot aan de Eerste Wereldoorlog in de ban van de uitheemse cultuurinvloeden, wat duidelijk te zien is in de profane architectuur van die tijd. Enkel tijdens de eerste helft van de 19de eeuw werd de kunst van het zogenaamde Russische rijk gedomineerd door eigen Russische artiesten. Vanuit Riga, het bestuurscentrum van de Baltische provincie in het Russische rijk, vertrokken de dirigistische maatregelen ter navolging van de architectuur en sculptuur van Sint-Petersburg. Vanaf het midden van de 19de eeuw namen academisch gevormde Letse architecten en schilders een plaats in tussen alle andere.

In de overgang van de 19de naar de 20ste eeuw vonden de principes van de Art Nouveau in Riga een voedzame bodem. Het leidde tot de wereldbekendheid van Riga als stad van de Jugendstil. De 20ste-eeuwse kunst in Riga en heel Letland weerspiegelt invloeden van het Franse impressionisme, het Duitse en Italiaanse symbolisme, het Duitse expressionisme, het Tsjechische kubisme en de kleurkwaliteiten van de Frans-Belgische schildersschool. Na een eerste onafhankelijke periode tussen de twee wereldoorlogen werd Letland opnieuw door de Russen bezet na de Tweede Wereldoorlog. Het gevolg was een periode van dominantie van de Russische totalitaire kunst.

Pas met de herwinning van de onafhankelijkheid in 1991 kwam weer ruimte voor internationalisme en multiculturalisme. Riga is echt een “polyfone” stad, beïnvloed door zoveel uiteenlopende Europese kunsttradities en cultuurstromingen.¹

1 Prof. dr. O. Sparitis is verbonden van de Letse Kunstacademie in Riga. Deze tekst werd geredigeerd door dr. André Vandewalle op basis van twee door de auteur geleverde teksten.

Bewaring en ontwikkeling van het hanzeatisch erfgoed in Stralsund en Wismar

Sinds juni 2002 staan de hanzesteden Stralsund en Wismar op de lijst van het wereld-erfgoed van de Unesco.¹ De centra van beide lokaliteiten, die gelden als type-voorbeelden van de Wendische steden, vertonen de specifieke kenmerken van de hanzesteden in de 14de eeuw. In de 17de en 18de eeuw speelden beide plaatsen ook een beslissende rol in het militaire systeem van de toenmalige grootmacht Zweden en vervullen daarom een scharnierfunctie tussen de geschiedenis van Centraal- en Noord-Europa.

Beide historische stadskernen kwamen tot stand in de 13de eeuw en verkregen hun karakteristiek architecturaal uitzicht in de loop van de 14de eeuw, wanneer ze een voorname plaats innamen binnen het verbond van hanzesteden. De middeleeuwse vorm en structuur van zowel Stralsund als Wismar werd grotendeels bewaard. Talrijke barokgebouwen wijzen op de belangrijke rol die de steden in de 17de en 18de eeuw speelden in functie van het Zweedse koningshuis.

Stralsund en Wismar liggen aan de kust van de Baltische Zee tussen Lübeck in het westen en de Poolse grens in het oosten. In de loop van de 13de eeuw reeds hebben beide steden een belangrijke economische en politieke opleving gekend. Wismar speelde een heel belangrijke rol bij de vroegste geschiedenis van de Hanze door een eerste

1 Recente literatuur over dit onderwerp *The historic centers of Stralsund and Wismar, world heritage nomination ; prepared by the Hanseatic cities of Stralsund and Wismar in association with the State of Mecklenburg-Vorpommern*, december 2000; *Hansestadt Stralsund : Managmentplan Altstadt*, oktober 2000; *Hansestadt Wismar : Managmentplan Altstadt*, februari 2002; *Hansestadt Stralsund : Die Altstadtinsel*, 1999.

Verdere informatie: Hansestadt Stralsund (Bauamt, Abt. Planung und Denkmalpflege, Badenstr. 17, 18439 Stralsund) en bij Hansestadt Wismar (Die Bürgermeisterin, Am Markt, 1, 239366 Wismar).

vereniging van steden mogelijk te maken in de tweede helft van de 13de eeuw. De invloed van Stralsund gold vooral in de 14de eeuw, o.a. door de Vrede van Stralsund van 1370. De rijkdom en macht die de burgers hadden verworven weerspiegelde zich in hun gebouwen.

Door de neergang van de Hanze in de loop van de 16de eeuw verloren beide steden hun vooraanstaande plaats. In de 17de en 18de eeuw breidden ze op merkwaardige wijze hun versterkingen uit en waren onder Zweeds bewind de zetel van centrale administraties.

De historische band tussen de steden en de identieke rol die ze tot op vandaag spelen hebben het mogelijk gemaakt dat ze beide tegelijk werden voorgedragen om deel uit te maken van het wereld-erfgoed van de Unesco; dit is een uniek feit. Stralsund heeft ongeveer 60.000 inwoners, Wismar ongeveer 47.000. Het zijn steden in een rurale streek in het voormalige Oost-Duitsland. Er is veel werkloosheid in het gebied en het aantal inwoners daalt. In deze moeilijke omstandigheden streven beide steden er evenwel naar hun cultureel erfgoed optimaal te bewaren.

Sinds de hereniging van Duitsland gaat veel aandacht uit naar de heropbouw van de stadscentra en historische steden. De overheersende indruk ten tijde van de hereniging was er een van dreigend verval, maar nu zijn de eerste tekenen van een heropbloei merkbaar.

Hoe kan de hanzeatische geest en identiteit van Stralsund en Wismar, die intussen niet meer dan provinciesteden zijn, worden onderkend? In beide gevallen gaat het om de hoge graad van ontwikkeling die de architectuur er kende. De hanzeatische bouwcultuur vindt men ook nog na de teloorgang van de Hanze terug, zoals blijkt uit de *Wasserkunst* te Wismar (gebouwd omstreeks 1600) en schoolgebouwen te Stralsund daterend uit de periode 1871-1910.

De nazi-periode en meer nog de heersende ideologie in Oost-Duitsland hebben geleid tot een verwaarlozing van de hanzeatische geest, waardoor ook de stadscentra dreigden te verloederen. Niet in het minst om die reden werd de hereniging als een bevrijding aanzien.

Het stopzetten van de afbraakpolitiek werd in Stralsund bewerkstelligd door de drukkinggroep « *Rettet die Altstadt* ». Zowel voor Stralsund als voor Wismar gold Lübeck als model. Het navolgen van dit model ging zeer ver; net als andere hanzesteden streefden Stralsund en Wismar ernaar de H als eerste letter op de nummerplaten van de auto's te krijgen en ze slaagden daar ook in.

Sedert het midden van de jaren 1990 hebben beide steden wel een eigen imago opgebouwd. De staatssteun werd als onvoldoende ervaren in vergelijking met de hoge kosten voor de bescherming van de stad. Lokale verenigingen die opkwamen voor de bescherming en drukingsgroepen speelden daarom een almaar toenemende rol. Ze ontwikkelden projecten in de sociaal-culturele sector die in het kader van de officiële stedelijke politiek geen kans hadden. Een voorbeeld hiervan is de in Stralsund actieve en 700 leden tellende vereniging ter ondersteuning van de St.-Nicolaaskerk, die reeds 1,5 miljoen euro investeerde.

Zowel in Stralsund als Wismar werd ook een adviescommissie voor de architectuur opgericht, bestaande uit hoog gekwalificeerde beroepsmensen uit heel Duitsland afkomstig.

Twee uitzonderlijke projecten genieten onze bijzondere aandacht. Het eerste betreft de St.-Joriskerk te Wismar, de jongste en grootste van de drie kathedralen die de stad telt. Ze had ernstige schade opgelopen tijdens de tweede wereldoorlog en in 1990 stortte een zadeldak in. Door de inzet van burgers en stadsbestuur werd toch besloten tot heropbouw van de kerk. De stad kan voornamelijk rekenen op de steun van de « *Deutsche Stiftung Denkmalschutz* » ; dit 38 miljoen euro tellende project is een van de belangrijkste waarvoor deze Stichting zich inzet.

In Stralsund wordt sinds de hereniging gewerkt aan de restauratie van het gotische stadhuis. Dit project leidde tot talrijke nieuwe inzichten en ontdekkingen voor vorsers die aan bouwgeschiedenis doen. Het gebouw zal in de toekomst niet enkel het stadsbestuur huisvesten, maar ook open staan voor andere evenementen. Op het gelijkvloers zullen winkels worden ingericht, waardoor de koopmansgeest uit de hanzetijd weer tot leven zal worden gebracht.

Tegelijk werken beide steden ook aan de bescherming van hun oude huizen, door ze meer aantrekkelijk te maken als woonzones. Veelal gaat de renovatie de financiële mogelijkheden van één eigenaar te boven. Een pilootproject in Stralsund poogde hieraan een oplossing te geven : een coöperatieve werd opgericht om drie woningen met zadeldak te restaureren.

Dit vele werk heeft geleid tot de erkenning als werelderfgoed door de Unesco. Als gevolg hiervan werd door beide steden een beleidsplan uitgetekend voor de historische stadscentra. Twee voorbeelden

Het marktplein in Stralsund. Het derde gebouw links is het stadhuis (*Rathaus*).

verduidelijken de toekomstige ontwikkeling. Stralsund organiseerde onlangs een architectuurwedstrijd voor het *Ozeanum* (een oceanarium/aquarium met wetenschappelijke beschrijvingen van de oceaan en de zee). Men hoopt dat dit project hetzelfde effect zal sorteren als het Guggenheim-museum in Bilbao. Het project van de Duitse architect Behnisch werd bekroond en zal zo spoedig mogelijk worden gerealiseerd. Daarnaast zijn er de gotische kathedralen van Stralsund en Wismar. Het project « Wegen naar de Gotische baksteen-architectuur » is belangrijk voor de regionale ontwikkeling. Met steun van de Staat bouwen de Hanzesteden van Mecklenburg-Vorpommern de Gotische baksteenarchitectuur uit tot hun handelsmerk en het ligt in de bedoeling deze stijl uiteindelijk te promoten in de hele Baltische

regio. De landen uit de Baltische regio komen dit jaar overigens samen om een gezamenlijk project te ontwikkelen voor de promotie van de gotische baksteenarchitectuur.

De opname van Stralsund en Wismar op de lijst van het wereld-erfgoed van de Unesco kan worden gezien als een blijk van erkenning voor deze ontwikkelingen en inspanningen en opent perspectieven om op dezelfde weg verder te gaan.²

2 Vertaling en samenvatting door dr. Michiel Nuyttens

Het verleden in Brugge

Een bijdrage tot de geschiedenis van het historisch besef, 1870-1914

‘s Winters of bij maneschijn lijkt het of in Brugge de tijd al vele eeuwen stilstaat.¹ Wanneer men langs haar oude uit baksteen opgetrokken huizen, haar mooie gebouwen, haar kerken met helder klinkende beiaard, haar verstilde grachten loopt, dan waant men zich in een stad die nog in de Middeleeuwen leeft. In de zomer echter, of op feestdagen, heeft Brugge door een grote toevloed aan toeristen een heel ander aanzicht. Maar in de omgeving van het begijnhof en het Minnewater vindt men haar nog terug: stil en mystiek.’ Deze zinnen heb ik niet zelf geschreven. Het is een citaat uit de *Michelingids* voor België en Luxemburg en het vormt hét bewijs van een Brugse reputatie. Vaak vertrekken deze clichés vanuit de gedachte dat Brugge een groots verleden heeft gekend.

Een ander veel gehoorde stelling, noemt Brugge een stad voor speurders naar het verleden. Zij is de stad voor de kunstliefhebber en voor hen die op zoek zijn naar relictten uit het verleden. Deze gedachte hangt samen met de mythe dat Brugge een middeleeuwse stad zou zijn. Menig hedendaagse reisgids probeert met deze middeleeuwse, mythische charme toeristen naar de stad te leiden. Telkens opnieuw wordt Brugge met haar verleden verbonden, alsof zij daarmee zou samenvallen. Dit gebeurt niet enkel nu, bij de overgang van de twintigste naar de eenentwintigste eeuw. De band tussen Brugge en haar verleden werd altijd gelegd, ook in de negentiende eeuw en misschien wel specifiek in de negentiende eeuw.

Terwijl in de negentiende eeuw veel centra van historische steden bijzonder ingrijpende en bedervende veranderingen ondergingen,

1 Deze bijdrage brengt in extenso het referaat door de auteur gebracht op het seminarie ‘De historische stad: doorwerken van historisch bewustzijn’.

werd Brugge inderdaad gespaard van grootse afbraak- en nieuwbouwprojecten. In deze stad werd anders dan in de meeste Belgische steden omgegaan met het architecturaal patrimonium. Het Venetië van het Noorden was immers niet zoals eender welke andere plaats. Dat karakteristieke van Brugge bepaalde de aparte geest die er in de negentiende eeuw heerste en maakte Brugge tot wat de stad vandaag is.

Een stad als Brugge verdient echter beter dan een vage overtuiging dat in de negentiende eeuw de omgang met het verleden een belangrijke rol speelde. Die omgang met het verleden in Brugge heb ik onderzocht.² Welke verhouding bestond er tussen die beide entiteiten 'heden' en 'verleden'? Kwamen er gevoelens van nostalgie aan te pas, werd het verleden geïdealiseerd of gebeurde dat juist niet? Het was bijzonder intrigerend te onderzoeken welke functie het verleden exact uitoefende. Het werd een zoektocht naar het belang van het Brugse verleden in de decennia rond 1900.

De negentiende eeuw leek de uitgelezen periode te zijn om deze vraag naar de omgang met het Brugse verleden te onderzoeken. In deze eeuw werd Brugge immers gemaakt tot wat zij vandaag is: een mythische stad, maar nog veel meer. De negentiende eeuw leek cruciaal te zijn voor het uitzicht en karakter van het huidige Brugge. Bovendien, hoe dichterbij de breuk van de Eerste Wereldoorlog naderde, hoe indrukwekkender het historisch besef werd geuit. De jaren tussen 1870 en 1914 bleken daarom de uitgelezen jaren te zijn voor een studie van de omgang met het verleden in Brugge.

In de periode 1870-1914 leek de omgang met het verleden een hoogtepunt te hebben bereikt. Dit alles greep plaats in een boeiend maar tweeledig kader. Enerzijds was in deze periode een beweging op te merken waarbij op een optimistische manier naar het verleden werd gekeken. Deze gedachtegang, gedragen door Brugse notabelen, politici en industriëlen, legde een verband tussen heden en verleden, zowel door het verleden te bewaren, te tonen en te benutten als door een drang naar modernisering. Deze redenering kende in dezelfde periode een contrast met een andere denkwijze waarbij eerder op een

2 A. Hemeryck, *Het verleden in Brugge. Een bijdrage tot de geschiedenis van het historisch besef, 1870-1914* (Licentiaatsverhandeling KU Leuven), Leuven, 2000.

nostalgische manier naar het verleden werd gekeken. Deze beweging was voornamelijk terug te vinden in schilderijen, gedichten of romans van symbolistische kunstenaars en in sommige getuigenissen over een bezoek aan Brugge. De omgang met het Brugse verleden in de decennia rond 1900 was bijzonder intrigerend, beide bewegingen gaven ook een andere finaliteit aan het verleden, wat inherent samenhang met het karakter van het historisch besef.

Mijn zoektocht naar het historisch besef in Brugge in de periode 1870-1914 kreeg zijn weerslag in acht verschillend onderwerpen. Doorheen deze acht essays is er een duidelijk betoog waar te nemen waarbij de omgang met het verleden naar het einde toe, voortbouwend op de vorige bevindingen, een apotheose bereikt. De redenering en de resultaten uit elk onderdeel apart krijgen dus pas ten volle hun betekenis door hun inpassing in het geheel van de studie. Zo schreef ik onder andere over de inhuldiging van verschillende standbeelden aan het einde van de negentiende eeuw, de oprichting van historische pantheons,³ de historische stoet, de neogotiek, de opkomst van het toerisme en de inhuldiging van de nieuwe Brugse zeehaven. Dit laatste evenement en de decennialange strijd voor de terugkeer van de zee naar Brugge droeg de ultieme opvatting over de omgang met het verleden in Brugge in zich.

Op al deze onderwerpen kan ik hier echter niet dieper ingaan. Ik verkiez hier eerder nader in te gaan op de herontdekking en herwaardering van de kunst van de 'Vlaamse Primitieven'. Vooral rond de persoon van Memling zou in Brugge een ware verering groeien. De grote overzichtstentoonstelling van Oudnederlandse kunst in 1902 vormde hier de climax. En wanneer je nadenkt over de omgang met het verleden in Brugge, kun je niet langs de symbolisten heen. Centraal hierbij staat het boek *Bruges-la-morte* van Georges Rodenbach en de werken van de kunstenaar Fernand Khnopff.

3 A. Hemeryck, *Het Brugse pantheon: nationale en lokale helden samengebracht*, in: Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge, 139 (2002), p. 280-296.

'De eeuw van de 'Vlaamse Primitieven'

*James Weale*⁴

William Henry James Weale werd geboren op 8 maart 1832 in Londen. Hij behoorde tot een welstellende familie van hoogstaand geletterd niveau. De familie had bovendien goede relaties met de adel en de hogere standen en was streng protestants. Dat was de omgeving waar James Weale opgroeide, omkaderd door het Victoriaanse Engeland dat een koloniale en industriële grootmacht was en waar de neogotiek volop bloeide.

In de zomer van 1848 maakte Weale de inwijdingsfeesten van de kathedraal van Saint George in Southwark mee. Het was een indruk-

Portret van William
Henry James Weale,
1832-1917 (cover
Pallieter, 5 (1926), nr. 49)

4 L. Van Biervliet, *Leven en werk van W.H. James Weale, een Engels kunsthistoricus in Vlaanderen in de 19de eeuw*, Brussel, 1991 (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten, jg. 53, nr. 55).

wekkende gebeurtenis, belangrijk voor het katholieke reveil. De luster van dit evenement speelde ongetwijfeld mee wanneer Weale zich een jaar daarna via het doopsel tot het rooms-katholicisme bekeerde. Van toen af begon Weale katholieke kringen te frequenteren en niet zelden kwam hij in contact met eminente persoonlijkheden uit het katholieke milieu. Zo kwam hij ook in Brugge en dat bezoek maakte een onvergetelijke indruk op de jonge Weale en de andere bekeerlingen. Hij ontdekte een stad met vele oude monumenten en kunstschatten, waar de katholieke geloofsovertuiging van de meeste inwoners zo nadrukkelijk in het stratenbeeld aanwezig was. Hij maakte er bovendien kennis met verschillende leden van de Engelse kolonie.

In het kader van een studiereis die Weale door België wilde ondernemen, vestigden Waele en zijn gezin zich in 1855 in Brugge. Het pas toegekomen gezin zou zich volledig integreren in de Engelse kolonie in die stad. Meer nog: 'In minder dan vijf jaar tijd raakte Weale in het Belgisch cultuurleven geïntegreerd en was hij met verschillende befaamde oudheidkundigen en historici bekend.' Hij zou zich opwerken tot eminent (kunst)historicus met een bekendheid die tot ver buiten de Belgische landsgrenzen reikte en hij kon zijn stempel op vele gebieden van het Brugse leven doordrukken. Hij was medestichter van belangrijke tijdschriften, een belangrijk protagonist van de neogotiek, auteur van verschillende reisgidsen over Brugge, maar bovenal was hij historicus en wetenschappelijk onderzoeker. Weale zou bovenal baanbrekend werk leveren rond de laatmiddeleeuwse, Vlaamse schilderkunst. Hij kreeg vooral bekendheid nadat hij de legende rond Memling had doorgeprikt.

De tentoonstelling van 1867

De herontdekking, herwaardering en het wetenschappelijk onderzoek naar de Vlaamse Primitieven of de Oudnederlandse kunst was een lang proces en kent een boeiend verloop. Telkens opnieuw komt er de naam van James Weale in voor.

De tentoonstelling van 1867 over de Vlaamse Primitieven was van cruciaal belang. Het was de eerste tentoonstelling van Oudnederlandse schilderkunst in België. Het succes was buitengewoon waardoor het evenement enorm veel bijdroeg tot de creatie van Brugge als kunststad. Dit was niet enkel voor vreemdelingen en kunstkeners een ultieme kans om zoveel Oudnederlandse kunst bij-

een te zien, ook voor de Bruggelingen zelf was het een gelegenheid om de meesters die in het verleden in hun stad actief waren beter te leren kennen. De tentoonstelling van 1867 wordt een eindpunt in het proces van eerherstel van de Oudnederlandse schilderkunst genoemd en een aanzet tot nieuw wetenschappelijk onderzoek. Deze tentoonstelling had bovendien tot gevolg dat Weale als kenner van de Oudnederlandse schilderkunst bekendheid kreeg. Van alle Vlaamse primitieven werd Hans Memling het meeste uitverkoren. Hij zou in de negentiende eeuw het subject van een ware cultus worden.

De roem van Memling

In het proces van herwaardering en herontdekking van de 'Vlaamse Primitieven' zou inderdaad een heel bijzondere plaats aan de schilder Memling worden toegekend. In deze ontwikkeling stond Brugge centraal, als stad waar Memling zijn meeste schilderijen had gerealiseerd en waar tien meesterwerken van hem bewaard bleven.⁵ Er ontstond als het ware een gedachtegang waarin op een wederkerige manier Brugge en Memling aan elkaar werden gelijkgesteld; wie aan Brugge dacht, dacht aan Memling en omgekeerd. In het Venetië van het Noorden werd deze ontplooiing sterk gestimuleerd. Memling toonde trouwens op een indrukwekkende manier de voorbije glorie van de stad en door van Brugge een cultusplaats van de schilder te maken, werd zij door ontelbare buitenlanders bezocht.

Rond Memling werd vanaf het einde van de achttiende en tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw een ware legende opgebouwd.⁶ Het feit dat in Brugge zijn schilderijen werden bewaard in het mysterieuze Sint-Janshospitaal waar de zusters nog aanwezig waren op een manier alsof de tijd enkele eeuwen had stilgestaan, speelde daarbij een heel belangrijke rol. Het bewonderen van de Memlings in dat oude Brugse hospitaal was een uitstekende manier om te mediteren over de grote schilder en zijn tijd. Het Sint-Janshospitaal had tien werken van Memling in zijn bezit, waaronder het wereldberoemde Ursulaschrijn.

5 D. De Vos, *Hans Memling: het volledig oeuvre*, Antwerpen, 1994.

6 L. Van Biervliet, *De roem van Memling*, in: D. De Vos (red.), *Hans Memling: essays*, Gent, 1994, p. 109-124.

De hardnekkige legende rond Memling was ontstaan rond het midden van de achttiende eeuw, toen de schilder werd voorgesteld als een gewonde soldaat uit Damme die in het Sint-Janshospitaal werd verzorgd. Uit dank voor die verzorging en dat onthaal zou die 'soldaat' enkele schilderijen hebben gemaakt voor de zusters, waaronder het Ursulaschrijn. Deze legende werd in 1861 door Weale doorgeprikt.

Het bezoek aan het hospitaal kwam over als een mysterieuze openbaring. Alleen al de pittoreske toegang tot het gebouw maakte een onvergetelijke indruk. Deze omgeving heeft de adoratie van Memling enorm gestimuleerd. Dit was geen eenvoudig museum, waar enkele schilderijen aan de muur hingen, dit was een heiligdom waar de aanwezigheid van de grote schilder kon worden gevoeld. Het nodigde als het ware uit tot het voelen van het verleden. Wanneer de Duitse journalist Julius Rodenberg in 1880 Brugge en het Memlingmuseum bezocht, verklaarde hij: 'Men is er in de middeleeuwen.' Het bezoek aan het heiligdom van Memling was voor vele kunstenaars een bron van inspiratie. Zowel schrijvers en dichters als schilders verwerkten hun ervaringen tijdens het aanschouwen van de meesterwerken in hun eigen oeuvre. Zo werd de laatmiddeleeuwse schilder een oorsprong voor eigentijdse kunst. En dit had verschillende betekenissen.

Door de ontelbare stroom kunstenaars, werd Brugge, net zoals in het verleden, een artistiek centrum. Door de Memling-verering en door het toerisme in het algemeen werd de stad levendiger, drukker, net zoals vroeger, maar heel specifiek herleefde de stad als het Mekka van de kunsten. De stroom bezoekers die naar Brugge kwamen voor Memling werd door de stad geëxploiteerd als revitaliserende kracht. Zo kon Brugge niet enkel de eer hooghouden dat zij in haar monumentale verleden aan de wieg stond van de Oudnederlandse schilderkunst, maar kon de stad tegelijk pretenderen dat zij ook nog in de negentiende eeuw een inspiratiebron voor de kunsten bleef, dat zij, in een continue lijn met de geschiedenis, kunstenaars tot meesterwerken aanzette.

De tentoonstelling van 1902

Het belang van de tentoonstelling van 1867 lag onder andere in de manier waarop ze de weg had vrijgemaakt voor de grote overzichtstentoonstelling van de Vlaamse Primitieven in 1902.⁷

Organisatie

Aan die fameuze tentoonstelling ging een relatief korte, maar wel moeizame geschiedenis vooraf. Het initiële idee ontstond in Brussel, waar men in de Belgische hoofdstad een grote overzichtstentoonstelling van de 'Vlaamse primitieven' wilde organiseren. Vanuit Brugge kwam echter niet de minste medewerking voor dit project en de ste-

LES PRIMITIFS FLAMANDS
à BRUGES
Exposition de 400 Tableaux de
VAN EYCK, VANDER WEYDEN, MEMLING
BOUTS, GERARD DAVID, METSYS
etc.
& d'Objets d'Art des XVe & XVIe Siècles
OUVERTE JUSQU'AU 15th 7^h 1902.
L'Im. J.L. GOFFART BRUXELLES 5 Octobre

Affiche van de *Exposition des Primitifs flamands et d'Art ancien* in Brugge in 1902.

7 E. Tahon e.a., *Impact: 1902 revisited*, Brugge, 2002 (zie ook de recensie in deze *Handelingen*, 139 (2002), p. 333-337).

delijke musea weigerden om hun Oudnederlandse schilderkunst uit te lenen. Zonder de Brugse schilderijen kon een dergelijke tentoonstelling onmogelijk plaatsvinden. Brussel moest zijn plan opgeven. Het idee werd op Brugge geprojecteerd, waardoor het prestigieuze concept vorm kreeg om in de hoofdstad van de Oudnederlandse schilderkunst zelf een grote overzichtsexpositie te organiseren. Er was niet veel moeite nodig om er in Brugge enthousiasme voor te vinden.

Men had grootse plannen met dit project: 'faire revivre cette époque si glorieuse'. Daarom wilde men niet enkel schilderkunst tentoonstellen, maar ook een uitgebreid gamma van miniatuurkunst, meubelwerk, muntstukken en zegels, edelsmeedkunst en wandtapijten. Het was een mooi en uitdagend plan, maar één dat niet zonder problemen en veel moeite tot stand zou komen. De realisatie van de tentoonstelling werd het relaas van één lange zoektocht en sollicitatie naar subsidies, naar schilderijen en realia, naar een geschikte ruimte. De medewerkers aan de tentoonstelling hebben veel hindernissen moeten overwinnen, vooral ook door het voortdurende tijdsgebrek omdat de organisatie voor het evenement pas in 1900 werd aangevat. Men moet zich trouwens proberen voor te stellen hoe een dergelijk evenement, zonder de hedendaagse, moderne communicatie- en vervoerstechnieken, anno 1900 tot een goed einde werd gebracht.

De opening van de *Exposition des Primitifs flamands et d'Art ancien* was gepland op 15 juni 1902 en dat gebeurde in aanwezigheid van koning Leopold II. Het succes van de tentoonstelling was indrukwekkend, het aantal bezoekers werd op 35.000 geschat. Ook op kunst-en cultuurhistorisch vlak was de betekenis van dit evenement onmiskenbaar: 'Brugge heeft daarmee voorgoed zijn plaats ingenomen onder de Cities of Art, de Berühmte Kunststädte of Villes d'Art in het Europa van de 20ste eeuw.' Het was de eerste keer dat zoveel Oudnederlandse schilderijen in één gebouw bijeen waren gebracht en dat stimuleerde het wetenschappelijk onderzoek rond deze kunst. Deze tentoonstelling vormde immers de aanzet voor vele publicaties rond dit evenement en rond de Oudnederlandse kunst.

Betekenis

De herontdekking en de herwaardering van de Oudnederlandse schilderkunst gaven aan Brugge in de negentiende eeuw een ander stuk glorieus verleden bloot: de luisterrijke eeuw van de

Bourgondische hertogen, een periode vereeuwigd in de laatmiddeleeuwse schilderkunst. De Oudnederlandse kunstenaars werden op handen gedragen. Hun schilderijen waren de weg die naar de glorie van het verleden kon leiden. In Brugge was die kunst opnieuw een aanleiding tot het ophemelen van het verleden, maar tegelijk kleurden de Oudnederlandse schilders ook de toekomst.

Het ego van de Belgen werd overvloedig gestreeld tijdens de zomermaanden van 1902 na een enorm succesvolle overzichtstentoonstelling van deze 'Belgische' kunst. En specifiek in Brugge wist men dat haar naam als kunststad en haar plaats als toeristisch oord definitief was gevestigd. Een glansrijke toekomst stond de stad te wachten. Een grootse, levendige toekomst, met een bruisende kunststad. De band tussen heden en verleden werd strakker aangehaald. Hier bleef het immers niet bij een louter herdenken van het verleden. De oude glorie werd zichtbaar gemaakt en zij werd tegelijk aanzien als een voorbode van de toekomst.

Besluit

In de gespreken van de Bruggelingen over de gebeurtenissen in hun stad aan het begin van de twintigste eeuw, komen vaak de woorden *Bruges-la-morte* aan bod. Het grote deel van de Bruggelingen zagen de grote gebeurtenissen in hun stad als een tegenbewijs van het gezegde dat hun woonplaats een dode stad zou zijn. Toch interpreteerde niet iedereen de overzichtstentoonstelling op diezelfde, positieve manier. Het was immers zo dat aan één en dezelfde gebeurtenis, de eerste grote overzichtstentoonstelling van de Oudnederlandse schilderkunst tijdens de zomermaanden van het jaar 1902 in Brugge, twee onderscheiden betekenissen werden gegeven.

De schilderijen van Memling, Van Eyck en de andere schilders lagen telkens aan de oorsprong van een sterk historisch besef. Voor de organisatoren van de tentoonstelling, de Brugse notabelen, betekende deze gebeurtenis – zoals we daarnet zagen – een sterke band van continuïteit tussen heden en verleden. Bovendien gaven zij daaraan ook nog de inhoud van een succesvolle toekomst. De interpretatie die deze laatste groep aan 1902 toekende, zou geen losstaand gegeven blijven. Dit toekomstgericht historisch bewustzijn kaderde reeds in de herdenkingsbeweging van het verleden dat sinds 1870 een belangrijke opgang had gekend in Brugge. Het zou een apotheose krijgen in

een evenement dat vijf jaar later zou plaatshebben: de inwijding van de nieuwe Brugse Zeehaven. Voor de andere groep, de symbolistische kunstenaars, betekenden de laatmiddeleeuwse schilderijen louter een souvenir van het verleden, een definitief voorbijge werkelijkheid. 'Voor Rodenbach, Khnopff en andere symbolistische kunstenaars opende zich daarentegen een vreemde wereld vol wierook en smart – een wereld die ongrijpbaar bleef.'

Een stad vol symbolen

Gedurende de hele negentiende eeuw, en zelfs reeds in de eeuwen voordien, was Brugge verlaten en doods genoemd. Een hoogtepunt daarvan kwam er in de decennia rond 1900, toen Brugge een uitverkoren stad werd voor symbolistische kunstenaars. Georges Rodenbach en Fernand Khnopff namen het voortouw in deze beweging, vele kunstenaars zouden hen volgen. Brugge werd een stad vol symbolen.

Brugge-die-stille

Bruges-la-morte, drie eenvoudige woorden, de titel van een roman, zijn beroemder geworden dan de schrijver, Georges Rodenbach zelf en zij zijn een eigen leven gaan leiden.⁸ Brugge werd het decor van één van de belangrijkste romans van Rodenbach. Meer nog, Brugge kreeg er een menselijke persoonlijkheid. De Stad, door Rodenbach met een hoofdletter geschreven, was een medemens van zijn inwoners, maar dan wel iemand met bijzonder veel invloed. Brugge modelleerde namelijk het handelen van haar inwoners, zij bepaalde hun gemoedstoestand en hun levensloop. De lezers van de roman konden de aanwezigheid en de invloed van de stad voelen.

De roman vertelt het verhaal van Hugues Viane, een weduwnaar, die dagelijks rouwt om het verlies van zijn vrouw. De weduwnaar was in Brugge komen wonen omdat de stad beantwoordde aan zijn intrieste gemoedsgesteldheid na het overlijden van zijn vrouw. Viane had dus werkelijk de stad uitgekozen omdat hij enkel daar voortdurend kon leven van de herinnering aan de dode en hij zich met de stad

8 F. Bonneure, M. Van Houtryve, K. Puype, *Het stille Brugge: 100 jaar Bruges-la-morte*, Brugge, 1992.

Portretfoto van Georges Rodenbach, 1855-1898

volledig in de stilte kon wikkelen. Op een dag ziet de man echter een jonge vrouw die sprekend op zijn overleden echtgenote lijkt. Al snel wordt deze vrouw, Jane, zijn minnares. Viane zag in Jane de gelijkenis met zijn dode vrouw. Wanneer hij keek naar Jane, dacht hij aan de overledene. Zij was een spiegel voor hem, een spiegel van herinneringen. De romance loopt echter helemaal mis wanneer Jane in het huis van Viane de kamer betreedt waar al de herinneringen aan de overleden vrouw op een haast heilige manier worden bewaard. Het verhaal eindigt tragisch wanneer Jane door Viane wordt vermoord met de haarvlecht van de overleden echtgenote die hij als een relikwie al die jaren had bewaard.

De geschiedenis was in *Bruges-la-morte* op een pertinente manier aanwezig. Het leven van Viane draaide immers om de herinnering aan zijn dode vrouw. De stad die hem op het lijf stond geschreven, was Brugge, want ook daar telde niet het heden, wel de herinnering, het aandenken aan het verleden. Deze unieke atmosfeer, dit mysterie, was het ideaal van Viane, maar lokte ook de schrijver van de roman zelf aan. Rodenbach, verwoed tegenstander van het project Brugge-Zeehaven, wilde dat de stad herinnering bleef, dat zij in haar doodsheid en stilte bleef ondergedompeld. Voor hem was de breuk tussen de glorieuze geschiedenis en het heden, dat daarvan slechts een spiegel was, duidelijk en hij wilde die discontinuïteit behouden. Het ambitieuze plan van de zeehaven kon enkel de subtiele sfeer van de stad schaden.

Bruges-la-morte werd een enorm succes. Het welslagen ervan was voor een groot deel te danken aan de uitgave in Parijs. In Parijs, in de negentiende eeuw het knooppunt van de artistieke wereld, kreeg het verhaal over Brugge een exotische tint mee, de stad werd aantrekkelijk door het vreemde en onbekende. Vanuit de Franse wereld kreeg het boek een verdere verspreiding. De tekst werd vertaald in het Duits, het Engels, het Russisch, het Fins, het Italiaans, het Spaans en pas in 1978 in het Nederlands. *Bruges-la-morte* werd omgewerkt tot toneelstuk, opera en film. In 1990 verscheen de strip *Brugge die Stille*, gebaseerd op de originele roman.

Rodenbach kreeg echter ook veel kritieken te verwerken. Vast staat in elk geval dat *Bruges-la-morte* veel heeft bijgedragen tot de bekendheid van Brugge. Vele lezers van het boek, waaronder talrijke kunstenaars, wilden zelf de sfeer in deze merkwaardige stad waarnemen. De

roman van Rodenbach was bovendien nog meer bijzonder, zonet meer aantrekkelijk geworden door de medewerking van de schilder Fernand Khnopff. De omslag van de originele editie van de roman was door hem getekend. De schilderijen van Khnopff konden worden aanzien als de pendants van Rodenbachs geschriften.

Over vroeger - Fernand Khnopff

'Verleden... Toekomst'. Dit waren de woorden die Fernand Khnopff op de gevel van zijn zelfontworpen huis liet aanbrengen. Merkwaardige woorden, die meteen het boeiende maar ondoorgroen-delijke van de kunstenaar weergaven. Onder de symbolistische kunstenaars nam Khnopff een eminente plaats in. Zijn oeuvre was omvangrijk en bevatte verschillende motieven, onderwerpen en betekenissen.

In 1892 publiceerde Rodenbach zijn *Bruges-la-morte* met het frontispice dat door Khnopff was ontworpen. De subtiele tekening toonde een jonge vrouw met een enorme haardos, als dood liggend op een bed met op de achtergrond opnieuw een zicht op een Brugs kanaal en de ingang van het begijnhof. Het frontispice van *Bruges-la-morte* was een illustratie bij het verhaal, een condensatie van de inhoud. Maar de tekening was veel meer: zij was met haar mysterieuze sfeer een allegorie op de stad Brugge die mijmerde over de terugkeer van de zee en haar oude glorie, net zoals Viane droomde te herleven met het spiegelbeeld van zijn dode vrouw. Zoals uit de roman bleek – de analogie van Jane met de dode was slechts een illusie – waren dergelijke dromen nutteloos en ook Brugge moest zich tevreden stellen met herinneringen. Zowel in het boek als in het schilderij was het beeld van Brugge niet meer geëvolueerd: het was een stad waar elke vorm van moderniteit werd geweerd, waar de tijd immobiel was, zonder vooruitgang.

In de ogen van de schilder was Brugge een dode stad, ingeslapen, maar dit was geen negatief beeld. Brugge was voor hem de stad die zich vrijwillig aan de dood had overgeleverd om volop de band met het verleden te kunnen behouden. Dit was precies de rijkdom van Brugge. De mythe van het verleden werd een kracht voor de stad. Daarom ook zou een heropleving door het terugbrengen van de zee slechts verlies betekenen, schade ook voor het artistieke vermogen van de stad.

Brugge was voor Khnopff het symbool van het verleden. Symbool

van zijn eigen verleden, met de precieze jeugdherinneringen toen hij als kind in Brugge woonde, maar ook van het grote verleden, het voorbije, het ongrijpbare. Telkens opnieuw riep Khnopff dezelfde geheimzinnige en stille sfeer op, versteende zichten van Brugge, weerspiegelingen van oude gebouwen in stilstaand water. Allemaal herinneringen van Khnopff die de stad nooit heeft willen terug zien, nadat hij er in zijn jeugd had gewoond. Indien hij toch in de stad moest zijn, liet hij zich met een rijtuig brengen en droeg hij een zonnebril, om toch maar de veranderingen niet te moeten zien. Voor Khnopff was Brugge dood en had de stad een eigen leven beginnen leiden in zijn geheugen.

De betekenis die Khnopff en ook Rodenbach aan Brugge hadden gegeven, zou vele andere symbolistische kunstenaars beïnvloeden en hen aanzetten om de stad te bezoeken. Brugge kreeg zodoende de reputatie van de 'stad van het symbolisme'. Het symbolisme werd een moeilijk te definiëren artistieke beweging, waarvan de kunstenaars zich groepeerden rond enkele tijdschriften en waarvan de as werd gevormd door de steden Brussel en Parijs.

Hier wordt het dus duidelijk hoe anders de symbolisten en de Bruggelingen omgingen met de overzichtstentoonstelling van de Vlaamse Primitieven. Ook de symbolisten stonden in volle bewondering voor de Oudnederlandse schilderkunst. Voor hen echter bood die kunst, en trouwens het verleden tout court, geen optimistische perspectieven. In hun ogen was er geen band van continuïteit, echter wel van discontinuïteit aanwezig tussen het heden en verleden: 'Het verleden was voor hen geen voorgeschiedenis van het heden, maar een verdwijnende, steeds minder tastbare wereld.' Herinnering was dan ook hun sleutelwoord. Het verleden was in Brugge aanwezig maar ongrijpbaar, als een herinnering.

Besluit

De symbolistische kunstenaars gingen op een totaal andere manier om met Brugge dan de Bruggelingen zelf. Dat werd des te meer duidelijk gemaakt door de reactie op Rodenbach vanuit Brugge. Tenslotte was het vooral *Bruges-la-morte* dat onmiddellijk grote weerklank had gekregen en de titel van de roman werd als een naam voor de stad. Hoewel Rodenbachs werk een enorme stimulans voor het Brugse toerisme werd, waren de Bruggelingen alles behalve gelukkig

met dit 'brandmerk'. In hun ogen maakten Rodenbach en de andere symbolistische kunstenaars van Brugge een stad zonder toekomst. Vooral het feit dat Rodenbach zich nadrukkelijk tegen de oprichting van Brugge-Zeehaven verzette, werd door de Bruggelingen niet in dank aanvaard. Men zou zich dan ook met klem verzetten tegen het oprichten van een standbeeld of gedenkteken voor de dichter. In 1948 werd tenslotte, na veel ijveren pro en contra een bescheiden gedenkplaat voor Rodenbach ingehuldigd aan het huis 'De Rode Steen' op het Jan van Eyckplein. Die gebeurtenis bracht eindelijk een aandenken voor Rodenbach in Brugge, hoewel dat heel diskreet was.

De omgang met een historische stad

Brugge in 1907, de heroprichting van de zeehaven.⁹ De zee die Brugge gedurende enkele eeuwen had verlaten, was teruggekeerd: de stad herleefde, de toekomst lag aan haar voeten. Deze overtuiging bevatte een hele ontwikkeling die in de jaren 1870 kiem had gevat en gedurende vier decennia was gegroeid tot een enorm hoogtepunt: de voltooiing van Brugge's droom, in feiten en in gedachten.

De inhuldiging van de Brugse zeehaven in 1907 was de perfecte voltooiing van de overtuiging dat in het Brugge van rond 1900 geen breuk bestond met de stad van vijf of zes eeuwen geleden. Brugge had de zee teruggebracht tot aan haar stadspoorten en had daarmee ten volle aangetoond dat zij haar naam waardig kon zijn en een vergelijking met haar middeleeuwse verleden kon doorstaan. Dit stadium was niet zomaar in het ijle tot stand gekomen. Zeebrugge was de afwerking van een ontwikkeling die sinds een viertal decennia in Brugge vorm had gekregen. Het was een beweging die werd gedragen door enkele protagonisten met in hun zog een brede groep van Bruggelingen, notabelen, politici en industriëlen. 1907 was de apotheose van een gedachtegang die begonnen was met monumentale vormen van historische herdenking over het gebruiken naar het terugbrengen van het verleden in de stad. Tussen 1870 en 1914 kende de omgang met het Brugse verleden een grandioze ontplooiing.

⁹ V. Vermeersch (red.), *Brugge en de zee: van Bryggia tot Zeebrugge*, Antwerpen, 1982; *Bruges and Zeebrugge: the city and the sea*, Londen, 1995.

Dit denken over heden en verleden kreeg in Brugge nog een derde luik, namelijk de toekomst. De driehoek heden-verleden-toekomst kreeg er perfecte verhoudingen aangemeten. Het verleden was voorbij, maar tegelijk aanwezig. Het heden kreeg er vorm door, de toekomst perspectief. Er kwam aan het einde van de lange negentiende eeuw daarentegen ook nog een andere vorm van omgang met het verleden van Brugge naar boven, één waarbij in plaats van trots en optimisme, beter de woorden mystiek, mysterie, smart en nostalgie pasten.

Het Brugse verleden werd er ervaren als een vervlogen, afgesloten tijdperk. Hoewel in Brugge wel nog versteende restanten van die vergane glorie aanwezig waren als ook een moeilijk te vatten sfeer die aan het voorbije deed denken, bestond er toch een breuk tussen heden en verleden; de geschiedenis was dood. Het verleden was voelbaar maar volkomen verstreken, die idee was verwerkt tot de titel van Georges Rodenbachs roman *Bruges-la-morte*. Even compact was die gedachte ook verwerkt in de schilderijen van Fernand Khnopff. De mistige pastels en de dromerige vrouwen riepen deze nostalgie perfect op. De werken van Rodenbach en Khnopff stonden model voor de vele andere symbolistische kunstenaars die naar Brugge kwamen om de atmosfeer van het vervlogen verleden op te snuiven.

Er heerst ook nog in het hedendaagse Brugge een sterk, historisch besef. Nog steeds speelt het verleden een belangrijke rol voor de stad. Dat wordt duidelijk tijdens de voorbereiding van Brugge als culturele hoofdstad van Europa in 2002. Eén van de vragen die door de werkgroep Brugge 2002 werd gesteld, is de kwestie hoe het hedendaagse Brugge boeiend, actief en eigentijds met het verleden kan omgaan.

Vandaag wordt in Brugge ook begrepen dat de stad meer bekend is en bezocht wordt om haar erfgoed dan om haar hedendaags cultureel aanbod. In de voorbereidingsbrochure voor Brugge 2002 kon men lezen: 'Brugge, meedeinend op de golven van de tijd, maar met een onmiskenbaar heimwee naar de late Middeleeuwen, bloeiperiode van een kosmopolitische stad, die politiek, commercieel, cultureel toonaangevend was. Het heimwee is versteend in het straatbeeld, eeuwigd in musea en archieven. Het wordt haastig geconsumeerd door miljoenen toeristen. Reizigers op zoek naar nostalgie, bezoekers op zoek naar hun cultuurhistorische wortels, oosterlingen en zuider-

lingen, passanten tijdens hun trip door Europa. Toen de stad in 1995 haar kandidatuur stelde om Culturele Hoofdstad van Europa te worden, fronsten menigen hun wenkbrauwen. Brugge? Het verleden is een belangrijke karakteristiek en troef van het Brugge van vandaag, maar het mag niet het enige worden wat Brugge te bieden heeft. Hoe zal de verhouding tussen heden, verleden en toekomst in het Brugge van de eenentwintigste eeuw worden? Zal dat verband anders zijn dan aan het einde van de negentiende eeuw? Het blijkt typisch te zijn voor Brugge: een plaats waar het verleden meer betekenis krijgt dan elders en waar dat verleden als een schatkamer wordt bewaard en vereerd. Ook nog in het Brugge anno 2002 wordt het historische karakter van de stad als haar kenmerkend gezicht aanzien.

De stad kan een belangrijke wending geven aan haar toekomstige identiteit na 2002 maar de verbinding tussen Brugge en haar verleden zal altijd blijven. Hopelijk wordt het een verleden dat het heden inspireert, maar het niet verstikt. Brugge moet het blijven waarmaken als stad van 'vele steden'. Waarschijnlijk zullen in Brugge de relictten van de oude glorie steeds aanwezig blijven, zal er altijd een aanleiding te vinden zijn voor historisch besef, zal er altijd mysterie voelbaar zijn.

Volcranus *levita* uit Lapscheure

In 1969 en 1970 hebben we verscheidene dagen doorgebracht in de 17de-eeuwse kerk van Lapscheure voor het opmaken van de monumentenbeschrijving van het gebouw¹. Twintig jaar later waren we opnieuw voor vele dagen in Lapscheure, ditmaal op de plaats van de (afgebroken) middeleeuwse kerk die na het doorsteken van de dijken ten zuiden van Sluis in 1583, in het overstromd gebied van het nieuwe Lapscheurse Gat was terechtgekomen, daarna geleidelijk in puin was gevallen en uiteindelijk tegen het midden van de 17de eeuw gesloopt was geworden. Enkele muurresten en de funderingen van de kerk kwamen buiten de nieuwe Zeedijk (1650 e.v.) te liggen. De plaats waar het middeleeuwse gebouw had gestaan, bleef echter bekend bij de inwoners van Lapscheure.

De eigenaar van het terrein waarop de kerk had gestaan, Georges Vynckier, had veel belangstelling voor de geschiedenis van Lapscheure en inzonderheid voor de aanwezigheid van de resten van de kerk in de ondergrond van zijn eigendom. In 1989 liet hij enkele steekproeven uitvoeren waarbij Carlos Depiere het loden plaatje vond waarover deze korte bijdrage handelt. Nadat Georges Vynckier ons verwittigd had en wij de toestand ter plaatse hadden bekeken, hebben we, in afspraak met de Nationale Dienst voor Opgravingen (dir. dr. Guy De Boe), het verder archeologisch onderzoek uitgevoerd in het kader van de provinciale inventarisatie van het kunstpatrimonium. Dit gebeurde in de beste verstandhouding met de eigenaar die o.m. zorgde voor de nodige arbeidskrachten².

1 L. DEVLIEGHER, De Zwinstreek (*Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen*, 4), Tielt-Utrecht, 1970, blz.105-130.

2 Met dank aan allen die op één of andere manier bij de opgraving behulpzaam zijn geweest. Op de eerste plaats Georges Vynckier, eigenaar-gastheer die op alle mogelijke manieren ons werk heeft vergemakkelijkt. Johan Vansteenkiste, tekenaar bij de Provinciale Dienst voor Cultuur, maakte de veldtekeningen; de Provinciale Technische Dienst maakte een algemeen niveleringsplan op. Onze dank gaat ook naar Guido Vermeersch en Carlos Depiere voor hun nooit aflatende belangstelling.

In de loop van de 11de eeuw werd Oostkerke - gelegen ten *oosten* van het oudere (10de-eeuwse?) wooncentrum Dudzele - een zelfstandige parochie en is als dusdanig vermeld in de bekende grafelijke oorkonde uit 1089 voor Sint-Donaas te Brugge; op het grondgebied van de uitgestrekte parochie Oostkerke lagen toen niet enkel (oude) schapenweiden, maar ook reeds weiland voor runderen en akkerland³. Nog in de 11de eeuw volstond de ene parochiekerk niet meer voor de aangroeiende en verspreid wonende bevolking, en daarom richtte de Noord-Franse benediktijner abdij van Saint-Quentin-en-l'Isle die het patronaatsrecht van de Oostkerkse parochie bezat, hulpkapellen op. Ze worden vermeld in een oorkonde uit 1110: Lapscheure, Moerkerke en Westkapelle (alle gelegen op een goede 4000 m. van de moederkerk); daarbij ook nog een kapel op het eiland Wulpen - in de Sincfal-inham - die later uitgroeide tot de parochie Briele⁴.

Lapscheure⁵ was echter reeds een kleine eeuw vroeger vermeld, nl. in de bekende brief (1019-1030) van Othelbold, abt van de Gentse Sint-Baafsabdij, aan gravin Otgiva, waarin de abt o.a. het bezit ver-

3 M. GYSSELING en A. KOCH, *Diplomata belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, Brussel, 1950, blz. 295-298.

Uit de uitvoerige bibliografie betreffende de historische geografie van de Zwinstreek verwijzen we hier enkel naar A. VERHULST, *Landschap en landbouw in Middeleeuws Vlaanderen*, Brussel, 1995. Een laatste overzicht van zijn hand verscheen in de *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 137 (2000), blz.191-202, getiteld «Kort overzicht van de geschiedenis van de Zwinstreek in de Middeleeuwen».

4 CH. DUVIVIER, *Actes et documents intéressants la Belgique*, I, Brussel, 1898, blz. 324-325; A. VERHULST, *Middeleeuwse inpolderingen en bedijkingen van het Zwin*, in *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, 28 (1959), blz. 31.

5 Het lijkt ons niet erg geloofwaardig dat de naam Lapscheure de betekenis zou hebben van «gelapte = herstelde schuur»? zoals M. Gysseling - met een vraagteken - schrijft in zijn «Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)», Brussel, 1960, blz. 596. Een opgelapte «scura» (schuur of ander hoevegebouw) zal in de windrijke schorren bij de zee wel geen kenmerkend gebouwtje zijn geweest. Ook Gysseling schijnt dit later te hebben beseft, want in zijn artikel «Inleiding tot de oude toponymie van West-Vlaanderen» in *De Leiegouw*, 25 (1983), geeft hij als verklaring voor Lapscheure: Indo-Europees *lap-* «glanzend, schoon» (blz. 49) wat dan eerder het tegenovergestelde is. J. De Langhe, in *Biekorf*, 54 (1953), blz. 277, legt de naam uit als de schuur (hofstede) van een zekere Lappe. Ook J. De Vries in zijn «Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse plaatsnamen», Utrecht-Antwerpen, 1962, denkt in die richting waar hij schrijft dat men de naam «zeker niet als «gelapte schuur» zal hebben te verklaren, maar met de naam *La(m)po*, dat een verkorting van Landobercht is» (blz.100).

meld van enkele stukken grond te *Lappescura* die de abdij van gelovigen ten geschenke had gekregen⁶. Zoals reeds vermeld, bestond er in 1110 een hulpkerk in de jonge woonkern Lapscheure. Op 27 maart 1127 - enkele weken na de moord op graaf Karel de Goede - had op 't Zand te Brugge een vergadering plaats waaraan alle vooraanstaande lieden uit de dorpen uit het Brugse, o.m. uit Aardenburg, Oostburg, Lissewege en Lapscheure, deelnamen⁷. Enkele jaren later, in 1134⁸, had dan de grote stormvloed plaats die een waarschijnlijk bestaande kreek (de in 1089 vermelde Budanflit?) zou verbreed en uitgeschuurd hebben tot de Zwin-arm. Ook Lapscheure lag in het overstromde gebied dat zich zuidwaarts uitstreekte tot aan de zandstreek. Het is de vraag of de onbewoonbaarheid lang heeft geduurd en of men heeft gewacht op de grote 13de-eeuwse inpolderingen om de oude woonplaatsen terug op te zoeken. Uit de bisschoppelijke oorkonde uit 1163 betreffende het patronaat van Saint-Quentin-en-l'Isle over de kerk van Oostkerke en haar hulpkapellen kan men niets met zekerheid besluiten over de herbewoning van de streek omdat de oorkonde een bestaand bezit bevestigde⁹.

Rond 1200 werd Lapscheure parochie. Na het opwerpen van de Branddijk-Damweg die vanuit het kort vóór 1180 gestichte Damme naar De Hoorn liep, werd vanaf die nieuwe dijk systematisch land ingepolderd. In een grafelijke oorkonde uit 1236 staat vermeld dat de Markttepolder ingedijkt werd tot aan een plaats «Lapeskure» die dus bekend en wellicht ook bewoond was¹⁰. In 1236-1246 volgde de indijking van de Spermaliepolder waarin de kerk van Lapscheure was gelegen¹¹. Deze veldstenen kerk, die na de 12de-eeuwse overstromin-

6 GYSSELING-KOCH, o.c., blz. 248.

7 J. RIDER, Galbertus Notarius Brugensis. De multro, traditione et occisione gloriosi Karoli comitis Flandriarum, Turnhout, 1994, blz. 100. Zie voor de Nederlandse vertaling: B. DEMYTTENAERE, R. VAN CAENEGEM en L. DEVLIEGHER, Galbert van Brugge. De moord op Karel de Goede, Leuven, 2000, blz.183.

8 Voor de bronnen van deze stormvloed: M.K.E. GOTTSCHALK, Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland. I, de periode vóór 1400, Assen, 1971, blz. 59-67.

9 CH.DUVIVIER, o.c., blz. 329-330; A. VERHULST, Middeleeuwse inpolderingen..., blz. 31-32.

10 A. VERHULST, Middeleeuwse inpolderingen..., blz. 25-26.

11 A. VERHULST, Middeleeuwse inpolderingen..., blz. 30-34. In een oorkonde uit 1246 wordt de parochie Lapscheure vermeld en in een oorkonde uit 1266 de kerk.

gen een ingrijpende herstelling had ondergaan, kreeg in de tweede helft van de 13de eeuw een nieuw koor, ditmaal van baksteen. Zonder verdere verbouwingen bleef het romaans-vroeggotisch, driebeukig kerkje bestaan tot de muren en de toren, ten gevolge van de overstromingen sinds 1583, in de loop van de volgende decennia instortten. Nadat in 1640 - op een 1700 m. van de middeleeuwse kerk - een voorlopig houten kerkje was gebouwd, werd in 1650-1652 een nieuw bedehuis opgetrokken waarbij o.m. bouw materiaal van de oude kerk werd gebruikt. Op 28 juli 1652 werd de nieuwe kerk ingewijd ter ere van de H. Drievuldigheid en de H. Christianus (Brugge, Bisdomarchief, Acta Episcopi, XXVI, f° 93 v°).

Zo komen we terug op de kleine loden funeraire plaat die in 1989 op het terrein van de oude kerk werd gevonden. De plaat is bovenaan 7 cm breed; onderaan en aan beide zijanten bedragen de breedte en de hoogte telkens 7,5 cm. De plaat is 8-10 mm dik en weegt 401,51 gr.; het materiaal is nagenoeg zuiver lood¹². De voorkant is effen en aan de kanten iets opgestoken; de achterkant is minder vlak en ongeschijnlijk niet bedoeld om te worden «beschreven». De vier zijanten zijn recht afgewerkt. Waarschijnlijk is het plaatje in een stenen vorm gegoten waarvan de bodem niet effen was afgewerkt. Op de voor- en achterkant is in het lood een inschrift gestoken met een guts of een ander scherp werktuig; bij enkele letters is de V-vormige aanzet duidelijk merkbaar. De tekst luidt als volgt:

voorkant:	A \bar{N} M \bar{C} LXXXVIII VOLCRAN \bar{V} LEVITA ObiIT
achterkant:	VI K \bar{L} IAN \bar{V}

In vertaling: «In het jaar MCLXXXVIII overleed Volcranus leviet de 6de van de kalenden van januari». De sterfdatum is 27 december

12 Met dank aan mevr. H. Wouters (Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium te Brussel).

1189 of 27 december 1188 bij gebruik van de kerststijl¹³. Op de voorkant is op de eerste rij de C na de M maar gedeeltelijk uitgestoken door de verhoogde rand. Ook de I vóór de A op de tweede rij van de achterkant is niet volledig. Het plaatje lag heel waarschijnlijk achter het hoofd van de overledene zoals dit bijv. ook het geval was met de drie vergelijkbare, maar oudere en grotere grafsteentjes (998-1066) die in 1943 in de noordelijke transeptarm van de kerk van de Gentse Sint-Baafsabdij werden gevonden¹⁴.

De voornaam Volcran (Volcram) of Volcraven¹⁵ komt van het germaans *fulka-braban* (volk-raaf)¹⁶.

Levita kan verscheidene betekenissen hebben: leviet, iemand die de lagere wijdingen heeft ontvangen, diaken en ook priester. In de van Oostkerke afhankelijke hulpkapel - of in 1189 misschien reeds parochiekerk - van Lapscheure waar de mis werd gecelebreerd en sacramenten toegediend, was normaliter een priester (*presbyter*) de bedienaar¹⁷.

13 E. STRUBBE en L. VOET, De chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de Nederlanden, Antwerpen-Amsterdam, 1960, blz. 30.

14 F. DE SMIDT, Opravingen in de Sint-Baafsabdij te Gent. De abdijkerk, Gent, 1956, blz. 251-271.

15 Deze twee voornamen vinden we terug bij Volcran / Volcraven van Lampernisse in 1123-1130. F. VERCAUTEREN, Actes des comtes de Flandre 1071-1128, Brussel, 1938, blz. 265, 304; TH. DE HEMPTINNE en A. VERHULST, De oorkonden der graven van Vlaanderen (Juli 1128-September 1191). II. Uitgaveband I. Regering van Diederik van de Elzas (Juli 1128-17 Januari 1168), Brussel, 1988, blz. 25, 34. Een afstamming van hem heeft in de 12de eeuw waarschijnlijk de kerk van Volcravenskinderskerke (het latere Oostkerke, nu fusiegemeente van Diksmuide) gesticht. Cfr. M. CARNIER, Parochies en bidplaatsen in het bisdom Terwaan vóór 1300, Brussel, 1999, blz. 169.

16 Over voornamen met *raaf* als naam en naamdeel, zie A. KOCH, Vikingen in Vlaanderen? Een 10de-eeuwse lijst met persoonsnamen uit Snellegem (bij Brugge), in *Naamkunde*, 16 (1984), blz. 183-200.

17 Een moeilijk te beantwoorden vraag is waar en hoe een parochiepriester in die tijd zijn theologische en pastorale vorming heeft gekregen. In zijn belangwekkend artikel «De middeleeuwse parochie in het graafschap Vlaanderen tijdens de volle middeleeuwen. Een overzicht», in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 136 (1999), blz. 25, schrijft M. Carnier: «Over de opleiding van de parochiepriesters weten we weinig. Het graafschap Vlaanderen was een gebied met een grote dichtheid aan abdijen en kapittels en dus met veel abdijen en kapittelscholen, maar voorbeelden van parochiepriesters die er een opleiding kregen, zijn er niet. Dit lijkt echter plausibel, temeer daar het voor de bezitter een ideale gelegenheid was om de bedienaars van haar kerken zelf te vormen en een stevige band met hen te leggen». In die tijd komt voor onze streek allereerst de

Volcran kan daar pastoor zijn geweest, alhoewel op het plaatje niet wordt vermeld dat hij in de kapel/kerk van Lapscheure het ambt heeft uitgeoefend. De herkomst van het plaatje - gevonden op de oude kerksite - maakt o.i. die veronderstelling toch wel waarschijnlijk. Misschien duikt er nog eens een oorkonde op waarin «onze» Volcran wordt vernoemd.

kapittelschool van de Brugse Sint-Donaas als opleidingscentrum in aanmerking; daarnaast ook de kapittelschool van Onze-Lieve-Vrouw te Brugge en wellicht ook de bisschoppelijke kapittelschool te Doornik. Ook abdijen, inzonderheid deze met patronaatsrecht over meerdere parochiekerken, komen in aanmerking; bijv. de abdij van Sint-Andries, de twee grote Gentse abdijen of de Sint-Bertijnsabdij te Sint-Omaars.

Wetenschap en cultureel kapitaal in de Duinenabdij aan het einde van de vijftiende eeuw

Een onderzoek naar de handschriften van Aegidius de Roya's *Compendium historiae universalis*

Het einde van de Middeleeuwen was voor veel abdijen uit de Zuidelijke Nederlanden een tijd van diepe crisis. Door de afbrokkeling van het traditionele ontginningssysteem, de gewijzigde bezitsverhoudingen in de regio en de ingrijpende veranderingen die dit met zich meebracht in het beheer van de domeinen, kwamen de relatief inerte kloostereconomieën in moeilijkheden. Ontsnaptten een aantal kloosters aan een faillissement, dan speelde de politieke onrust wel in hun nadeel. De machtspolitiek van de Bourgondische hertogen bracht sinds het midden van de veertiende eeuw een groot aantal conflicten met zich mee, die geleid hebben tot de grondige verstoring van het sociale verkeer¹. Zoals Huizinga het zo treffend schetste, was deze periode ook een moment van geestelijke onzekerheid, die zich kenmerkte door de toenemende druk van de massa op de geloofsbeleving.

Die sombere schets laat nauwelijks vermoeden dat een aantal prominente figuren uit de monastieke wereld er in geslaagd zijn die onzekere situatie toch naar hun hand te zetten. Door hun banden met het Bourgondische hof te benutten of door een sluw uitgezet diplomatiek parcours te volgen, wisten zij zich van een prominente politieke en economische plaats te verzekeren. Het is vooral in de tweede helft van

1 N. Geirnaert, *Vlaamse cisterciënzers en Europese staatscultuur. Abt Johannes Crabbe en het cultureel leven in de Duinenabdij tijdens zijn bestuur (1457-1488)*, deel 1, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Leuven, 2001, p. 262.

de vijftiende eeuw dat men er vanuit monastieke hoek in geslaagd is aansluiting te vinden bij de complexe maar in sociaal opzicht winstgevende dynamiek van het Bourgondische staatsleven. Onderzoekers brengen steeds meer elementen aan die toelaten de effecten van deze ambities op de literaire en artistieke productie in en rond deze abdijen in kaart te brengen. Het proefschrift van Noël Geirnaert over Jan Crabbe, abt van de cisterciënzerabdij van Ten Duinen (1457-1488), heeft in dat opzicht veel nieuwe gegevens aan het licht gebracht, die ons toelaten een aantal bronnen te herlezen vanuit een nieuw perspectief².

Eén van de meest veronachtzaamde dossiers in dat opzicht is dat van de geschiedschrijving in deze abdij, een rijke traditie die meer dan honderdewintig jaar overspant³. Met name de handschriftelijke overlevering verdient het herbekeken te worden in het licht van de ambitieuze pogingen van de cisterciënzers om zich te laten gelden ten aanzien van de Bourgondische elite. Dankzij de onderzoeksprojecten “Narrative Sources” en “Monastieke geschiedschrijving: sociale perceptie en maatschappelijke positionering”, die beide uitgewerkt werden door onderzoekers aan de Universiteit Gent en de Katholieke Universiteit Leuven en ondersteund werden door het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek-Vlaanderen, beschikken we nu over de nodige technische instrumenten en (een steeds groeiende) achtergrondkennis die toelaten de productie van verhalende bronnen en hun handschriftelijke overlevering systematisch in kaart te brengen⁴. In dit artikel wil ik me houden aan de meest omvangrijke en minst gedocumenteerde groep handschriften uit de historiografie van Ten Duinen, met name deze van Aegidius de Roya’s *Compendium historiae universalis*. In de volgende bladzijden zal ik aantonen dat een aantal exemplaren gebruikt werden om politieke en diplomatieke banden die tijdens het abbatiaat van Jan Crabbe werden gesmeed, te bezegelen.

2 Zie de vorige noot.

3 J. Bonny, Cisterciënzerauteurs van de Duinenabdij, in: M. Sabbe, M. Lamberigts en F. Gistelincq, ed., *Bernardus en de Cisterciënzerfamilie in België 1090-1990*, Leuven, 1990, p. 361.

4 Eén van de meest gebruiksvriendelijke resultaten van deze projecten is het online repertorium *Narrative Sources* (<http://www.narrative-sources.be/>), dat een overzicht biedt van de bewaarde verhalende bronnen uit de middeleeuwse Zuidelijke Nederlanden.

Een historische traditie van lange adem⁵

Om het ontstaan van de Roya's omvangrijke kroniek te begrijpen is het nodig terug te gaan naar het midden van de veertiende eeuw. Tussen 1360 en 1428 compileerde Johannes Brando⁶ het *Chronodromon* (NaSo J187)⁷, waarin hij de geschiedenis van de mensheid beschreef vanaf de Schepping tot 1414⁸. De kroniek behandelt deze thematiek in drie luiken: het eerste behandelt de joodse geschiedenis uit het Oude en het Nieuwe Testament, het tweede de Griekse en Romeinse geschiedenis en het derde de geschiedenis van de christelijke wereld. Hoewel Brando zichzelf zag als een *compiler* of een *abreviator*⁹, wordt zijn werk tegenwoordig het vaakst gelezen als een getuigenverslag van de eigentijdse regionale politiek. De kroniek beperkt zich immers in de laatste hoofdstukken tot een relaas van de politieke troebelen in Vlaanderen rond 1400. De beschikbaarheid van een uitstekende reeks eigentijdse getuigenissen zette de auteur ook aan om zich weinig te bekommeren over een evenwichtige verhouding tussen ver en minder ver verleden, en zijn eigentijdse notities zijn veel uitgebreider dan passages over "oude" geschiedenis¹⁰.

Door zich te concentreren op de Bourgondische geschiedenis verloor Brando het verhaal van zijn eigen klooster echter grotendeels uit het oog, en dat maakte zijn werk aantrekkelijker voor een groter publiek dan de vele lokale geschiedenissen die op dat ogenblik stof vergaarden in de kloosterbibliotheken. Eén van de afnemers van zijn kroniek was de kloostergemeenschap van Oudenburg, waar Brando's kroniek kort voor 1457 (maar misschien ook veel vroeger) gecompil-

5 Dit overzicht is gedeeltelijk gebaseerd op een aantal verspreide passages uit mijn boek *Sociale perceptie en maatschappelijke positionering in de middeleeuwse monastieke historiografie (8ste-15de eeuw)*, 2 delen, Brussel, 2001.

6 E. Brouette, Jean Brandon (m.14e-1428), in: Idem, A. Dimier en E. Manning ed., *Dictionnaire des auteurs Cisterciens*, Rochefort, 1975-1978, p. 397.

7 Deze code verwijst naar de identificatiecode, gebruikt in *Narrative Sources*.

8 Het gedeelte vanaf 1384 werd uitgegeven door J. Kervyn de Lettenhove, *Chroniques relatives à l'histoire de la Belgique sous la domination des ducs de Bourgogne. Textes latins. Chroniques des religieux des Dunes, Jean Brandon - Gilles de Roye - Adrien de But*, Brussel, 1870, pp. 1-166.

9 J. Kervyn de Lettenhove, *Chroniques*, p. 169: "Hoc anno natus est hujus abreviator."

10 Zie *Sociale perceptie*, pp. 101-102.

leerd werd in het *Chronicon Aldenburgense Monasterii Majus* (NaSo C015)¹¹. Toch kunnen we stellen dat Brando zichzelf een lekenpubliek heeft ontzegt door in het Latijn te schrijven, terwijl vele van zijn eigentijdse, niet-monastieke collega's wel kozen om te schrijven in één van de volkstalen. De impact van het *Chronodromon* bleef dus noodgedwongen erg beperkt, maar dat liet de auteur wel toe zich ongehinderd te verontschuldigen voor zijn bemoeienis met het (in een monastieke context) verwerpelijke genre van de geschiedschrijving¹².

Hoewel het in geen geval gaat om een literair meesterwerk, is Brando's bijzonder omvangrijke compilatie een staaltje van vakmanschap, waarbij tradities uit de universele historiografie en de recente drang naar eigentijdse, journalistieke geschiedschrijving verzoend worden. Het intrinsieke succes van deze onderneming is de intellectuelen van Ten Duinen niet ontgaan. Na Brando's overlijden in 1428 maakte Bartholomeus de Beka dankbaar gebruik van de nota's van zijn voorganger om een aanvulling voor de jaren 1414-1427 te compileren, waarna hij de kroniek zelf aanvulde tot 1431 (NaSo B004). Het strikte universalistische (of in ieder geval Bourgondische) kader waaraan beide auteurs zich hielden, wordt duidelijk gemaakt door Beka's stilzwijgen over de herhaaldelijke vlucht van de kloosterlingen voor de oorlogsdreiging vanaf 1418¹³. De laatste aanvulling op de kroniek (1431 tot 1478)¹⁴ is van de hand van Adrianus de Budt, een notoir veelschrijver en de meest bekende van de historiografen van

11 V. Fris, *Essai d'une analyse des Commentarii sive Annales Rerum Flandricarum (Annales Flandriae 1561) de Jacques de Meyere. Ire partie: Examen des sources des Annales Flandriae*, Gent, 1908, p. 35. Het enige bekende handschrift van deze kroniek (BRUGGE, Groot Seminarie, 127/5) werd rond 1458 gekopieerd onder toezicht van abt Anianus de Coussere, wiens wapenschild opgenomen werd in de miniatuur aan het begin van de kroniek (folio 24r^o) (M. Smeyers en B. Cardon, Vier eeuwen Vlaamse miniatuurkunst in handschriften uit het Grootseminarie te Brugge, in: A. Denaux en E. Vanden Berghe ed., *De Duinenabdij en het Grootseminarie te Brugge. Bewoners/Gebouwen/Kunst-patrimonium*, Tielt en Weesp, 1984, p. 166).

12 Zie mijn artikel From sermon to science: monastic prologues from the Southern Low Countries as witnesses of historical consciousness (10th-15th centuries), in: W. Verbeke ed., *Narrative Sources*, ter perse.

13 E. Manning, Barthélemy Beke (ou Beka), in: E. Brouette, A. Dimier en E. Manning ed., *Dictionnaire*, p. 85.

14 Uitgegeven door J. Kervyn de Lettenhove, *Chroniques*, pp. 211-531.

Ten Duinen, wiens werk actief ondersteund werd door abt Jan Crabbe¹⁵. De Budts oeuvre omvat daarnaast een *Chronicon Flandriae* (NaSo A016, tussen 1460 en 1488), dat loopt vanaf de mythische Lidericus I van Harelbeke tot de dood van Jan zonder Vrees in 1419 en waar hij later nog een aanvulling tot 1478 op schreef (NaSo A015)¹⁶. Tenslotte staat hij bekend als de auteur van een geschiedenis van de Duinenabdij (NaSo A014)¹⁷.

Aegidius de Roya: theoloog, diplomaticus, historicus

In het verleden is al vastgesteld dat de Budt voor zijn eigentijdse aanvullingen op de universele kroniek van Brando en de Beka niet hun originele tekst heeft gebruikt, maar zich beperkt heeft tot het raadplegen en aanvullen van een bewerking van de tekst door de weinig gekende Aegidius de Roya (1415-1478)¹⁸. Als monnik van Cîteaux had de Roya in 1449 het diploma van licentiaat in de theologie behaald aan het Sint-Bernardscollege in Parijs, waar hij in 1452 ook *magister regens* werd en zelf theologie begon te doceren. Daarna combineerde hij de functie van *provisor* van het college (1453-1456) en opnieuw van *magister regens* (1456-1459) met het abbatiaat van Royaumont, waar hij tenslotte met slaande deuren vertrok¹⁹. Uiteindelijk belandde de Roya in 1460 in Ten Duinen, waar hij de rest van zijn dagen zou verblijven²⁰.

15 Zie N. Geirnaert, in *Vlaamse kunst op perkament. Handschriften en miniaturen te Brugge van de 12de tot de 16de eeuw*, Brugge, 1981, pp. 194-195.

16 De enige volledige uitgave is van de hand van J.-J. De Smet, *Recueil des chroniques de Flandre - Corpus chronicorum Flandriae*, 1, Brussel, 1837, pp. 261-367. Het *Chronicon ab anno 1465 usque ad annum 1478* werd uitgegeven door J. Kervyn de Lettenhove, *Chroniques*, pp. 583-710.

17 Uitgegeven door F. Van de Putte en D. van de Castele, *Cronica abbatum monasterii de Dunis per fratrem Adrianum But*, Brugge, 1839 (herdrukt in 1864).

18 V. Fris, Les Chroniques d'Adrien de But, in: *Compte rendu des séances de la Commission Royale d'Histoire ou recueil de ses bulletins*, 70 (1901), p. 517.

19 Het ontslag van de Roya als abt van Royaumont in 1459 leidde tot nogal wat opschudding. Na interventies van het Franse hof, het Parlement van Parijs en het Generaal kapittel werkte de abt van La Ferté een compromis uit, waarna de Roya kon intreden in Ten Duinen (N. Geirnaert, *Vlaamse cisterciënzers. Deel 2*, p. 311).

20 A. Dimier in *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques*, 20, Parijs, 1984, kol. 1375-1376 en C. Obert, Les lectures et les oeuvres des pensionnaires du Collège Saint-Bernard: Jalons pour l'histoire intellectuelle de l'Ordre de Cîteaux à la fin du Moyen Age, in: *Cîteaux*, 40 (1989), p. 271.

Aanvankelijk leek het alsof de Roya's verblijf in de abdij voornamelijk herinnerd zou worden omwille van zijn theologisch onderricht en zijn commentaren op werken van Porphyrius (de *Tsagogiae*) en van Petrus Lombardus²¹. Kort na zijn professie werd de Roya echter ook actief ingezet in het energieke hervormingsbeleid van abt Jan Crabbe. Sinds Crabbes aantreden in 1459 slaagden de kloosterlingen er geleidelijk in zich te ontdoen van hun schulden, onder meer door de verkoop en de verpachting van delen van het domein²². Het archiefonderzoek van Geirnaert heeft aangetoond dat deze abt de niet te miskennen economische kracht van zijn klooster in de Vlaamse regio heeft onderkend door actief de leiding te nemen over bedijkingprojecten in de Vier Ambachten en het land van Saaftinge²³. Crabbes bedijkingen in Ossensisse gingen overigens gepaard met enkele delegaties naar het hof in Brussel (1466 en 1469), die geleid werden door de Roya, en die tot doel hadden deze grootschalige werken te verantwoorden bij de centrale administratie²⁴. De goede, mogelijk familiale relaties van de nieuwe intredeling met leden van het Bourgondische hof werden ook omgezet in politieke voordelen toen Crabbe in contact werd gebracht met een aantal hoge ambtenaren die mede Karel de Stoutes beleid bepaalden²⁵. De carrière van de abt ging vanaf dan enkel nog in opgaande lijn, en uiteindelijk bracht hij het tot één van de voornaamste raadgevers van Maria van Bourgondië en van Maximiliaan²⁶.

Ook in de orde van Cîteaux kwam de Roya's invloed goed van pas. Terwijl Crabbe zich opwerkte tot een spilfiguur in de contacten tus-

21 N. Geirnaert, *Vlaamse cisterciënzers. Deel 2*, pp. 311-312.

22 Crabbe werd aan het begin van zijn abbatiaat (1457-1459) geconfronteerd met tegenkanting van leden van de hertoglijke familie, voornamelijk Isabella van Portugal, de echtgenote van Filips de Goede, die haar neef Jacobus de Coïmbra wilde aanstellen tot hoofd van de Duinenabdij. Het geschil leidde tot een avontuurlijke periode in Crabbes leven, met als hoogtepunten een korte opsluiting en een audiëntie bij de paus. Pas in 1459 kwam men tot een minnelijke schikking (F. Van de Putte en D. van de Castele, *Cronica*, pp. 75-77).

23 N. Geirnaert, *Vlaamse cisterciënzers. Deel 2*, pp. 262-267.

24 *Ibidem*, p. 266.

25 *Ibidem*, pp. 248-249.

26 F. Van de Putte en D. van de Castele, *Cronica*, p. 78. Zie verder A. Dubois en N.N. Huyghebaert, *Monasticon Belge, III/2*, Luik, 1966, pp. 403-404 en N. Geirnaert, *Vlaamse cisterciënzers. Deel 2*, pp. 250-251.

sen de Italiaanse financiers te Brugge en zijn orde²⁷ bracht hij de Roya in stelling om diens goede relatie met de abt van Cîteaux maximaal te benutten. Al in 1463 trokken Crabbe en de Roya samen naar het Generaal Kapittel, een reis die kort daarna gevolgd werd door de Roya's verblijf in Londen met de abt van Cîteaux²⁸. Eénmaal vinden we in de brieven van de Roya nog een vermelding van een reis naar Troyes, een missie waarvan de precieze omstandigheden onduidelijk zijn²⁹. In ieder geval is het duidelijk dat de diplomatieke ervaring van de Roya ten volle benut werd door de ambitieuze Crabbe³⁰. Zo roepen de bronnen een beeld op van de Roya als intellectueel en diplomaat, wiens goede contacten ten dienste gesteld werden van een abt die zich snel wist op te werken tot één van de spilfiguren van het kloosterwezen in het Bourgondische rijk.

Ook als kamergeleerde speelde de Roya een belangrijke rol in het beleid van Crabbe. Kort na zijn aankomst in Ten Duinen begon hij te werken aan een nieuwe, gebruiksvriendelijke compilatie van Brando's kroniek. Het resultaat, het *Compendium historiae universalis*, ook wel bekend onder de naam *Compendium Chronodromi Ioannis Brandonis* (NaSo A030), ontstond in een eerste redactie tussen de jaren 1460 en 1463, en behelsde een weinig origineel maar allesomvattend overzicht van de wereldgeschiedenis vanaf de Schepping tot 1430³¹. Vanaf circa 1467 heeft de Budt deze compilatie gebruikt om zijn eigen aanvulling voor de jaren 1431-1478 samen te stellen, mogelijk met de hulp van de Roya.

Tot daar lijkt het verhaal vrij eenvoudig. De Budt heeft dankbaar gebruik gemaakt van het compilatiewerk van zijn leermeester³², waarna het opgegaan is in een nieuwe, meer originele tekst, waarin het accent lag op de eigentijdse geschiedenis. Volgens de moderne vor-
sing is de Roya's *Compendium* misschien wel in formeel opzicht een essentiële tussenschakel tussen de kronieken van Brando-Beka en die

27 N. Geirnaert, *Vlaamse cisterciënzers. Deel 2*, p. 268.

28 *Ibidem*, p. 312.

29 J. Kervyn de Lettenhove, *Chroniques*, p. X.

30 *Ibidem*, p. 440. Het feit dat de Roya al in 1446 met de abt van Morimond naar Schotland was gereisd, pleit voor zijn rijke diplomatieke ervaring (N. Geirnaert, *Vlaamse cisterciënzers. Deel 2*, p. 310).

31 Zie V. Fris, *Les Chroniques*, p. 528.

32 J. Kervyn de Lettenhove, *Chroniques*, p. XII.

van de Budt, maar in ieder ander opzicht (en zeker op inhoudelijk vlak) wordt het afgedaan als een verwaarloosbare voetnoot in de geschiedenis van de cisterciënzerhistoriografie. Kervyn de Lettenhove heeft in dat verband de ietwat romantische, maar bij nader inzien aan-nemelijke veronderstelling gemaakt dat de Roya de geschiedenis van zijn eigen tijd niet beschreven heeft teneinde gevoelige, nog openstaande dossiers ongemoeid te laten³³. Zijn belangrijke politieke rol in het abbatiaat van Crabbe kan hem inderdaad belet hebben het standpunt van een buitenstaander in te nemen bij het schrijven van een eigentijdse geschiedenis. Het heeft er alle schijn van dat de Budt dit met minder reserves kon doen.

Misschien vinden we in het *Compendium* weinig nieuws wat betreft feitelijke gegevens, maar dat mag ons niet beletten dit werk te bekijken als een volwaardige historische bron. De receptie van de tekst is minstens zo belangrijk als het originele scheppingsmoment, en kan ons een beeld geven van de inbedding van dit werk in de cultuurbeleving en -expressie van een laatmiddeleeuws cisterciënzerklooster. Eén van de belangrijkste indicatoren in dat opzicht is de handschriftelijke overlevering. Naast één modern handschrift uit het midden van de zeventiende eeuw dateren de negen bekende kopieën van het *Compendium* uit de periode 1463-circa 1485. Zowel de korte tijds-spanne als het aantal handschriften zijn ongewoon voor een Latijnse kroniek uit een monastiek milieu³⁴. Die merkwaardige vaststelling maakt van de Roya's kroniek zonder meer de meest succesvolle tekst van het hele corpus historische teksten uit de middeleeuwse Duinenabdij en een belangrijke schakel in de receptiegeschiedenis van de middeleeuwse monastieke geschiedschrijving. Ter vergelijking: van

33 "Il ya lieu de croire qu'il craignait de juger avec sévérité des faits à peine accomplis et des hommes dont la plupart vivaient encore." (J. Kervyn de Lettenhove, *Chroniques*, p. VII).

34 Ter vergelijking: op ruim honderdzeventig bewaarde historische teksten uit Zuidnederlandse kloosters komt de Roya's *Compendium* qua bewaring van middeleeuwse handschriften enkel na de *Chronica* van Sigebert van Gembloux ((NaSo S042); tweeënveertig middeleeuwse handschriften bekend en tussen de tien en de twintig verloren exemplaren - zie L.C. Bethmann in *Monumenta Germaniae Historica Scriptores* VI, Hannover, 1844, pp. 300-374, M. Chazan, *L'Empire et l'histoire universelle. De Sigebert de Gembloux à Jean de Saint-Victor (XIIe-XIVe siècle)*, Parijs, 1999 en mijn eigen updates in *Narrative Sources*) en Andreas van Marchiennes' *Historia succincta* ((A053); twaalf exemplaren).

de Budts aanvulling op de kroniek zijn enkel diens autografe, niet verwerkte aantekeningen (NaSo A018)³⁵ en een zeventiende-eeuwse uitgave op basis van een verloren handschrift uit de Duinenabdij bewaard gebleven³⁶.

Rekening houdend met het feit dat een Latijnse universele kroniek uit een traditioneel monastiek milieu relatief weinig kans maakte op enige impact op het laatmiddeleeuwse cultuurlandschap, kan het bijna niet anders dan dat het succes van deze tekst minstens voor een deel georchestreerd werd³⁷. Uiteraard valt niet uit te sluiten dat het *Compendium* zonder meer aantrekkelijk was omwille van de overzichtelijke presentatie. Wanneer we echter het corpus van de handschriften herbekijken, dan wordt al snel duidelijk dat minstens vijf, mogelijk zes exemplaren ontstaan zijn om gebruikt te worden als “cultureel wisselgeld”, met andere woorden als symbolische bezegeling van de relaties tussen prominenten uit de Bourgondische en de monastieke elite. Die bestemming zou ook meteen een verklaring zijn voor het feit dat men het verstandig vond deze presentexemplaren te voorzien van een tekst, waarin de jongste feiten (circa 1431) bij het ontstaan van het oudste handschrift (circa 1463-64) minstens één generatie oud waren. Dat levert natuurlijk een aantal interessante vragen op. Kunnen we aan de hand van de handschriften van de Roya's kroniek een proces van netwerking reconstrueren? Was dit soort cultureel kapitaal aan iedereen besteed, of kwam het enkel in handen van bepaalde groepen of individuen die vertrouwd waren met de uitwisseling van handschriften als bezegeling van politieke, sociale of andere banden? De vraag laat zich beantwoorden door een vergelijkende

35 Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 7978-7979.

36 Franciscus Sweertius, *Rerum Belgicarum annales, chronici et historici de bellis, urbibus, situ et moribus gentis antiqui recentioresque scriptores*, deel 1, Frankfurt, 1620. Zie verder in dit artikel voor een commentaar op deze editie. De bibliotheek van Ten Duinen bevatte nog aan het begin van de zeventiende eeuw een handschrift van de Budt's aanvullingen (M.T. Isaac, *Les livres manuscrits de l'Abbaye des Dunes d'après le catalogue du XVIIe siècle*, Aubel, 1984, p. 273, nr. 7.1).

37 De hypothese van een doelgerichte, politiek geïnspireerde productie van handschriften wordt ondersteund door de vaststelling dat Crabbe wat betreft persoonlijke bestellingen van handschriften en schilderijen gewacht heeft tot na de sanering van de kloosterfinanciën rond 1470 (zie N. Geirnaert, *Vlaamse cisterciënzers. Deel 2*, p. 271).

analyse van Crabbes beleid en de Roya's en de Budts werk aan het *Compendium*. Daarbij is ook gebleken dat het noodzakelijk is de teksttraditie te koppelen aan de uiterlijke verschijning van de handschriften.

Huisgemaakte historiografie als relatiegeschenk

De A-redactie

Als uitgangspunt van dit onderzoek geldt dat de oorspronkelijke versie (vanaf hier vernoemd als de A1-redactie) met zekerheid is ontstaan tussen 1460 (aankomst en professie van de Roya in Ten Duinen) en de laatste maanden van 1463. Die *terminus ante quem* valt af te leiden uit de oorspronkelijke proloog, die te kennen geeft dat een handschrift van de kroniek in de eerste maanden van 1464 aangeboden werd aan Humbert Martin, abt van Cîteaux tussen 1462 en 1476. Deze verbleef op dat ogenblik te Brugge om er als woordvoerder van de Staten-Generaal te bemiddelen in het geschil tussen Filips de Goede en zijn zoon, de graaf van Charolais³⁸. Aangezien abt Crabbe en de Roya zelf eveneens (zij het zijdelings) betrokken waren in de Bourgondische staatspolitiek, en gezien hun gezamenlijke monastieke achtergrond, was het weinig verbazend dat Martin de Duinenabdij met een bezoek vereerde³⁹. De hartelijke banden met Cîteaux concreetiseerden zich in de daarop volgende jaren onder meer in de rol die Crabbe mocht spelen in de hervorming van vrouwenkloosters in Oudenaarde, Gent, Mechelen, Ter Hagen (bij Axel), Groeninge, Hemelsdale en Spermalie⁴⁰. Dat leidde overigens tot een conflict met

38 De vergaderingen van de Staten-Generaal vonden plaats tussen 9 januari 1464 en 14 februari van hetzelfde jaar. Humberts interventie wordt beschreven in J. Cuvelier, J. Dhondt en R. Dochaerd, *Actes des États Généraux des Anciens Pays-Bas. Tome I. Actes de 1427 à 1477*, Brussel, 1948, p. 65. Het lijkt erop dat Martin zetelde in de vergaderingen uit hoofde van zijn functie als "conseiller" van de stad Bergen (zie p. 79).

39 De contacten van Crabbe en Martin hernieuwden oude banden tussen Cîteaux en Ten Duinen. Deze laatste abdij had al een abt geleverd voor Cîteaux (Matthieu Pillaert, veertiende eeuw) en één voor Royaumont (Gilles de Cupere (rond 1420), die later terugkeerde om abt van Ten Duinen te worden); zie J. Kervyn de Lettenhove, *Chroniques*, p. VI.

40 A. Dubois en N.N. Huyghebaert, *Monasticon Belge*, III/2, pp. 403-404.

de abt van Clairvaux in 1471, waardoor Crabbe het visitatierecht over de Vlaamse cisterciënzerkloosters verloor⁴¹.

Dat men in Ten Duinen het ijzer wenste te smeden terwijl het nog heet was, blijkt uit het feit dat men met grote spoed een presenthandschrift van de kroniek liet maken in een Brugs atelier. Daar voorzag men het van een verluchting, die sterk ingebed was in de traditionele, Zuid-Nederlandse traditie van boekvervaardiging. De kopiïsten gebruikten de gebruikelijke semi-cursieve bastarda, terwijl de boekverluchting en miniaturen alle kenmerken dragen van de op dat ogenblik bloeiende boekindustrie in Brugge. De uiterlijke verschijning van dit handschrift stond in scherp contrast met deze van de recente boeken in Crabbes rijke persoonlijke bibliotheek. Voor een belangrijk deel bestond zijn collectie namelijk uit sober versierde humanistische handschriften, waarvan de meeste gekopieerd waren in Brugse ateliers die de nieuwste Italiaanse schrijfstijl gebruikten⁴². Het handschrift van het *Compendium* diende echter een totaal ander doel dan persoonlijk genoeg, namelijk het aanhalen en bevestigen van politieke en sociale banden. Om het karakter van de schenking ondubbelzinnig te maken, diende het voorkomen van dit exemplaar zich dus naadloos in te passen in de traditie van Bourgondische presenthandschriften. Die sprekende beeldtaal vinden we bijvoorbeeld terug in het luxueuze handschrift van de *Grandes Chroniques de France*, dat Guillaume Filiâtre, abt van Sint-Bertijns, in 1457 schonk aan hertog Filips de Goede⁴³.

Van de oorspronkelijke A1-redactie is slechts één handschrift bewaard gebleven, dat nu bewaard wordt in de universiteitsbibliotheek van Montpellier⁴⁴ en dat tevens de verluchting van Martins presentexemplaar documenteert. De opdrachtminiatuur in dit handschrift beeldt de abt af terwijl hij in de aanwezigheid van enkele cisterciënzermonniken en enkele leken de kroniek in ontvangst neemt. Het handschrift wordt hem aangeboden door een knielende de Roya,

41 N. Geirnaert, *Vlaamse cisterciënzers. Deel 2*, p. 343; deze situatie werd pas ongedaan gemaakt in 1476.

42 Nieuwe gegevens worden aangereikt in N. Geirnaert, *Vlaamse cisterciënzers. Deel 1*, pp. 192-209.

43 M. Prietzel, *Guillaume Fillastre der Jüngere (1400/07-1473). Kirchenfürst und Herzoglich-Burgundischer Rat*, Stuttgart, 2001, pp. 396-399.

44 Montpellier, Bibliothèque de l'Université, Faculté de Médecine, 375, 203 folio's.

met achter hem een staande Crabbe⁴⁵. Kervyn de Lettenhove ging ervan uit dat dit het bewuste handschrift is dat Martin in 1464 heeft ontvangen⁴⁶. Hoewel de herkomst van dit exemplaar niet met sluiten-

Opdrachtminiatuur van het enige handschrift van de A1-redactie. Humbert Martin ontvangt een exemplaar van de kroniek uit handen van de auteur. Achter de Roya staat Jan Crabbe, abt van Ten Duinen (Montpellier, Bibliothèque de l'Université, Faculté de Médecine, 375, folio 1°, Brugge?, eind 1463-begin 1464).

- 45 Zie B. Beys, La valeur des gestes dans les miniatures de dédicace (fin du XIVe - début du XVIe siècle), in: *Le geste et les gestes au Moyen Âge*, Aix-en-Provence, 1998, pp. 71-72, voor een duiding van de extreem hiëratische stijl van deze opdrachtminiatuur.
- 46 J. Kervyn de Lettenhove, in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 3ième série, IX (1867), p. 141 en Idem, *Chroniques*, p. VII. Zie ook V. Lambert, *Chronicles of Flanders 1200-1500. Chronicles written independently from 'Flandria Generosa'*, Gent, 1993, p. 118.

de argumenten kan aangetoond worden⁴⁷, onder meer door het feit dat opengelaten ruimten voor wapenschilden in de opdrachtminiaturen niet ingevuld werden, zijn er verschillende argumenten die op zijn minst wijzen op een sterke verwantschap tussen Martins exemplaar en deze codex. In de eerste plaats is de tekst in dit handschrift de enige bewaarde getuige van de A1-redactie. De “definitieve” versie van de tekst vinden we pas terug in de A2-redactie, waar we in de volgende paragraaf op zullen terugkomen. De stilistische correcties in de tweede redactie zijn van dien aard dat ze de leesbaarheid verhogen, wat laat vermoeden dat de Roya de A1-redactie heeft geamendeerd alvorens nog een exemplaar te laten wegschenken. De korte redactietijd tussen 1460 en het einde van 1463 verklaart een vroege, ongepolijste tekstvariant, en dat laat vermoeden dat het niet te bedoeling was meer exemplaren te laten maken op basis van deze grondtekst. Daarnaast zijn er een aantal formele argumenten om dit handschrift in verband te brengen met Martins bezoek. Het relatief snelle schrift en de matige kwaliteit van de miniaturen in vergelijking met andere verluchte exemplaren (zie de volgende paragrafen) wijzen mogelijk op een spoedbestelling. In de iconografie refereert een opvallende aandacht voor de figuur van Maria (miniaturen op folio’s 49r° en 51r°) en voor de stichting van Cîteaux (folio 131r°) aan een bestemming uit een cisterciënzermilieu. Bovendien zijn het precies deze afbeeldingen die niet meer aanwezig zijn in de andere verluchte handschriften, wat opnieuw wijst op een (onvoltooid) iconografisch concept, gemaakt op maat van de bestemming⁴⁸.

47 Over de bewaarplaats tot het begin van de achttiende eeuw tast men in het duister. Uit de inscriptie op de rectozijde van het tweede schutblad kan afgeleid worden dat het zich in 1723 in de bibliotheek van Jean IV De Bouhier, lid van een invloedrijke en politiek actieve familie uit de regio van Montpellier, bevond. Dit handschrift kwam in 2002 voor de eerste maal terug naar Vlaanderen ter gelegenheid van de tentoonstelling *Besloten wereld, open boeken* in het Groot Seminarie te Brugge. Samen met het handschrift dat nu bewaard wordt in Den Haag (zie verder) werd het kort beschreven in de catalogus (L. Businne en L. Vandamme, *Besloten wereld, open boeken. Middeleeuwse handschriften in dialoog met actuele kunst*, Tiel, 2002, p. 166, cat. nrs. 53-54).

48 De iconografie van dit handschrift is tot nu toe niet gedocumenteerd. Enkel Georg Waitz merkte terloops op dat dit handschrift miniaturen bevat (Handschriften der Universitätsbibliothek zu Montpellier, in: *Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 7 (1839), p. 204, nr. 375). Een eerste, cursieve blik op de verluchting laat toe vast te stellen dat het handschrift

De hypothese dat de A1-redactie in feite een substraat is van een werk in uitvoering, dat slechts onder druk van de omstandigheden is vrijgegeven, wordt verder ondersteund door de handschriften van de A2-redactie. Deze versie van de tekst onderscheidt zich door beknopte maar duidelijke stilistische aanpassingen op de oorspronkelijke tekst, die de leesbaarheid en de begrijpelijkheid verbeteren⁴⁹. De vele aanpassingen van paragrafen in het *Compendium* laten duidelijk zien hoe de oorspronkelijke kroniek volgens de auteur wat betreft stijl en woordgebruik te wensen over liet. Deze tweede, licht herwerkte redactie bleef bewaard in drie of vier exemplaren uit de periode 1464-1476, wat er op wijst dat dit de eerste "definitieve" versie was. Die hypothese wordt ondersteund door de grote zorg die besteed werd aan een handschrift dat gemaakt was in opdracht van Antoon van Bourgondië, bastaardzoon van Filips de Goede, en dat nu bewaard wordt in Den Haag⁵⁰. Ook Antoon had in 1464 bemiddeld tussen zijn

zonder twijfel uit de Zuidelijke Nederlanden, waarschijnlijk Brugge, afkomstig is, en dat de datering van de tekst in grote lijnen overeenstemt met de datering van de afbeeldingen (derde kwart van de vijftiende eeuw). De voorstellingen zijn de volgende: twee grote miniaturen door één meester op fol. Ar^o (opdrachtminiatur) en 1r^o (het paradijs). Negen kleinere miniaturen, van mindere artistieke kwaliteit, door minstens één andere meester op fol. 2r^o (de ark van Noach), 2v^o (het offer van Abraham), 16r^o (David verslaat Goliath), 26r^o (de Joden worden weggeleid in gevangenschap), 49r^o (het bezoek van Anna aan Maria), 51r^o (de geboorte van Christus), 53r^o (de kruisiging), 69r^o (de bouw van Constantinopel), 104r^o (de aanstelling van de eerste Vlaamse graaf door de Franse koning), 105r^o (Leo III kroont Karel de Grote), 122r^o (*prodigia* in het jaar 1000) en 131r^o (stichting van Cîteaux door Robert van Molesme).

49 Een vergelijking van het expliciet van hs. Montpellier en dat van hs. Den Haag illustreert het karakter van de aanpassingen: A1 (Montpellier) "...et dictus dux *Barrensis captus et domino duci Burgundiae praesentatus, tamquam captivus eius, in Burgundia adductus est. Et in hoc finitur liber iste, quia pro continuatione ipsius nondum potui necessarias invenire historias.*" - A2 (Den Haag en andere) "...et dictus dux *Barrensis captus ac domino duci Burgundiae praesentatus et in Burgundiam adductus.*"

50 Den Haag, Rijksmuseum Meermannno-Westreenianum, 10 A 21, 251 folio's. A.W. Byvanck, *Les Principaux Manuscrits à Peintures de la Bibliothèque Royale des Pays-Bas et du Musée Meermannno-Westreenianum à La Haye*, Paris, 1924, pp. 123-125 en P.C. Boeren, *Catalogus van de handschriften van het Rijksmuseum Meermannno-Westreenianum*, 's-Gravenhage, 1979, pp. 24-25. Autograaf volgens G. Hendrix (*Bibliotheca auctorum, traductorum et scriptorum Ordinis Cisterciensis*, 1, Leuven, 1992, pp. 6-7.); deze veronderstelling kan zonder meer afgedaan worden als pure speculatie. De cyclus miniaturen (door verschillende meesters, zie P.C. Boeren,

vader en zijn broer⁵¹, en het feit dat hij duidelijk herkenbaar is in de opdrachtminiatur zorgt ervoor dat het verband tussen het bezoek van Martin en Antoons betrokkenheid bij de hele zaak ook visueel aangehaald wordt⁵². Dit alles laat vermoeden dat het handschrift kort na de gebeurtenissen van 1464 werd besteld, toen het bezoek van Martin nog politiek relevant was⁵³.

Een tweede exemplaar in de Bibliothèque de l'Arsenal in Parijs leunt heel dicht aan bij het handschrift dat we zonet bespraken⁵⁴. De miniaturen, eveneens gemaakt in Brugge, vertonen sterke gelijkenissen met die in het handschrift van Den Haag. Hier zien we echter

Catalogus) in dit handschrift verschilt in inhoudelijk opzicht van deze in het handschrift van Montpellier. Miniaturen: drie grote miniaturen op fol. 1r° (opdrachtminiatur; gepubliceerd in Byvanck en *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IV, Haarlem, 1980, p.294), 1r° (het paradijs) en LXVIIIr° (de sybille toont de Maagd Maria en het Kind aan keizer Augustus). Tien kleinere miniaturen op fol. IIr° (de ark van Noach; gepubliceerd in Byvanck), IIIr° (het offer van Abraham), XXIr° (David verslaat Goliath), XXXVr° (de Joden worden weggeleid in gevangenschap), LXXIr° (de kruisiging), XCIIIr° (de bouw van Constantinopel; gepubliceerd in Byvanck), CXLIr° (de aanstelling van de eerste Vlaamse graaf door de Franse koning; gepubliceerd in Byvanck), CXLIIr° (Leo III kroont Karel de Grote; gepubliceerd in Byvanck) en CLXXVIIIr° (de inname van Jeruzalem in 1099).

- 51 N. Geirnaert, *Vlaamse cisterciënzers. Deel 2*, p. 247. Antoons diplomatieke leven is gedocumenteerd in A. Commies, Nul ne s'y frote. Een biografische schets van Antoon, Bastaard van Bourgondië, in: *Excursions mediaevales. Opstellen aangeboden aan Prof. dr. A.G. Jongkees door zijn leerlingen*, Groningen, 1979, pp. 59-76.
- 52 Antoon is niet herkenbaar in de miniatur van het hs. Montpellier. Tot voor kort werd aangenomen dat het handschrift oorspronkelijk besteld was voor Antoons broer David, op dat ogenblik bisschop van Utrecht (1456-1496). De bijschriften bij de opdrachtminiatur die deze bewering ondersteunen, dateren echter ten vroegste uit circa 1600 (zie N. Geirnaert, *Vlaamse cisterciënzers. Deel 2*, p. 264, noot 241), terwijl het aanwezige wapenschild en de deviezen ("Nul ne s'y frote"; fol. 1r° en 251r°) alle wijzen op de persoon van Antoon. Het handschrift bevond zich in 1519 in de bibliotheek van Adolf, de kleinzoon van Antoon en heer van Vere, Vlissingen, Westkapelle en Domburg. Ten laatste in 1756 kwam het in het bezit van Gerard Meerman, daarna (vanaf 1824) in de collectie van de baron van Westreenen.
- 53 Als bibliofiel moet Antoon van Bourgondië dit handschrift zeker naar waarde geschat hebben (zie A. Boinet, Un bibliophile du XVe siècle. Le Grand Bâtard de Bourgogne, in: *Bibliothèque de l'école des chartes*, LXVII (1906), p. 255-269).
- 54 Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, 922, 256 folio's. Vanaf 1640 in de bibliotheek van de Karmelieten van Saint-Joseph in Parijs. Beschreven in H. Martin, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque de l'Arsenal. Tome deuxième*, Parijs, 1886, p. 170. Miniaturen door minstens twee verschillende meesters, gecopieerd naar het model van hs. Den Haag, maar van een beduidend mindere artistieke kwaliteit. Landschappen, kleding en architecturale elementen worden in een

hoe, zoals in het geval van de codex van Montpellier, één ruimte in de opdrachtminiatur werd opengelaten met de bedoeling er later de wapens van de bestemming in te voegen⁵⁵. Het feit dat het handschrift niet gepersonaliseerd werd, laat vermoeden dat het vervaardigd is met de bedoeling te dienen als presentexemplaar zonder vooraf bepaalde bestemming. Crabbe voorzag waarschijnlijk nieuwe mogelijkheden om de kroniek in de nabije toekomst weg te schenken, en liet dus kort na of tijdens de productie van het handschrift voor Antoon nog een kopie maken. Jammer genoeg is het onmogelijk vast te stellen voor wie dit exemplaar uiteindelijk bestemd was, hoewel het opvalt dat, net zoals in het handschrift voor Antoon, alle iconografische referenties aan Cîteaux weggelaten werden.

Ook in Sint-Bertijns, waar Guillaume Filiâtre op dat ogenblik abt was, treffen we een heel spaarzaam verlucht, door twee handen geschreven papieren handschrift van de kroniek aan⁵⁶. Of dit exemplaar ook een schenking betreft of uitgewisseld werd als teken van waardering tussen de twee abten is onbekend⁵⁷. In ieder geval is dit een treffend bewijs dat bibliothele abten uit de regio zich bewust waren van elkaars cultuurpolitiek. Misschien werd hier de (overigens

minimalistische stijl afgebeeld, terwijl de compositie van de twee eerste grote miniaturen behouden blijft zoals in het model. Drie grote miniaturen: fol. Ar° (opdrachtminiatur), 1r° (het paradijs) en 58r° (de sybille toont de Maagd Maria en het Kind aan keizer Augustus). Negen kleinere miniaturen op fol. 2r° (de ark van Noach), 2v° (het offer van Abraham), 18r° (David verslaat Goliath), 29r° (fase uit de geschiedenis van de Joodse ballingschap), 56r° (Maria Boodschap en de ontmoeting van Elisabeth en Zacharias (?)), 60r° (de kruisiging), 78v° (keizer Constantijn op de troon), 120r° (de aanstelling van de eerste Vlaamse graaf door de Franse koning) en 121r° (kroning van Karel de Grote).

55 Deze opengelaten ruimte werd op een niet nader te bepalen tijdstip opgevuld door een vage, slecht gepositioneerde tekening van een zwarte adelaar.

56 Sint-Omaars, Bibliothèque Municipale, 778, folio 1r°-349v°. Beschreven in *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques des départements. Tome III*, Paris, 1861, p. 354. In de eerste helft van de zeventiende eeuw voor enige tijd in bruikleen uitgegeven aan Charles de Visch, historicus, hagiograaf en bibliothecaris van Ten Duinen (1596-1666), die dit handschrift aanhaalt als de meest volledige kopie van de kroniek (Brugge, Groot Seminarie, 141/108, fol. 41r°; de Visch transcribeerde excerpten uit deze tekst op folio's 41r°-57v°).

57 Dat de uitwisseling van historische handschriften (of in ieder geval teksten) tussen abdijen niet ongewoon was, bewijst een verlucht handschrift met Brando's originele maar onvolledige *Chronodromon*, afkomstig uit de collectie van Pierre Courauld, abt van de Sint-Pietersabdij te Gent (1445-1475) (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 18179-18180, 254 en 232 folio's). In hoeverre deze bestelling

beperkte) intellectuele waarde van de kroniek meer op waarde geschat: de kroniek wordt in dit handschrift gevolgd door een beknopte Franse kroniek van de vijftiende-eeuwse Franse adel.

In dit corpus A-handschriften neemt tenslotte een klein papieren gebruikshandschrift, dat bewaard wordt in de Bibliothèque Nationale te Parijs een bijzondere en enigszins mysterieuze plaats in⁵⁸. Dit exemplaar bevat de tekst van het *Compendium* van de schepping van Adam tot Christus' geboorte, aangevuld met twee andere historische teksten die ons een inzicht kunnen geven in een alternatieve bestemming voor de Roya's kroniek⁵⁹. De aanwezigheid van een gedicht, getiteld "De Bourgoingne", een voorlopig niet geïdentificeerd historisch fragment over het ontstaan van verschillende volkeren en een uittreksel uit de Lidericuslegende uit de *Flandria Generosa C* (NaSo F007)⁶⁰ doen vermoeden dat dit kleine handschriftje gemaakt is met de bedoeling gelezen en gebruikt te worden als historisch referentiewerk in een Vlaams cisterciënzerklooster, mogelijk in Ten Duinen zelf⁶¹.

teruggaat op een origineel uit Ten Duinen is onduidelijk. Hetzelfde geldt voor een gelijkaardig handschrift (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 1169, 269, 241 en 220 folio's) uit de collectie van Nicholas de Ruystre, bisschop van Atrecht tussen 1501 en 1509, dat vermoedelijk van na 1480 dateert (zie J. Destrée, *Recherches sur les enlumineurs flamands (suite et fin)*, in: *Bulletin des commissions royales d'art et d'archéologie*, 37 (1898), pp. 80-137).

- 58 Parijs, Bibliothèque Nationale de France, Manuscrits Latins, 5041 (olim 6583 (collectie Franse koningen) en Barrois 648), 175 folio's. Beschreven in L. Delisle, *Catalogue des manuscrits des fonds Libri et Barrois*, Parijs, 1888, pp. 206-207. Minieme varianten in de tekst laten niet toe het handschrift met zekerheid toe te wijzen aan de A1- of de A2-redactie.
- 59 Samenstelling van het handschrift: fol. Ar° Onbekend satirisch gedicht "De Bourgoingne" (Devorat agricolam rex...ex hiis reperire) in een moderne hand; Av°: Blanco; 1r° "De Bourgoingne" in vijftiende-eeuwse hand; 1v°: Blanco; 2r°-155v° De Roya, *Compendium* (fol. 7r°-9v° blanco); 156r°: Blanco; 156v°-157r°: Gebed; 157v°-163r°: Fragment over het ontstaan van verschillende volkeren; 163v°-164r° Blanco; 164v°: Onvoltooide notitie met inkomsten (?) uit enkele cisterciënzerkloosters uit het graafschap Vlaanderen; 165r°-175v°: Uittreksel uit de *Flandria Generosa C*, gedeeltelijke transcriptie van de forestierslegende.
- 60 Zie het commentaar in A. Kelders, *Kronieken van Vlaanderen. Historie en historiografie in de laatmiddeleeuwse Flandria Generosa*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Gent, 1999, p. 89.
- 61 Een onvoltooide notitie op fol. 164v° geeft in ieder geval een lijst van minstens acht, waarschijnlijk negen cisterciënzergemeenschappen uit de regio (Ten Duinen, Beaulieu, Ter Doest, Cambron, Doornezele, Kortrijk (?), Groninge, Wevelgem en Nieuwenbos, met bij deze en de eerste vijf vermeldingen van financiële bijdragen. Waarschijnlijk is deze notitie een nevenproduct van de visitaties van de abt van Ten Duinen.

Het feit dat Adrianus de Budt, de Roya's medewerker, sterk geïnteresseerd was in de geschiedenis van het Vlaamse graafschap maakt het aannemelijk dat dit handschriftje mogelijk een fase uit de werkzaamheden van de historiografen van Ten Duinen documenteert.⁶²

De B en C-redacties

Een tweede, belangrijke fase in de geschiedenis van de Roya's *Compendium* vond plaats toen men in 1476 vernam dat de nieuwe abt van Cîteaux, Jean de Virey, de Duinenabdij zou bezoeken. Dat gebeurde teneinde de monniken van Ten Duinen in een aantal van hun recentelijk ontnomen rechten te herstellen⁶³. Op dat ogenblik achtten Crabbe en de Roya het opnieuw opportuun om een handschrift van het *Compendium* als relatiegeschenk aan te bieden. Een herziene proloog, die het bezoek van Martin in herinnering bracht, markeert het ontstaan van de (B-)redactie. Daarnaast werd er ook aan de tekst van het *Compendium* (A2-redactie) zelf gesleuteld.

We beschikken niet langer over het originele handschrift dat bij deze gelegenheid werd weggeschonken⁶⁴, en de nieuwe redactie van

62 De overleveringsgeschiedenis van dit handschriftje is al even intrigerend als de complexe herkomstkwesitie. In ieder geval belandde het in 1563 in de bibliotheek van de mij verder onbekende Gerard van der Strepen. Op een niet nader te bepalen tijdstip ging het deel uitmaken van de collectie Pétau, waarna het, zoals zoveel andere handschriften uit de regio, overgemaakt werd aan de bibliotheek van de Franse koningen. In de achttiende eeuw werd het met bewonderenswaardige accuratesse beschreven in de officiële, gedrukte catalogus van deze collectie (*Catalogus codicum manuscriptorum bibliothecae regiae. Pars tertia. Tomus quartus*, Parijs, 1744, p. 34, nr. MDXLI). Rond 1840 verdween het, samen met een omvangrijke groep handschriften, uit de bibliotheek. In 1849 kocht Lord Ashburnham, één van de grootste bibliofielen van zijn tijd, het handschrift van de dilettant Barrois, die nadien aangeklaagd zou worden voor de ontvreemding van vele handschriften uit vaak slecht bewaakte, openbare collecties in Frankrijk. Bij de openbare verkoop van Ashburnhams collectie kocht de Bibliothèque Impériale het terug, waarna Léopold Delisle een aantal van de lacunes in de collecties terug kon aanvullen (Observations sur l'origine de plusieurs manuscrits de la collection de M. Barrois, in: *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 6e série, 27 (1866), pp. 193-264, in het bijzonder p. 260, nr. XXXIII; zie ook het onderhoudende relaas van Barrois' ondernemingen in de inleiding op de *Catalogue des manuscrits des fonds Libri et Barrois* (zie noot 58)).

63 F. Van de Putte en D. van de Castele, *Cronica*, p. 85.

64 Waarschijnlijk is dit het handschrift dat vermeldt wordt in de bibliotheekscatalogus van Cîteaux, opgesteld door abt Jean de Cirey (aanvulling van 1482; zie H. Omont, *Catalogue général des manuscrits de bibliothèques publiques de France. V.*

de tekst is enkel bewaard in een handschrift met autografe aanvullingen door Adrianus de Budt, het zogenaamde *Rapiarium*⁶⁵. Het is echter wel bekend dat de opvolger van Jan Crabbe, Pierre Vaillant (1489-1492) deze “kladversie” in 1491 weggeschonken heeft aan de Wilhelmiëten van Brugge. Abt Vaillant volgde dus het voorbeeld van zijn voorganger Crabbe door handschriften te gebruiken om diplomatieke banden aan te halen, met die beperking dat dit kladexemplaar enkel kon geschonken worden aan een bescheiden partner.⁶⁶ Verder kwam minstens één ander handschrift van de kroniek terecht in de bibliotheek van Clairvaux. Het is aannemelijk dat dit niet gebeurde vóór 1472, aangezien dit exemplaar niet voorkomt in de in dat jaar opgestelde bibliotheekcatalogus van de bibliofiele abt Pierre de Virey (1471-1496)⁶⁷. Mogelijk speelde de oplossing van het conflict tussen Crabbe en de Virey na bemiddeling van de abt van Cîteaux in 1476 een rol in de toenadering tussen de twee abten, die in de daarop vol-

Dijon, Parijs, 1889, p. 424, nr. 856. De Cirey geeft een incipit en een explicite dat niet overeenstemt met dat van hs. Montpellier). Misschien wordt dit exemplaar ook bedoeld in de Vischs' *Bibliotheca scriptorum sacri ordinis Cisterciensis elogiis plurimorum maxime illustrium adornata*, Dowai, 1649 en Keulen, 1656 (2de uitgave), telkens p. 8. Zie ook J. Kervyn de Lettenhove, *Chroniques*, p. VIII.

- 65 Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 7978-7979, fol. 2r^o-244v^o. Beschreven door J. Van Den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, Deel 5, Brussel, 1905, p. 35-36, nr. 3107. Zie E. Gachet, Notice sur un manuscrit des Archives du Royaume qui a appartenu à l'abbaye des Dunes, in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 1e série, 1 (1837), pp. 93-94; J. Kervyn de Lettenhove, in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 3e série, 9 (1867), pp. 140-141; V. Fris, Les chroniques d'Adrien de But, in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 5e série, 11 (1901), pp. 517-529 en 537-541; G. Hendrix, *Bibliotheca*, pp. 1-2 en V. Lambert, *Chronicles*, pp. 120-130.
- 66 Dat de priorij een relatief kleine instelling was, betekent niet dat ze op intellectueel vlak weinig voorstelde. Jacques van den Driessche, prior van deze gemeenschap vanaf circa 1478, schijnt mede verantwoordelijk geweest te zijn voor een herleving van de kloostergeschiedschrijving in de regio. Zijn betrokkenheid bij het ontstaan van een anonieme geschiedenis van de Sint-Pietersabdij (NaSo C026) en De Budts geschiedenis van Ten Duinen en het vermoeden dat hij zelf de auteur was van een verloren kroniek geven duidelijk aan dat het hier gaat om een tweerichtingsverkeer van cultureel kapitaal (zie het artikel van N.N. Huyghebaert in *Biographie Nationale* 33, Brussel, 1966, kol. 269).
- 67 De catalogi van Clairvaux werden uitgegeven in A. Vernet en J.F. Genest, *La Bibliothèque de l'abbaye de Clairvaux du XIIe au XVIIIe siècle. I. Catalogues et répertoires*, Parijs, 1979. De Roya's kroniek wordt vernoemd in de catalogi van Mahurin de Cangey, gedateerd circa 1521 (zie p. 486) en van Nicolas Camuzet, gedateerd vóór 1640 (p. 699).

gende jaren handschriften uitwisselden als teken van waardering. Een belangrijk moment in dat opzicht is een ontmoeting te Brugge in 1483, toen de Virey op Crabbes vraag Pierre Vaillant aanstelde als diens collega en opvolger⁶⁸. Bij die gelegenheid presenteerde hij de abt van Ten Duinen met een exemplaar van het commentaar van Johannes de Turrecremata op de regel van Benedictus. Misschien werd dit verloren handschrift van het *Compendium* ook zo door Crabbe weggeschonken.

Alles wijst erop dat na 1491 nog minstens één handschrift van het *Compendium* bewaard werd in de bibliotheek van de Duinenabdij. Dit exemplaar ligt aan de basis van A. Schotts editie uit 1620, uitgegeven in Franciscus Sweertius' *Rerum Belgicarum Annales*⁶⁹. Dit exemplaar, dat intussen verloren is gegaan, bevatte een aantal zeer ingrijpende aanpassingen aan de Roya's "originele" eindtekst (de A2-redactie), en werd waarschijnlijk gemaakt met het *Rapiarium* als model. Het beknopte karakter van deze C-redactie laat vermoeden dat de Budt gepoogd heeft een nieuwe synthese te maken, ongeveer dezelfde oefening als deze die Roya had gemaakt op Brando's krooniek. In ieder geval bleef de proloog van de B-redactie grotendeels behouden, met een bescheiden toevoeging door de Budt aan het slot⁷⁰. Het spreekt echter boekdelen dat de ingekorte, "nette" versie van deze tekst niet bijzonder hoog werd ingeschat door de Duinse hagiograaf, historicus en bibliothecaris Charles de Visch († 1666), die in zijn *Bibliotheca scriptorum sacri ordinis Cisterciensis* wel verwijst naar dit handschrift, maar het niet gebruikt heeft voor zijn eigen

68 A. Dubois en N.N. Huyghebaert, *Monasticon Belge*, III/,2, Luik, 1966, p. 404

69 A. Schott, *Annales Belgici Aegidii de Roya abbatis montis regalis ordinis cisterciensis*, in: F. Sweertius, *Rerum Belgicarum annales*. Zie ook J. Kervyn de Lettenhove, in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 3e série, IX (1867), p. 141.

70 "...quo ego quidem [Schott addit "= Adrianus?"] discipulus dudum prefati Magistri, Aegidii de Roya quamquam indignissimus, animadvertens, simile in opus a diversis Fratribus scriptum mendicavi. Quorum si contigerit negligentia vel ignorantia male quid scriptum sive detruncatum, id meo minime scitu iudicetur evenisse: sed si qua per me novissime sata reperiantur; illis, quicumque fuerit, non miretur rude quo valuit ingenium intendisse; quin etiam paululum adiutus, gratias in eisdem Deo referat."

onderzoek⁷¹. In plaats daarvan leren zijn autografe uittreksels uit de kroniek ons dat hij lange tijd de kopie uit Sint-Bertijns bij zich heeft gehad, een exemplaar dat, zoals gezegd, de A2-redactie vertegenwoordigt⁷².

Conclusie: “cultureel kapitaal” in kaart gebracht

Van de Roya's kroniek zijn er voor de periode 1463/64 tot circa 1485 negen handschriften geïdentificeerd. Dat is uitzonderlijk voor een Latijnse kroniek uit een monastiek milieu, en deze vaststelling alleen al roept terecht vragen op omtrent hun ‘natuurlijke’ verspreiding. Het onderzoek van de codices heeft immers aangetoond dat minstens zes van de negen kopieën weggeschonken of in elk geval op bestelling gemaakt werden. De overige exemplaren zijn een papieren werkexemplaar (voor de historici van Ten Duinen?), een werkversie van de Budts aanvulling op de Roya's kroniek (een exemplaar dat daarna eveneens weggeschonken werd) en minstens één exemplaar dat in de bibliotheek van Ten Duinen bewaard werd. Samengevat kunnen de bekende handschriften van De Roya's *Compendium* als volgt met elkaar in verband gebracht worden (handschriften aangeduid met S zijn presentexemplaren):

- A-redacties met de proloog voor abt Humbert Martin (1460-vóór 1476)
 - a. *A1-redactie, originele tekst aangeboden aan Martin (1460-1463)*
 - S Hs. Montpellier (eind 1463-begin 1464?, mogelijk het exemplaar dat aan Martin overhandigd werd)

71 *Bibliotheca scriptorum*, p. 8. We vinden het ook terug in de bibliotheekcatalogus van de Duinenabij uit 1629 (uitgegeven in A. Sanderus, *Bibliotheca manuscripta Belgica*, I, Rijsel, 1641, p. 183 en besproken in M.T. Isaac, *Les livres*, p. 276, nr. 7.5).

72 De hand van De Visch is duidelijk herkenbaar in de korte beschrijving van de kroniek op folio 349^v in het handschrift uit Sint-Bertijns (zie noot 56). Ook de vijftiende-eeuwse correctie in het incipit van het corpus “...tertio die...” naar “...sexto die...”, is overgenomen in het Brugse handschrift.

b. *A2-redactie, met lichte wijzigingen in het corpus (kort na 1463/64?)*

- S? Hs. Den Haag (gemaakt voor Antoon van Bourgondië, tijdens of kort na 1464)
- S Hs. Parijs, Arsenal (kopie van Hs. Den Haag)
- S Hs. Sint-Omaars (voor de abdij van Sint-Bertijns)
- Hs. Brugge (17de eeuw; excerpten naar hs. Sint-Omaars)

c. *Niet nader toe te schrijven A-redactie*

- Hs. Parijs, Bibliothèque Nationale (or. Ten Duinen?)
- B-redactie met de proloog voor abt Jean de Virey (kort vóór 1476)
 - Hs. Ten Duinen - verloren (autograaf/origineel, misschien enkel van de herziene proloog)
 - S Hs. Cîteaux - verloren (vermeld in de catalogus van Jean de Cirey (1482) en in de Visch's *Bibliotheca* (1649/1656))
 - [S] Hs. Brussel (Rapiarium van de Budt, circa 1480; in 1491 geschonken aan de Willemijnen te Brugge)

Mogelijke B-redactie:

- S Hs. Clairvaux (circa 1483?) - verloren (eerst vermeld in de catalogi van Mahurin de Cangey (circa 1521))
- C-redactie met de proloog voor Jean de Virey, volledig herwerkte versie door de Budt (na 1480)
 - Hs. Ten Duinen - verloren. Gebruikt voor de editie van Schott/Sweertius (1620). Vermeld in de catalogus van De Visch (1629).

Dit overzicht van de handschriften van de Roya's *Compendium* laat zien hoe de politiek van de leiders van de abdij, de aanhoudende aanpassingen van de proloog en het corpus en de handschriftelijke overleveringen niet los van elkaar mogen gezien worden. Een stemma in de klassieke betekenis van het woord is hier vrijwel overbodig, aangezien de handschriften gegroepeerd kunnen worden in redactiefasen die op hun beurt gekoppeld moeten worden aan een bepaalde fase in de geschiedenis van de abdij.

Het is niet langer mogelijk te achterhalen of de Roya Brando's

kroniek van bij het begin heeft samengevat met de bedoeling een tekst te schrijven die geschikt was om opgenomen te worden in een presenthandschrift. Toch konden we vaststellen dat het *Compendium* nog voor de eigenlijke voltooiing gebruikt is in de diplomatieke campagnes van zowel abt Crabbe als de auteur zelf. Het blijft daarbij moeilijk het initiatief voor de vervaardiging van die handschriften aan één van beiden toe te schrijven, en misschien is dat ook minder relevant. Beide monniken hebben zich actief ingespannen om het profiel van de Duinenabdij in de nationale- en ordepolitiek op te krikken, en dat verklaart ook de strategische bestemming van de zes weggeschonken handschriften. Het culturele en financiële kapitaal dat in deze goed tot zeer goed verzorgde handschriften geïnvesteerd werd, moest renderen als de bezegeling van interessante diplomatieke contacten tussen de abt van Ten Duinen en leden van de monastieke en Bourgondische elite. Dat is duidelijk het geval met het exemplaar voor de abt van Cîteaux (1464), het prachtige handschrift dat terechtgekomen is in de collectie van Antoon van Bourgondië (kort na 1464) en één niet toegeschreven schenking, die alle ontstonden in de marge van de onderhandelingen tussen de hertog en de graaf van Charolais. Daarna werden de handschriften van het *Compendium* verschillende malen weggeschonken aan belangrijke figuren uit de monastieke wereld, waaronder Jean de Virey (Cîteaux) en Pierre de Virey (Clairvaux), die op cruciale momenten in de geschiedenis van Ten Duinen intervenieerden. Intussen vinden we ook in Sint-Bertijns, waar de invloedrijke bibliofiel Guillaume Filiâtre op dat ogenblik de abtstroom bezette, een gebruiksexemplaar van de kroniek terug.

Dat de meeste handschriften van de Roya's kroniek hebben gediend als geschenken voor prominenten uit de gelatiniseerde en bibliofiele elite, wijst erop dat Crabbe, de Roya en Crabbes opvolger Vaillant duidelijk begrepen hadden dat de investering in deze handschriften rendabel én effectief was binnen het kader van hun institutionele politiek. Dat we geen harde aanwijzingen hebben dat het *Compendium* werkelijk gebruikt is door historici of door andere auteurs, hoeft dan ook niet te verbazen. Ook de ontvangers van deze handschriften beschouwden de Roya's handschriften eerder als imposante relatiegeschenken dan als uitdrukkingen van wetenschappelijk vernuft. Dat verklaart ook het spectaculaire contrast in 'populariteit' tussen de Roya's handschriften en de andere historische teksten uit

Ten Duinen, waarvan we nauwelijks een handvol exemplaren kennen. In feite wijst de relatief gebrekkige overlevering van de Roya's kroniek in Ten Duinen vanaf het einde van de vijftiende eeuw verder in dezelfde richting. Pas op het ogenblik dat 'antiquarische' historici als Charles de Visch zich op een proto-wetenschappelijke manier inlieten met de geschiedenis van de historiografie in Ten Duinen, werd de tekst geherwaardeerd als een primaire bron van historische informatie. Of dat in feite ooit de Roya's bedoeling is geweest, is nog de vraag⁷³.

73 Met dank aan prof. dr. Ludo Milis en dr. Véronique Lambert (Universiteit Gent), dr. Martine De Reu (Handschriftenafdeling, Universiteitsbibliotheek Gent), dr. Noël Geirnaert (Stadsarchief Brugge), dr. Ann Kelders (Koninklijke Bibliotheek, Brussel), Kurt Priem (Groot Seminarie, Brugge) en Melissa Provijn. Dit artikel is mede tot stand gekomen dankzij de logistieke steun van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.

De auteur is postdoctoraal onderzoeker aan het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek-Vlaanderen

Willem Moreel en Hans Memling Bijdrage tot het onderzoek naar de schilderijen van Memling in opdracht van de familie Moreel

De naam Willem Moreel klinkt zeker bekend bij al wie zich interesseert voor de geschiedenis van Brugge in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Die naambekendheid is volledig te danken aan de rol van mecenas die Willem gespeeld heeft voor de schilder Hans Memling, aan wie hij meerdere opdrachten heeft gegeven. Het is de roem van Memling die op Moreel afstraalt, want over de eigen handel en wandel van Willem Moreel is totnogtoe bijzonder weinig geweten. Wat eigenlijk verwonderlijk is, vermits hij toch ruim heeft deelgenomen aan het openbaar leven in Brugge. Toen we enkele nieuwe teksten in verband met Willem Moreel en zijn familie bij elkaar brachten, werd het duidelijk dat die biografische gegevens niet zonder belang zijn voor een beter begrip van de schilderijen die Memling voor hem gemaakt heeft.

Willem Moreel, opdrachtgever van Hans Memling, was een vermogend man

De bestaande literatuur over Willem Moreel en zijn gezin kan niet omheen het artikel van James Weale over de genealogie van de familie.¹ Kunsthistorici hebben bij het bespreken van de schilderijen die Memling in opdracht van Willem Moreel gemaakt heeft, dit artikel van James Weale gretig gebruikt, ofschoon ze door het summier karakter ervan soms wat op hun honger bleven zitten.² Het is zeker

1 Weale J.: *Généalogie de la famille Moreel*, Le Beffroi 2 (1864-65), p. 179-196.

2 De Vos D.: *Hans Memling. Het volledige oeuvre*, Antwerpen 1994, p. 131.

niet de bedoeling de enorme verdienste van dit artikel te minimaliseren, maar nieuwe bronnen en hedendaagse historische kritiek zorgen ongeveer 140 jaar later voor aanvulling en correctie.

Bekeken van uit een economisch gezichtspunt is een schilderij een zuiver luxeproduct. De kostprijs van de schilderijen van Memling is, op enkele vage, zijdelingse informatie na, zo goed als onbekend. Hoeveel tijd had Memling nodig om een bepaald schilderij af te werken? Of anders geformuleerd, hoeveel arbeidstijd, dit is de minimale kost bij het tot stand komen van een schilderij, moet door de opdrachtgever betaald worden? Een simpele berekening kan een bijkomend idee geven over de arbeidsduur per schilderij. Als men de beschilderde oppervlakte van alle gekende schilderijen van Memling, zoals beschreven in de catalogus van Dirk De Vos, optelt en deelt door de totale tijd die de schilder in Brugge werkzaam was, ontstaat een basisverhouding oppervlakte/tijd.³ Die verhouding kan op elk willekeurig schilderij van Memling toegepast worden. Volgens die berekeningswijze zou het 547 dagen geduurd hebben voor de zogenoemde Moreeltriptiek afgewerkt was. Deze berekening gaat uit van "kalenderjaren", niet van "werkjaren". Er wordt aangenomen dat een kalenderjaar in die tijd ongeveer 250 effectieve werkdagen telde. Op zondag werd niet gewerkt en evenmin op de officiële kerkelijke feestdagen. Als er processies werden gehouden moest het werk gedurende de tijd van de ommevang gestaakt worden d.w.z. van 's morgens acht uur tot omstreeks één uur 's middags.⁴ De Bruggelingen werden immers verondersteld mee op te stappen in de processie. Gemiddeld werd er één processie per maand gehouden, maar in perioden van honger, oorlog, aanhoudend slecht weer, was dat soms veel meer.⁵ Er zijn nog tal van andere gebeurtenissen waarvoor het werk werd stil

3 De Vos D.: *o.c.*, passim.

4 Stadsarchief Brugge (SAB): Registers van de hallegeboden, 1490-91, passim.

5 *Het boeck van al 't gene datter gheschiedt is binnen Brugghe, sichtent jaer 1477, 14 februari tot 1491*, uitgegeven door C.C., Gent, 1859, p. 14. Zo geeft Maria van Bourgondië het voorbeeld en stapt zelf zeven dagen na elkaar, van 27 juli tot en met 2 augustus 1479, in een processie mee, om de goddelijke hulp af te smeken voor het leger dat onder leiding van Maximiliaan optrekt tegen de Fransen. Een ander voorbeeld SAB, Stadsrekening van 1 maart tot 1 september 1488 f 133v: "Item betaelt Pieter Breman clocludere Sint Donaes ter causen vander clocke te ludene snuchtens eer de processien ute ghaen alle daghen XVI daghen lanc ghedurende 4s."

gelegd: het officieel bezoek van vorsten, het bekendmaken van vredesverdragen, mobilisaties, stakingen, en vanzelfsprekend individuele en familiale omstandigheden als ziekte, bevalling en dergelijke.⁶ Dit zou er dus op neerkomen dat Hans Memling ongeveer 380 dagen effectief aan de Moreeltriptiek heeft gewerkt. De berekening valt natuurlijk te ruim uit, omdat moeilijk kan ingeschat worden hoeveel werk van Memling verloren is. Maar zelfs in de veronderstelling dat slechts de helft van het oeuvre van Memling bekend is, dan nog zou hij 272 dagen nodig hebben gehad, waarvan 190 effectieve werkdagen, om de triptiek te schilderen. Ofschoon wij denken dat de naam en faam van de schilder geen spectaculair verschil maakte bij de prijsvorming, wel bij het verkrijgen van opdrachten natuurlijk, blijft de te vergoeden arbeid in het concrete voorbeeld ruwweg een volledige jaarwedde.⁷ Het verbaast dan ook niemand dat alle opdrachtgevers van Memling, tenminste diegenen waar iets meer over bekend is, tot de financieel beter gesitueerden behoorden.⁸

Ook Willem Moreel is een zeer vermogend man. Om te beginnen is hij grootgrondbezitter. Hij houdt de heerlijkheid Oostcleyhem in Zuierenkerke met een grondoppervlakte van 37 gemeten in leen van de Burg van Brugge. Tot het leen behoren eveneens meerdere boerderijen.⁹ Dit is trouwens niet zijn enige grondbezit.¹⁰ Daarnaast is hij eveneens actief in de financiële wereld, als compagnon in de Banca di Roma. Die bank had vertakkingen in meerdere Italiaanse steden. In 1487 werd het filiaal in Rome opgedoekt en in diezelfde tijd verkocht de compagnie ook een huis in Venetië. Dit was zeker niet het einde van de bank, want er zijn nog sporen van het bestaan terug te vinden

6 Despars N.: *Cronijcke van den lande ende graefscpe van Vlaenderen, van de jaeren 405 tot 1492*, Brugge, 1840, deel 4, p. 360 "...zo verboot men anderwaerf ter Hallen uyt werckens ende doen werckens..."

7 Janssens A.: *De schilder Hans Memling. Als Brugs poorter financieel, sociaal en politiek doorgelicht*. Handelingen Genootschap voor Geschiedenis (HGG), 134 (1997), p. 73 e.v.

8 Zie daaromtrent Martens M.P.J.: *De opdrachtgevers van Hans Memling*, in De Vos D. (ed.): *Essays. Hans Memling*, Brugge, 1994.

9 Rijksarchief Brugge, (RAB) Burg van Brugge, nr. 64 registers van de lenen anno 1468, f 142v.

10 RAB, Watering Blankenberge nr 91, ommeloper 1478. In de Blankenbergse Watering alleen al bezat Willem Moreel meer dan 70 gemeten grond.

in 1492 en 1503.¹¹ De compagnie was duidelijk een familiale aangelegenheid. Naast Willem zelf, behoorden onder meer meester Lievin Moreel, Boudin van Eldinghe zijn schoonzoon, Denijs van Hertsvelde zijn schoonbroer, en Jan de Keyt de schoonbroer van Lievin Moreel, tot de vennoten.

Meester Lievin Moreel, Willems broer, wordt in de jaren 1482 en 1483 meermaals genoemd in het koopmansboek van de compagnie Despars, waar hij optreedt als financier voor cliënten van die bekende compagnie.¹² Men mag zonder meer aannemen dat Lievin hierbij niet in eigen naam optrad maar als lid van de Banca di Roma. Willem was ook gedurende een aantal jaren, meer bepaald van 1472 tot 1483, eigenaar van een kruideniersstal in de Brugse hallen. Meer dan waarschijnlijk ging het hier om een nevenactiviteit, want de stal werd omschreven als 'thenden lote', wat betekende dat ze niet permanent geopend was.¹³ Misschien was er wel een band met de financiële activiteiten van zijn broer voor de cliënten van de handelscompagnie Despars die zich in hoofdzaak met 'kruideniershandel' bezig hield.

11 Weale J.: *o.c.*, p.181, noot 33 maakt Willem hoofd van de bank, weliswaar zonder bronvermelding. De bewijslast wordt geleverd door Mus O.: *De Brugse compagnie Despars op het einde van de 15e eeuw.*, HGG, 101 (1964), p. 96. Weale geeft, eveneens zonder bronvermelding, een zekere Gabriel Ofhuus als vennoot. Mus heeft geen Ofhuus gevonden. Waarschijnlijk heeft Weale een andere bron onder ogen gehad. Immers de oprichter van de compagnie, Jan van Hertsvelde, de schoonvader van Willem, was gehuwd met Catharine Ofhuus, en gezien het familiale karakter van de compagnie is een vennoot Ofhuus niet onwaarschijnlijk. RAB, Oorkonden met blauw nummer 5018.

12 SAB, nr. 305, Register Despars, f 37r, f 40r, f 42r, f 44r, f 45r, f 49r.

13 Zie de respectieve stadsrekeningen waarin de standgelden van de stallen genoteerd staan. Als men de stal niet dagelijks open doet of laat open doen door een bode moet men de stal stellen 'thenden lote', zie SAB, nr. 164, Memoriaal van de camere f 29r. Hoe complex de sociaal-economische relaties in die tijd wel lagen wordt o.m. geïllustreerd door het feit dat de broer van Willem, meester Lievin Moreel f Willems, vennoot in de compagnie Banca di Roma, op 1 september 1479 wordt opgenomen als 'vri lamwerker als meester kint'. Dit betekent dus dat ook de vader van Willem Moreel, grootgrondbezitter en leenhouder van de Burg van Brugge, ingeschreven was als meester in een of ander ambacht. SAB, nr. 345 archief van de Peltiers, f 27v. Trouwens ook Willem is lid van het ambacht van de kuipers. Er staat immers een Willem Moreel f Willems op de ledenlijst van het ambacht daterend van 1494 (o.s.): zie SAB, ambachten nr. 336, lijst van de kuipers 1494.

Willem haalde ook nog inkomsten uit huizenbezit. Hijzelf bewoonde een huis dat paalde aan het kerkhof van de Sint-Jakobskerk in Brugge, naast de 'prochiepape'. Hij was evenzeer eigenaar van nog enkele andere huizen in dezelfde straat, naast zijn eigen woning.¹⁴ Verder bezat hij een huis in de Kuipersstraat¹⁵ en een ander in het Genthof¹⁶ en nog twee in de Grauwwerkersstraat.¹⁷ Daarenboven was hij ook eigenaar van een huis in Antwerpen.¹⁸

Alle inkomsten samen, uit de stadsambten die hij periodiek uitoefende, zijn grondbezit, de bankactiviteiten, de kruidenierstransacties en de huurgelden van de huizen, maakten van Willem een vermogend man. Hij is dan ook terug te vinden op de lijsten van rijke burgers, op wie de stad een beroep doet in moeilijke ogenblikken om financieel bij te springen, via een systeem van geforceerde leningen. In de lening van 1480 betaalt hij in het zestendeel van Sint-Jacob 6£ 15s gr. Een bijzonder hoge bijdrage. Ter vergelijking: dit is de enige geforceerde lening waar ook Hans Memling zelf voor werd aangesproken. Hij werd met 1 £ gr. getaxeed.¹⁹ De financiële moeilijkheden van de stad Brugge zijn in die periode chronisch. Op 31 mei 1482 komt de Grote Raad van Brugge samen. Maximiliaan van Oostenrijk wil na de dood van Maria van Bourgondië een militaire doorbraak forceren in de oorlog met Frankrijk. Om haar militaire verplichtingen hiervoor te kunnen nakomen raakt de stad in financiële ademnood. De Grote Raad beslist om het geld aan de burgers te vragen onder de vorm van een lening. Naast de burgemeesters, de schout en en de baljuw worden nog 25 stedelijke notabelen aangesproken om zich borg te stellen voor die lening. Willem Moreel is één van hen.²⁰ Hij is trouwens ook één van de 43 burgers die effectief aan de stad lenen. Willem Moreel leent het toch wel zeer grote bedrag van 100 £ gr. Ook andere leden van de Banca di Roma behoren tot die 43 erg rijke Bruggelingen. Zo leent Lievin Moreel eveneens 100 £ gr. en zijn schoonbroer Jan de

14 Archief OCMW Brugge, Armendis Onze-Lieve-Vrouw, register 170, f 81r. Ook RAB, Kerkfabriek Onze-Lieve-Vrouw, renten van het commun nr. 725, f 53v.

15 Archief OCMW Brugge, Armendis Onze-Lieve-Vrouw, register 170, f 111v.

16 SAB, Wezengoederen carmers 5de boek, f 145r.

17 RAB, Kerkfabriek Onze-Lieve-Vrouw, renten van het commun nr. 725, f 81v.

18 SAB, Stadsrekening 1497-98, f 91v.

19 SAB, Stadsrekening 1480-81, f 197r.

20 SAB, Cartularium Groenboek onghecoteert, f 316v-317r-v.

Keyt 50 £ gr.²¹ In de leningen van 1487, 1488 en 1490 betaalt Willem niet.²² Maar zoals verder zal blijken, heeft dit niets met zijn solvabiliteit te maken. In de lening met de herstelbetaling na de nederlaag van de stad tegen Maximiliaan, bevolen op 24 december 1490, duikt de naam van Willem weer op. Hij wordt getaxeerd met 33£ 16s 8d gr. waardoor hij opnieuw in de categorie van de hogere betalers zit.²³

De geboortedatum van Willem Moreel en de datering van de portretten van Willem en zijn vrouw Barbara van Hertsvelde

In de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België te Brussel worden twee luiken van Memling bewaard met de portretten van Willem Moreel en zijn vrouw Barbara van Hertsvelde, met op de achterzijde hun respectieve wapenschilden.²⁴

In de literatuur wordt het ontstaan van die portretten meestal gedateerd omstreeks 1480. In het recentste overzichtswerk over de schilder Hans Memling en zijn oeuvre denkt de auteur Dirk De Vos dat die portretten vroeger ontstaan zijn. De argumentering die hij voert is gesteund op de stijlkenmerken bij het schilderen van de handen van de personages. Ook de relatieve jeugd van Willem en Barbara op de portretten is volgens hem een aanwijzing in die richting. Op de zogeheten Moreeltriptiek, gedateerd 1484, ziet vooral Willem er immers jaren ouder uit. Dirk De Vos situeert het ontstaan van de portretten dan ook in het begin van de jaren zeventig van de 15de eeuw en denkt zelf concreet aan de jaren 1472-1475.²⁵

21 SAB, Stadsrekening 1481-82, f 189v.

22 De lening van 1487 staat in de stadsrekening 1486-87, f 39v en 283r e.v. De beide geforceerde leningen van 1488 en 1490 werden besproken en uitgegeven door Blockmans W.P.: *Nieuwe gegevens over de gegoede burgerij van Brugge in de 13de en vooral 15de eeuw, Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Gent en Kortrijk in de 14de en 15de eeuw*, Standen en Landen, 54 (1971), p. 133-154.

23 SAB, Stadsrekening 1 januari -1 september 1491, f 32r.

24 Op het wapenschild van Barbara wordt als naam de Vlaenderberch alias de Hertsvelde gebruikt. Dit is de enige maal dat wij de naam de Vlaenderberch zijn tegengekomen. De geschreven bronnen gebruiken altijd van Hertsvelde.

25 De Vos D.: *o.c.*, p.131. Vroegere auteurs hebben hun mening over de huidige materie soms zonder de minste bronvermelding gepubliceerd (vb. Fierens-Gevaert H.: *Histoire de la peinture flamande des origines à la fin du XVe siècle*, III, Paris, 1929) ofwel hebben ze zich nagenoeg uitsluitend gesteund op de onvolledige en

Hans Memling, Portretten van Willem Moreel en Barbara van Hertsvelde, olieverf op paneel.
Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, inv. 1451-1452.

We kunnen niet uitmaken of Dirk De Vos die twee data met een bedoeling geponeerd heeft of dat het puur toeval is. Feit is dat Willem Moreel voor de eerste maal in het stadsbestuur werd opgenomen als schepen op 2 september 1472 en vervolgens voor een tweede maal op 2 september 1475.²⁶ Dit lijkt een ideaal motief voor Willem om zichzelf en zijn vrouw op zo'n moment te laten portretteren. En zeker als men rekening houdt met de ijdelheid van Barbara van Hertsvelde die zich op dit portret laat aanspreken als *domicella*.²⁷ In de keuze tussen 1472 en 1475 geven we de voorkeur aan de oudste datum, op grond van de leeftijd van Willem Moreel. Deze optie sluit aan op de argumentering van Dirk De Vos. Als historicus willen we ons niet mengen in een discussie over stijlkenmerken, maar over de leeftijd van Willem Moreel valt er toch een en ander te zeggen.

Een bron met de exacte geboortedatum van Willem Moreel werd nog niet gevonden. Maar door vergelijking van een aantal gekende data uit zijn leven moet het mogelijk zijn een geboortjaar te benaderen, aanvaardbaar om mee verder te werken.

De spliedatum om tot een verantwoord geboortjaar van Willem Moreel te komen is zijn inschrijving als lid van de kruisboogschuttersgilde Sint-Joris tussen 27 juni 1446 en 3 mei 1447.²⁸ Het is best mogelijk dat Willem pas lid werd na het overlijden van zijn vader, die trouwens ook Willem heette en gestorven is op 20 februari 1447 n.s.²⁹

een enkele maal ook ongefundeerde gegevens van James Weale. We zullen geen cultus van de voetnoot beginnen door steeds maar te verwijzen naar meningen die voor de opbouw van huidig artikel geen enkele relevantie hebben. Voor een status *quaestiones* wordt gebruik gemaakt van het laatst verschenen overzichtswerk over Memling en zijn oeuvre door Dirk De Vos.

26 SAB, Wetsvernieuwingen register 1468-1501, f 33v en f 60v.

27 Deze aanspreekvorm werd door Memling zelf op het wapenschild van Barbara van Hertsvelde geschilderd.

28 SAB, nr. 385, Gilde van Sint-Joris, rekeningen deel 1445-1480, f 9v. Willem Moreel is ook opgenomen in het ledenregister van de gilde op f 43v. Dit ledenregister werd gepubliceerd door Vanhoutryve A.: *De Brugse Kruisboogsgilde van Sint-Joris. Historische schets XIIIe-1872*, Handzame, 1968, p. 205 e.v. We hebben een en ander gecontroleerd met steekproeven naar andere gildenleden. De inschrijving van nieuwe leden in de rekeningen en diezelfde namen in het ledenregister toonde een chronologie die voor alle onderzochte gevallen klopte.

29 RAB, Oud archief van de kerkfabriek van Sint-Jacob te Brugge, rekening van kerkfabriek van 13 september 1446 tot 25 juni 1447, f 8v. Gepubliceerd door Weale J.: *o.c.*, p. 180.

Op dat ogenblik immers erft de zoon de heerlijkheid Oostcleyhem en wordt leenman van de Burg van Brugge.³⁰ Verwarring tussen vader en zoon is in dit verband uitgesloten want 'onze' Willem blijft ook later nog lid van de gilde. De inschrijving specificeert trouwens dat het nieuwe lid Willekin heet, die maar de helft van het inschrijvingsgeld moet betalen. Hieruit mag geconcludeerd worden dat Willem zeker nog niet meerderjarig (= 25 jaar) is.³¹ Aan de andere kant is het ook niet erg waarschijnlijk dat men pubers als lid van een kruisboogschuttersgilde opneemt. Een redelijke veronderstelling is dat hij om en bij de twintig was in 1447 zodat zijn geboortjaar omstreeks 1427-28 moet gesitueerd worden.

Het is zaak dit hypothetische geboortjaar te verifiëren, door het te toetsen aan andere gekende data. Om verwarring te vermijden zullen we 'onze' Willem Moreel als Willem III omschrijven. Zijn vader is dan Willem II en zijn zoon Willem IV. Willem II is zoals gezegd, gestorven op 20 februari 1447 n.s. Willem II was deken van de broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van Hulsterloo in 1426.³² Dit betekent dat hij dan al meerderjarig is, dus minstens 25 jaar en waarschijnlijk zelfs enkele jaren ouder. Zodat Willem II geboren werd kort vóór of ten laatste in het jaar 1400.

Het echtpaar Willem Moreel - Barbara van Hertselde was reeds gehuwd in 1464.³³ Hieronder zullen we bewijs leveren dat ze dat

30 RAB, Burg van Brugge, nr. 64 registers van de lenen anno 1468, f 142v. Algemeen Rijksarchief (ARA), Rekenkamer, reliefrekening nr 17377 over het jaar 1447-1448 f 2v. Gepubliceerd door Weale J.: o.c., p. 180 noot 26.

31 In Brugge werd een man op 25-jarige leeftijd meerderjarig. Gilliodts-Van Severen L.: *Coutume de la ville de Bruges*, Bruxelles 1874, deel 1, p. 50.

32 SAB, nr 524 Register van de broederschap van OLV van Hulsterloo f 26v. Zie ook Weale J.: o. c., p. 180; Schouteet A.: *De broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van Hulsterloo, 14de-16de eeuw. Archief en ledenlijst*. HGG., 127 (1990), p. 109 vlg.

33 RAB, Archief Sint-Donaas proosdij, nr 1234, wettelijke passeringen van het Proosse 1462-1468, f 50r. Willem Moreel en Baerble *uxor* schenken samen met Jan Moreel op 6 maart 1464 een vierde van 16 gemeten proostland in Varsenare weg. Weale J. o.c., geeft geen Jan Moreel in die periode. De vraag is of Jan een broer dan wel een oom van Willem Moreel is? Op 19 december 1469 wordt Jan Moreel door de schepenen op verzoek van vrienden en magen onder voogdij gebracht. SAB, Cartularium Groenboek onghecoteert f 259v. 'vrienden ende maghen van Jan Moreel ghaven te kennene dat de voorseide Jan zulk van rege-mente was dat nood was dat hij in voochdie ghestelt ware...' Als Jan eveneens omstreeks 1400 geboren is zoals de vader van Willem, dan zou seniliteit een verklaring kunnen zijn.

zeker reeds waren in 1458 of zelfs nog enkele jaren vroeger. Als we die gegevens op een rijtje zetten en aan elkaar toetsen, mogen er geen anomalieën te voorschijn komen. Willem II is geboren (kort) vóór 1400. Zijn oudste zoon zou dus geboren zijn als zijn vader achteraan in de twintig was. Willem III zou dan 19 of 20 jaar zijn geweest als hij lid van de schuttersgilde van Sint-Joris werd, hij zou enkele jaren voor zijn 30ste getrouwd zijn en hij is gestorven in 1501³⁴ toen hij vooraan in de zeventig was. We zijn er ons van bewust dat het geboortjaar 1427-28 geen exacte datum is, maar een jaartal dat de werkelijkheid toch zeer dicht moet benaderen.

Als we het jaartal 1427-28 als geboortjaar aanhouden, dan zou dit betekenen dat, als Memling in 1480 het portret van Willem Moreel geschilderd heeft, zoals de gangbare mening vooropstelt, wij dan een man van ongeveer 50 jaar zouden moeten zien. In werkelijkheid is een man met donker haar, niet grijs, en met een strakke huid praktisch zonder rimpels afgebeeld. Zelfs indien er rekening mee wordt gehouden dat Memling de neiging had zijn modellen geflatteerd voor te stellen, dan nog lijkt Willem geen vijftiger. Daarom verkiezen we de opvatting van De Vos die het ontstaan van het schilderij eerder naar een jaar rond 1470 vooruitschuift, met een Willem die dan om en bij veertig is.

De Moreeltriptiek als opdracht van Willem Moreel tegen de achtergrond van de strijd tussen twee politieke facties (1477-1485)

De strijd tussen de facties in Brugge en de rol die Willem Moreel hierbij speelde

Tijdens de bewindsperiode van Maximiliaan, eerst als gemaal van Maria van Bourgondië en later als voogd van zijn minderjarige zoon Philips, groeit er in Brugge naijver en vijandschap tussen twee politieke facties. Het is niet eenvoudig een etiket te kleven op beide groepen omdat de individuen uit beide kampen uiteindelijk in de eerste plaats hun eigen privé-belangen nastreven. Toch zou men de facties in algemene termen kunnen omschrijven als enerzijds 'conservatief', de families die met de hulp van de hertog voortdurend de plaatsen in het

34 Weale J.: *o.c.*, p. 182. Hij heeft de bron zelf gepubliceerd in noot 36.

stadsbestuur bezetten en dus zeker voorstander zijn van het behouden van die situatie, en aan de andere kant 'progressief', zij die voor zichzelf ruimere mogelijkheden zien wanneer de stedelijke autonomie toeneemt. Naarmate de tijd vordert worden de standpunten aanspouwlijker. Men is voor of tegen Maximiliaan van Oostenrijk. Op dat ogenblik krijgen de factieaanhangers zelfs een specifieke naam. Men is *Monetaan* of *Philippijn*. De kloof tussen beide groepen wordt steeds dieper en fanatieker, zodat Maximiliaan na de vrede van Montilz-lez-Tours (1489) het de hoogste tijd vond dat daar iets aan gedaan werd. Hij stelt als overwinnaar een gebaar. Hij beveelt dat in het nieuwe aan te stellen stadsbestuur vertegenwoordigers uit beide facties samen moeten zetelen.³⁵ Het haalt niets uit. De verslagen factie van de *Philippijnen* hervat enkele maanden later al de gewapende strijd. Na zijn ultieme overwinning in december 1490 legt Maximiliaan verbod op aan de Bruggelingen om nog langer hun politieke voorkeur in het openbaar en via uiterlijke kentekenen te tonen.³⁶ Hoe eigenaardig het misschien op het eerste zicht ook overkomt, toch is het bestaan van die facties en het feit dat Willem Moreel daarin een leidinggevende rol speelde, de reden geweest voor de bestelling van de Moreeltriptiek.

Tijdens het beleg van Nancy sneuvelde de Bourgondische hertog Karel de Stoute op 5 januari 1477. Zijn naakt en verminkt lichaam wordt pas op 8 januari ontdekt.³⁷ De politieke reacties op deze gebeurtenis zijn, als men de communicatiemogelijkheden van die tijd in acht neemt, ongemeen snel. Nauwelijks acht dagen nadat het lijk van Karel gevonden werd, op 16 januari 1477, erkennen de Staten en de Leden van Vlaanderen zijn enig kind, Maria van Bourgondië, als

35 *Dits die excellente cronieke van Vlaenderen*, Antwerpen, 1531, f 263v

36 *Excellente cronieke.*, f 263v, "want het volc al noch tot den laetsten dach van december (1489) alijt in divisie ende in twee partijen waren hoe wel datter nochtans een ghebot ghedaen was up die verbuerte van sijnen lijve dat nijement gheen partijeschip draghen noch houden en soude".

37 Viaene A.: *De dood van Karel de Stoute. Dertienavond 1477*. Bieckorf, 1977, p. 194-202. De auteur geeft een ruime selectie van excerpten uit de Zwitserse verhalende bronnen over de gebeurtenis. Zie ook Vaughan, R.: *Charles the Bold: the last Valois Duke of Burgundy*, Londen, 1973.

de nieuwe vorstin.³⁸ Dit was een duidelijk antwoord aan het adres van de Franse koning Lodewijk XI. De Franse kroon betwiste namelijk de aanspraken van Maria van Bourgondië op de Franse vorstendommen, omdat dit mannelijke lenen zouden zijn en dus niet door een vrouw konden geërfd worden. Dat het de Fransen menens was, mag blijken uit het feit dat ze onmiddellijk het hertogdom Bourgondië zelf en het graafschap Picardië binnenvielen en vanuit het zuiden ook een bedreiging vormden voor het graafschap Vlaanderen.³⁹

Het Bourgondische gezag leunde al geruime tijd, door de oorlogsheffingen en royale dotaties aan de vorst, zeer zwaar op de stedelijke financiën. Voor het gewone volk werd het allemaal nog onverteerbaarder door de arrogantie en corruptie waarmee diegenen die binnen het Bourgondisch bestel met gezag bekleed waren, hun mandaat uitoefenden.⁴⁰ Door het plots en onvoorzien verdwijnen van Karel de Stoute komt de jonge en onervaren Maria van Bourgondië op de troon. In Vlaanderen zien de steden hun kans schoon om aan de Bourgondische centrale macht te knabbelen, en op die manier hun stedelijke privileges opnieuw uit te bouwen.

In navolging van de stad Gent begint op 24 februari 1477 de revolte in Brugge. De ambachten en neringen eisen van het stadsbestuur dat alle privileges zouden worden voorgelezen en getoetst op hun naleving. De burgemeester van de schepenen schat de situatie totaal verkeerd in. Zijn botte weigering is voor de ambachten het sein

38 SAB, Stadsrekening 1476-77, f 48v. Zie ook Blockmans W.P.: *Handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen. Regeringen van Maria van Bourgondië en Filips de Schone (5 januari 1477-26 september 1506) Excerpten uit de rekeningen van de Vlaamse steden en kasselrijen en van de vorstelijke ambtenaren*. Deel I: tot de vrede van Kadzand, Brussel 1973, nr. 1.

39 Gilliodts-Van Severen L.: *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Section première. Inventaire des chartes. 1e série XIIe-XVe siècles*, Brugge, 1871-1885, deel 6, p. 154. Molinet J.: *Chroniques (1474-1506)*, uitg. G. Doutrepoint en O. Jodogne, Brussel 1935-1937, deel I, p. 214 e.v.

40 Blockmans W.P.: *Breuk of continuïteit? De Vlaamse privilegiën van 1477 in het licht van het staatsvormingsproces*. *Standen en Landen*, nr.80, p. 102 en p. 108 e.v. Derville A.: *Pots-de-vin, cadeaux, racket, patronage: essai sur les mécanismes de décision dans l'état bourguignon*, *Revue du Nord*, 56 (1974), p. 341-364. en Derville A.: *Les pots-de-vin dans le dernier tiers du Xve siècle (d'après les comptes de Lille et de Saint-Omer)*. *Standen en Landen*, nr. 80 p. 449-471. Blockmans W.P.: *Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden*, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 98 (1985), p. 231-247.

om te mobiliseren. Zij komen hun eisen met de wapens in de hand afdwingen. De burgemeester ontvlucht de stad en zoekt bescherming bij de hertogin in Gent.⁴¹

De schepenen schikken zich in het onvermijdelijke en geven toe.⁴² Zoals kon verwacht worden, voldoen de privileges niet aan de verlangens van de gemobiliseerde ambachten. Er wordt een klachtenlijst opgesteld die aan de nieuwe hertogin zal voorgelegd worden als *conditio sine qua non* voor het afleggen van de eed van trouw. De ambachten stellen als voornaamste eis een vaste samenstelling van het 13 koppige schepencollege met 5 leden uit de poorterij en 1 uit elk lid van de ambachten. Het nieuw gevormde schepencollege zal intern de burgemeester van de schepenen verkiezen. Op die manier wilde men de volstreckte willekeur die de vorst hanteerde bij de benoeming van het schepencollege, aan banden leggen.⁴³ Hierdoor wordt een deel van de oude heersende factie, die dank zij een sterk verbreid nepotisme nagenoeg constant in het schepencollege aanwezig was, gedeeltelijk buitenspel gezet.⁴⁴

Na wat politiek getouwtrek geeft Maria van Bourgondië op alle punten toe.⁴⁵ Zij moet immers proberen zo vlug mogelijk de rust in haar gebieden te herstellen en alle krachten mobiliseren voor de oorlog tegen Frankrijk. Hierbij is de Brugse rijkdom en militaire inzetbaarheid zeker niet te verwaarlozen.

Bij het doornemen van de privileges worden een aantal inbreuken vastgesteld, begaan door de stadsbestuurders. De nog steeds gemobiliseerde ambachten doen op 26 maart 1477 de burgemeesters en tresoriers van de vijf laatste jaren arresteren op beschuldiging van fraude.

41 *Het boeck.*, p. 1. Custis C.: *Jaerboecken der stad Brugghe*, tweede uitgave, 2 dln., Brugge, 1765, p. 2. Ook nog bij Despars N.: o.c., dl. 4, p. 123 Zie ook Blockmans W.P.: 1477. *Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Boergondië voor de Nederlanden*, Standen en Landen, nr. 80, 1985, passim.

42 SAB, Stadsrekening 1476-77, f 126v.

43 Janssens A.: *Macht en onmacht van de Brugse schepenbank in de periode 1477-1490*, HGG, 133 (1996), p.17 en p. 38 e.v. Zie ook SAB, Wetsvernieuwingen 1468-1501, passim.

44 Blockmans, W.P.: *Mutaties van het politiek personeel in de steden Gent en Brugge tijdens een periode van regimewisselingen: het laatste kwart van de 15de eeuw*, Bronnen voor de geschiedenis van de instellingen in België, Brussel, 1977, p. 92-103. Ook Blockmans W.P.: *Breuk of continuïteit*, p. 112 e.v.

45 Janssens A.: *Macht en onmacht.*, p. 9. Blockmans W.P.: *Breuk of continuïteit.*, p. 117-118.

In de euforische sfeer die onder de Brugse bevolking gegroeid was door de toegevingen van de hertogin en ook door de ceremonie van het huwelijk bij procuratie tussen Maria van Bourgondië en Maximiliaan van Oostenrijk in het Prinsenhof, ontbonden de ambachten de mobilisatie en ontruimden zij de Grote Markt.⁴⁶ Van halfweg april tot halfweg mei is de aandacht van de ganse Brugse bevolking geconcentreerd op de voorbereidingen voor de oorlog tegen Frankrijk. Er komt dan ook geen onmiddellijke reactie wanneer de gearresteerde oud-burgemeesters en tesoriers door bemiddeling van vrienden in alle stilte worden vrijgelaten.⁴⁷

Op 16 mei verzamelt de Brugse militie op de Grote Markt, klaar om aan de veldtocht tegen de Fransen te beginnen. Zij willen echter niet vertrekken vooraleer de ex-burgemeesters en tesoriers berecht en gestraft zijn. In welke richting de ambachtstui denken, kan men opmaken uit het feit dat zij in allerijl in het midden van de Grote Markt een schavot timmeren.⁴⁸ Jan Barbesaen, de burgemeester van de schepenen in 1474-75⁴⁹, was de eerste die werd ondervraagd op de pijnbank en tot bekentenissen overging. Onder druk van de ambachtstlieden wordt hij veroordeeld tot de doodstraf en op dezelfde dag nog, 17 mei 1477, onthoofd. Drie andere oud-burgemeesters, alle drie van adel en eveneens behorend tot de conservatieve factie, worden eveneens op de pijnbank 'geëxamineerd' en schuldig bevonden. De drie worden niet ter dood veroordeeld, maar moeten zich terugtrekken in een klooster en worden zwaar financieel beboet. Men mag door het spectaculaire van de procedure vooral niet uit het oog verliezen dat, als het ware in de marge van de strafmaat, uitdrukkelijk gestipuleerd wordt dat de veroordeelden geen stedelijke bestuursfunctie meer mogen uitoefenen. Uiteindelijk is dit zowat het enige van het vonnis dat effectief wordt uitgevoerd. De ganse affaire is wel degelijk een afrekening onder politieke facties.⁵⁰

Willem Moreel is in dit ganse dramatische gebeuren een erg actieve speler. Willem wordt door het stadsbestuur naar de hertogin

46 *Excellente cronieke.*, f 184r. Despars: *o.c.*, dl.4, p. 134-135.

47 Despars: *o.c.*, dl.4, p. 127.

48 *Excellente cronieke.*, f 185r.

49 SAB, Wetsvernieuwingen 1468-1501, f 51v.

50 *Excellente cronieke.*, f 185r-v. Despars: *o.c.*, dl.4 p. 138-139

gestuurd met het dringende verzoek dat ze maatregelen zou treffen om de opmars van het Franse leger richting Vlaanderen te stoppen.⁵¹

Toen later de onderhandelingen met de hertogin over het nieuwe privilege niet zo vlot verlopen en er wat strubbelingen ontstaan, is het opnieuw Willem Moreel die aan het hoofd van een Brugse delegatie, bestaande uit vertegenwoordigers van de negen leden, tot tweemaal toe naar Gent gestuurd wordt om de zaak te bepleiten.⁵² Het zal dan ook niemand verwonderen dat Willem degene is die in opdracht van het stadsbestuur het smeergeld regelt dat door de stad betaald wordt bij het verkrijgen van het privilege.⁵³ Voor Filips, hertog van Kleef, koopt hij twee zilveren kannen met een waarde van twee jaarlonen van een meester-ambachtsman.⁵⁴ Aan de vader van Filips, de heer van Ravestein, een bloedverwant van hertogin Maria, geeft hij twee van zijn eigen zilveren kannen. De stad betaalt hem hiervoor meer dan een jaarloon van een meester-ambachtsman.⁵⁵ Ook diegenen die over de administratie van het privilege gaan worden niet vergeten 'voor de vriendscepen bij hemlieden dese stede daer in ende ooc anderssins ghe-daen'. Zij vangen met twee personen samen eveneens een dubbel jaarloon van een meester ambachtsman.⁵⁶

Dat Willem Moreel een vooraanstaande rol gespeeld heeft in het verkrijgen van het fameuze privilege van 1477 staat buiten kijf. Uit bovenstaande moet men immers besluiten dat hij en niemand anders de onderhandelingen met de Brugse 'kruiwagens' heeft gevoerd. Dit levert Willem een eerste concreet voordeel op. Na de officiële aanvaarding van het nieuwe privilege door Maria van Bourgondië wordt het stadsbestuur volgens de gewijzigde procedure samengesteld. Willem wordt in april 1477 aangesteld als stedelijk gecommiteerde.⁵⁷ De gecommiteerde was verantwoordelijk voor de concrete werking van de stadsfinancies. Hij was de man op het terrein, die daadwerke-

51 SAB, Stadsrekening 1476-77, f 61v.

52 SAB, Stadsrekening 1476-77, f 128r.

53 Derville A.: *Pots-de-vin*, passim. Blockmans W.P.: *Breuk of continuïteit*, p. 114. Janssens A.: *Macht en onmacht.*, p. 12-13.

54 SAB, Stadsrekening 1476-77, f 131v.

55 SAB, Stadsrekening 1476-77, f 132r.

56 SAB, Stadsrekening 1476-77, f 132r. Ook de magistraat van het Brugse Vrije deed intens lobbywerk en deelde smeergeld uit. Zie Blockmans: *Breuk of continuïteit*, p.118 noot 55.

57 SAB, Stadsrekening 1476-77, f 1r

lijk overging tot het onderhandelen, die aankopen voor de stad deed en er voor zorgde dat bedragen die aan de stad verschuldigd waren, werden geïnd.⁵⁸ In 1476-77 waren er zes gecommiteerden waarvan Willem Moreel de belangrijkste was.⁵⁹ Willem is als gecommiteerde bij de voorbereiding tot de oorlog betrokken. Zo koopt hij in naam van de stad twee kanonnen en een hoeveelheid buskruit.⁶⁰

De betrokkenheid van Willem Moreel in de revolte van februari-mei 1477 blijft niet beperkt tot het politieke gevecht om het nieuwe privilege. Enkele jaren later, in 1481, toen de Bourgondiërs de crisis over de opvolging stilaan te boven komen, wordt Willem Moreel samen met enkele anderen voor de hertogelijke raad gedaagd. Hij wordt aangewezen als belangrijkste ophitser van de oproerige ambachten met de uiteindelijke terechtstelling van Jan Barbesaen tot gevolg.⁶¹ Door die betrokkenheid in de revolte van 1477 heeft Willem Moreel zich duidelijk geprofileerd als iemand die behoort tot de factie binnen Brugge die ijverde voor meer stedelijke autonomie en die zich tegen de conservatieve groep afzette, die voluit de Bourgondische kaart bleef trekken.

Als een gevolg van de revolte van 1477 en de invoering van het nieuw privilege was er een verschuiving opgetreden in de manier waarop de stad bestuurd werd. In de eerstvolgende jaren werd door het schepencollege om zo te zeggen niets beslist zonder een brede raadpleging van de ambachten en de neringen.⁶² De stedelijke bestuurders die instonden voor de dagelijkse politiek en die de relaties tussen de stad en de vorst verzorgden zijn natuurlijk nog steeds leden van de financiële elite, maar de 'oude' adellijke families komen die eerste jaren niet meer aan bod.⁶³

Vanaf de lente van 1480 begint het tij te keren. Op 23 maart 1480 n.s. worden 52 personen uit de stad verbannen vanwege hun deelna-

58 Over de taak van de gecommiteerde zie SAB, Cartularium Groenboek ongheteert f 249v.

59 SAB, Stadsrekening 1476-77, f 142r.

60 SAB, nr 285 Openbare werken 1476-77, f. 48v en SAB, Stadsrekening 1476-77, f 128r.

61 *Excellente cronieke.*, f 222v. 'Item dye procureur generael leyde Willem Moreel oock aen. dat hem Jan Barbesaen hadde helpen beswaren dat hi onthoof was..'. Despars. : *o.c.*, dl.4, p. 213.

62 Janssens A.: *Macht en onmacht.*, p.27 e.v.

63 SAB, Wetsvernieuwingen 1468-1501 passim. Blockmans W.P.: *Mutaties.*, passim.

me aan de revolte van 1477.⁶⁴ Maximiliaan en Maria hebben de onrust die ontstaan was in de erflanden bij de troonswisseling onder controle gekregen. De grootste militaire dreiging vanuit Frankrijk is na de overwinning van Vieuxville, in augustus 1479, afgewend. Het wordt hoog tijd om de hertogelijke invloed op het bestuur van de stad te verhogen. Bij de wetvernieuwing op 2 september 1481 komt de reactie echt op gang. Jacob van Gistel, heer van Dudzele, wordt aangesteld tot burgemeester van de schepenen.⁶⁵ Ook de burgemeester van de *courpse* van dit moment, Karel van Halewijn heer van Uitkerke, komt uit de kringen van de oude hofadel.⁶⁶ Beide burgemeesters, samen met Roeland van Halewijn, de broer van Karel en op dat ogenblik baljuw van Brugge, Antoon vander Vichte, de schout en Joos van Varsenare, ridder en edelman, leggen klacht neer bij Maximiliaan tegen alle ex-burgemeesters sinds 1477.⁶⁷ De facties krijgen hierbij concrete gezichten. De hefboom om Maximiliaan voor hun kleine groepsbelangen te spannen wortelt in zijn onlesbare dorst naar geld. Later noemde de Vlaamse bevolking hem schamper hertog *Moneta*, en zijn aanhangers de *Monetanen*.⁶⁸

Op 10 december 1481 verlaat Willem Moreel niets vermoedend de schepenkamer van Brugge. Op dat ogenblik wordt hij door de baljuw van Brugge, mer Roeland van Halewijn, op bevel van Maximiliaan zelf, gearresteerd en op secreet gesteld in de Brugse gevangenis op de Burg.⁶⁹ Op dezelfde dag wordt ook Jan van Riebeke gevangen genomen. Hij had net gezeteld als redenaar van het Proostse toen hij door de baljuw werd gearresteerd en eveneens op secreet werd gezet.⁷⁰ Willem Moreel was burgemeester van de schepenen geweest in 1478-79.⁷¹ Ook andere burgemeesters van de voor-

64 *Excellente cronieke.*, f 218v.

65 SAB, Wetsvernieuwingen 1468-1501, f 116r.

66 SAB, Wetsvernieuwingen 1468-1501, f 116v.

67 *Excellente cronieke.*, f 223r.

68 Janssens A.: *Macht en onmacht.*, p. 38-40.

69 *Excellente cronieke.*, f 222v. Despars: *o.c.* dl.4, p. 210-211. Custis: *o.c.* p. 30. J. Weale: *o.c.*, p. 182 stelt dat Willem in oktober 1481 wordt opgesloten. Hij vermeldt niet uit welke bron hij dit foutief gegeven heeft gehaald.

70 Despars: *o.c.*, dl.4, p 210-211. Zie ook RAB, St Donaas proosdij nr. 1237, Wettelijke passeringen van het Proosse f 6r. Jan van Riebeke zetelt inderdaad op 10 december 1481 als redenaar.

71 SAB, Wetsvernieuwingen 1468-1501, f 94r.

bijne bestuursjaren die tot dezelfde factie van Willem Moreel behoorden, zoals Maarten Lem, Jan de Boot, Jan van Nieuwenhove f Clais en Jan de Keyt, vallen onder dezelfde beschuldigingen. Jan de Keyt is zelfs de stad ontvlucht.⁷² Toch wordt Willem blijkbaar als de belangrijkste van de groep beschouwd. Hij alleen wordt immers, op uitdrukkelijk bevel van Maximiliaan en bewaakt door een eenheid boogschutters, op 14 december 1481 de stad uitgevoerd en in het Groot Kasteel in Sluis opgesloten.⁷³

Op 21 december 1481 moeten Willem Moreel, Jan van Nieuwenhove f Clais en Jan van Riebecke in het Prinsenhof voor de raad van de hertog verschijnen. De beschuldiging luidt dat ze met de Gentenaars hebben samengezworen tegen Maximiliaan. Het zit Maximiliaan blijkbaar bijzonder hoog dat op instigatie van de Vlaamse steden zijn voorstel om zijn hofhouding financieel te ondersteunen was afgewezen. Ze zouden ook bij de inning van het maandgeld voor de prins gefraudeerd hebben.⁷⁴

Willem Moreel en Jan van Riebecke worden ervan beschuldigd de revolte van februari-mei 1477 te hebben aangewakkerd met de dood van Jan Barbesaen tot gevolg. Jan van Nieuwenhove f Clais van zijn kant zou de soldij van de Brugse milities, waarvan hij beweerde dat ze in handen van de Fransen gevallen was, in eigen zak gestoken hebben. De aanklager vraagt voor ieder van hen een forse geldboete, verbanning en eens en voor altijd verbod om een officiële functie uit te oefenen. De drie worden vrijgelaten tegen een borgtocht van maar liefst 1000 £ gr per persoon. Vooral de eis dat de betrokkenen in de toekomst geen bestuursfuncties meer mogen uitoefenen is in deze context veel betekend. Willem zat dus van 10 tot 21 december 1481 als poststuk van de 'progressieve' factie in de kerker.⁷⁵

De zaak komt nog meerdere malen aan bod binnen de hofraad van de aartshertog. Op 18 januari 1482 worden zowel de groep van de aanklagers als de voltallige groep beklagden, vergezeld van hun vrienden en magen die voor het borggeld instonden, voor de hofraad met elkaar geconfronteerd. De beklagden betogen dat hun aankla-

72 *Excellente cronieke.*, f 222v

73 *Excellente cronieke.*, f 222v-223r.

74 *Excellente cronieke.*, f 222v-223r. Despars : o.c., dl 4, p. 212.

75 *Excellente cronieke.*, f 222v-223r. Despars : o.c., dl 4, p. 212.

gers te grote invloed hadden aan het hof en dat ze daarom wensen de kans te krijgen om hun onschuld te bewijzen voor een gewone rechtbank.⁷⁶ Op 31 januari 1482 verschijnen de zes beklaagden opnieuw voor de raad, maar opnieuw wordt de uitspraak verschoven, nu naar 1 april 1482.⁷⁷

De situatie verandert natuurlijk radicaal door het onverwachte overlijden op 27 maart 1482 van hertogin Maria van Bourgondië. Reeds op 30 maart worden de zes beklaagden naar het Prinsenhof ontboden, waar ze door Maximiliaan officieel buiten vervolging worden gesteld.⁷⁸

Maximiliaan zou alle hulp die hij kon krijgen hard nodig hebben. Hij wilde immers als regent over Vlaanderen heersen in naam van zijn minderjarige zoon Filips. De balans slaat vanaf 17 april 1482 opnieuw over naar de andere factie. Maarten Lem, een van de beklaagden van december/januari 1480/81, wordt aangesteld tot schout⁷⁹ en Jan van Nieuwenhove f Clais, een andere aangeklaagde, wordt de nieuwe burgemeester van de schepenen.⁸⁰ De aanklagers van voorheen worden nu op hun beurt aangepakt. Zij worden uit hun respectieve ambten ontzet en uit de stad verbannen. Opnieuw wordt de eis geformuleerd dat ze geen officiële functies meer in dienst van de hertog mogen uitoefenen.⁸¹

De grote Vlaamse steden laten niet na een unieke kans om zelf een stuk macht te verwerven te laten voorbijgaan. Vandaar dat ze in plaats van het regentschap over Vlaanderen aan Maximiliaan te geven hun steun betuigen aan een regentschapsraad. Deze raad bestaat uit vier vooraanstaande edelen, maar ook de grote steden krijgen vanzelfsprekend een vinger in de pap.⁸² In het begin doen beide partijen pogingen om via onderhandelingen de diverse standpunten met elkaar te

76 *Excellente cronieke.*, f 222v-223r. Despars : *o.c.*, dl 4, p. 212.

77 *Excellente cronieke.*, f 223r.

78 *Excellente cronieke.*, f 224v. Despars: *o.c.*, dl 4, p.216.

79 SAB, Cartularium Roodenbouck, f 273r. Maarten Lem wordt schout op 21 april 1482.

80 SAB, Wetsvernieuwingen 1468-501, f 123r. *Excellente cronieke.*, f 226v.

81 Despars: *o.c.*, dl. 4, p. 220. Custis: *o.c.* p. 36.

82 SAB, Cartularium Groenboek onghecoteert f 322r. Willem Moreel is één van de Brugse gezanten die in de Staten-Generaal dit standpunt verdedigt. Zie ook Blockmans, W.P.: *Breuk of continuïteit.*, p. 138.

verzoenen. Wanneer dat echter mislukt worden de relaties zuurder. Vanaf de tweede helft van 1483 mag eigenlijk gesteld worden dat de tegenstellingen uitgegroeid zijn tot een gewapend conflict tussen de aartshertog en de grote Vlaamse steden.⁸³

Uitgerekend in de periode van 2 september 1483 tot 1 september 1484, toen de strijd op zijn hevigst is, wordt Willem Moreel tot burgemeester van de schepenen verkozen.⁸⁴ Zo wordt Willem dus het officiële gezicht van de Brugse opstand tegen Maximiliaan. Dat dit inderdaad zo door de tijdgenoten werd ervaren blijkt onder meer uit de volgende episode. Nadat Maximiliaan in juni 1485 de opstand had neergeslagen, liet hij enkele van de voornaamste leiders arresteren, ondervragen en terechtstellen. Ze wezen allemaal Willem Moreel, en verder Jan van Riebecke en Jan van Nieuwenhove f Clais aan als de grote ophitsers en uiteindelijke verantwoordelijken voor de opstand tegen Maximiliaan.⁸⁵

De algemene sfeer in Brugge is gedurende de ganse periode van de opstand uiterst grimmig en gevaarlijk. De voor- en tegenstanders van Maximiliaan, de zogeheten *Monetanen* en *Philippijnen*, staan elkaar naar het leven. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de haat van de tegenpartij zich focust op Willem Moreel, als burgemeester en een van de leiders van de andere factie. Op 16 maart 1484 n.s. belegt Willem als zetelende burgemeester van de schepenen een bijeenkomst met de hoofdmannen en dekens van de ambachten op het stadhuis. Hij maakt zijn beklag dat er over hem en zijn medeschepenen voortdurend laster wordt verspreid. Hierbij herinnert hij hen er aan dat hij al eens vroeger valselijk beschuldigd en opgesloten was. Dit is natuurlijk een allusie op zijn gevangenschap in december 1481. Hij heeft ook kennis gekregen van het feit dat zijn vijanden huurmoordenaars hadden aangeworven die hem naar het leven stonden.⁸⁶ Hij vraagt dan ook aan de hoofdmannen en dekens extra bescherming voor zijn

83 Dit ganse conflict wordt het best beschreven door Blockmans W.P.: *Autocratie ou polyarchie? La lutte pour le pouvoir politique en Flandre de 1482 à 1492, d'après des documents inédits*, in: Handelingen van de Koninklijke Commissie voor geschiedenis, nr. 140, 1974, p. 257-368.

84 SAB, Wetsvernieuwingen 1468-1501, f.134v.

85 't Boeck., p.77 t.e.m. p.93. De auteur geeft een gedetailleerd verslag van de ondervraging van de verantwoordelijken van de opstand.

86 SAB, Cartularium Groenboek onghecoteert, f 331r. Zie bijlage.

fysieke veiligheid. Zij beloven hem hun volledige steun. Dat die doodsbedreigingen ernstig waren, wordt door volgende gebeurtenis bevestigd. Iedereen die burgemeester geweest was in Brugge, kreeg op stadskosten en voor de rest van zijn leven de beschikking over een persoonlijke *schadebeletter*, een soort combinatie van lijfwacht en manusje-van-alles.⁸⁷ Toen in september 1484 het burgemeesterjaar voor Willem voorbij was, bleef zijn persoonlijke *schadebeletter*, Jan vanden Steene, dus verder bij hem in dienst.⁸⁸ Slechts enkele maanden later, op 12 december 1484, verdwijnt Jan vanden Steene en op 29 december 1484 wordt zijn lijk opgevist uit de reie aan de Strobrug.⁸⁹ Op 7 januari 1485 n.s. wordt trouwens een genaamde Coppens Tyren onthoofd. Hij was ingehuurd door de *Monetanen* om Jan van Riebecke en 'andere Brugse notabelen' te vermoorden.⁹⁰ Het subjectieve gevoel van onveiligheid bij Willem Moreel wordt voortdurend bevestigd en versterkt door de concrete gebeurtenissen.

Resumerend : er werd aangetoond dat er in Brugge tussen 1477 en 1485 twee politieke facties actief zijn, waarvan de leden elkaar letterlijk naar het leven staan. Willem Moreel is een leidinggevende figuur in één van die facties. Hij wordt door de tegenpartij als één van de voornaamste verantwoordelijken aangewezen voor de terechtstelling van hun voorman, Jan Barbesaen, en medeverantwoordelijk gehouden voor de verbanning uit de stad van hun leiders. Willem Moreel leeft in angst voor huurmoordenaars en helemaal op het einde van 1484 komt zijn *schadebeletter* en huisgenoot in verdachte omstandigheden om. Begin januari 1485 krijgen die angsten een officiële bevestiging. Dan wordt immers na een juridisch onderzoek een huurmoordenaar terechtgesteld die het onder meer op hem gemunt had.

De bestelling van de Moreeltriptiek

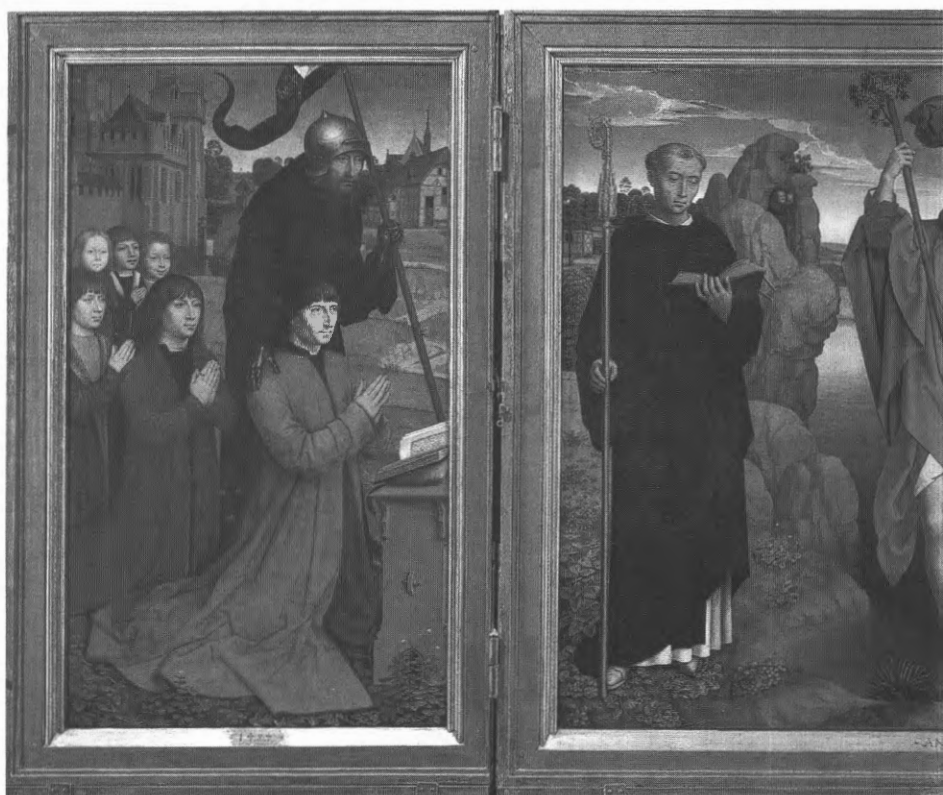
De gangbare opvatting in de literatuur is dat het echtpaar Moreel in 1484 van het bestuur van de Sint-Jacobskerk in Brugge een vergunning kreeg om in de kerk een kapel in te richten. Deze kapel met altaar en familiegrafkelder werd toegewijd aan de heiligen Gillis en

87 SAB, Stadsrekening 1477-78, f 162r.

88 SAB, Stadsrekening 1483-84, f 57r.

89 't Boeck., p.70.

90 Despars: *o.c.*, dl. 4, p. 236.

Hans Memling, Triptiek met de H. Christophorus (Moreeltriptiek), olieverf op paneel.
Brugge, Groeningemuseum, inv. 0.91.1

Maurus. Willem Moreel geeft opdracht aan Memling om een triptiek te schilderen die moet dienen om het nieuw op te richten altaar te versieren. Het middenluik van de triptiek toont inderdaad de heiligen Gillis, Maurus en Christoffel. De stichtingsoorkonde van de kapel is gedateerd 1484. Ditzelfde jaartal is tot driemaal toe ook op de lijst van de triptiek geschilderd, zodat er weinig discussie bestond over de datering.⁹¹

91 Weale J.: o., c., p. 185-187. Zie ook Janssens De Bisthoven A.: *De Vlaamse Primitieven. I. Corpus van de vijftiende eeuwse schilderkunst in de Zuidelijke Nederlanden*, Stedelijk museum voor Schone Museum voor Schone Kunsten Brugge, Antwerpen 1957, p. 96. Weale heeft de stichtingsoorkonde gepubliceerd in voetnoot. A. Janssens de Bisthoven heeft in het boven geciteerde werk diezelfde oorkonde ook nog eens afgedrukt.

Er zitten nochtans wat haken en ogen aan deze datering. Om te beginnen is de stichtingsoorkonde van de Maurus- en Gilliskapel gedateerd 20 maart 1484. In die tijd hanteert men in Brugge de paasstijl. Dat betekent dat Willem Moreel de toestemming om een kapel met altaar en grafkelder in te richten pas krijgt op 20 maart 1485 n.s.⁹²

Ook het jaartal 1484 op de lijst is bediscussieerbaar. De lijst werd namelijk overschilderd, zodat niet absoluut zeker is of die 1484 wel authentiek is.⁹³

92 Dit werd reeds opgemerkt door Martens M.: *o.c.*, p. 19 noot 44.

93 Janssens de Bisthoven A.: *o.c.*, p.93.

Als we toch het jaartal 1484 dat op de lijst voorkomt willen weerhouden, dan moet ook daarop de paasstijl toegepast worden. Dit betekent dat het jaar 1484 van Willem Moreel en Hans Memling de periode besloeg van 18 april 1484 tot 3 april 1485.⁹⁴

Op het middenpaneel van de triptiek staan de heiligen Maurus en Gillis. De literatuur is unaniem van mening dat die heiligen een verwijzing zijn naar de familienaam van beide schenkers. De heilige Maurus moet dan de binding naar de naam Moreel maken en de heilige Gillis, afgebeeld met als attribuut een hert, is een allusie op de familienaam Hertsvelde van de vrouw, Barbara. De centrale figuur op de triptiek is nochtans de heilige Christoffel. Dit is de heilige die werd aanroepen om een plotselinge dood af te weren. Iets nauwkeuriger uitgedrukt: als iemand de heilige Christoffel aanroept, dan zal hij dezelfde dag niet onverwachts overlijden in staat van doodzonde. De literatuur levert geen zinvolle verklaring voor de aanwezigheid van de Christoffelfiguur op de triptiek. Er werden enkele ingenieuze constructies opgezet die echter te artificieel aandoen om overeind te blijven. Zo zou Willem Moreel de Sint-Jacobskerk als familiebegraafplaats gekozen hebben omdat op die manier de pelgrim Jacob zijn speciale beschermheer zou worden. Vanuit de heilige Jacob wordt dan de verbinding gemaakt naar de heilige Christoffel omdat beide heiligen op dezelfde dag van de heiligenkalender gevierd worden.⁹⁵ De werkelijkheid is veel triviale. De kapel van Maurus en Gillis werd in de Sint-Jacobskerk opgericht omdat Willem Moreel juist naast het kerkhof van die kerk woonde m.a.w. dit was gewoon zijn parochiekerk.⁹⁶ Willem Moreel leefde, minstens sinds maart 1484, met de vrees dat een moordaanslag een bruusk einde aan zijn leven zou kunnen maken. De gewelddadige dood van zijn *schadebeletter* heeft in de tweede helft van december 1484 speelde een cruciale rol in deze angstpsychose. Dit was het ogenblik waarop het subjectieve gevoel van onveiligheid omsloeg naar een dreigende werkelijkheid. Dit werd

94 Strubbe en Voet: *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen-Amsterdam, 1960.

95 Martens M.: *De opdrachtgevers.*, p.20. Zie ook Devos.: *o.c.*, p.241, die hiervoor verwijst naar Blum S.N.: *Early Netherlandish tryptichs, a study in patronage*, Berkely-Los Angeles, 1968.

96 Archief OCMW Brugge, Armendis Onze-Lieve-Vrouw, register 170, f 81r.

ten overvloede bevestigd en versterkt door de gevangenneming, ondervraging en terechtstelling van Coppen Thyren in het begin van 1485. Wij denken dan ook dat dit het ogenblik geweest is waarop Willem Moreel beslist heeft de kapel en de grafkelder in de Sint-Jacobskerk aan te vragen en bij Memling een triptiek te bestellen, gewijd aan Christoffel, de beschermheilige tegen een plotselinge dood. De bestelling moet dan ook gesitueerd worden in de eerste maanden van 1485. Die stelling wordt mede ondersteund door wat daadwerkelijk op de triptiek te zien is. Sommigen zagen er een uiting van familietrots in: de succesvolle patriciër die zich met zijn ganse familie voor de buitenwereld etaleert.⁹⁷ In werkelijkheid is een bange burgerman afgebeeld die, nadat hij zichzelf schuldig heeft gemaakt aan de liquidatie van politieke tegenstanders, nu geconfronteerd wordt met hun gewelddadige reactie. De triptiek is dan ook een puur devotiestuk en heeft niets met familietrots te maken. Vandaar hier geen heraldiek, geen opschepperige titel *domicella*, geen weelderige sieraden. Aan de andere kant wordt wel het ganse gezin, met alle zestien kinderen, in de devotie en bescherming betrokken.

Op het ogenblik dat Willem Moreel zijn kapel krijgt toegewezen en meer dan waarschijnlijk ook zijn triptiek bestelt, is hij al burge-meester af en loopt de eerste opstand van de Vlaamse steden tegen Maximiliaan van Oostenrijk naar zijn einde.

Vanaf 1 juni 1485 beginnen de Bruggelingen middelen te zoeken om de strijd te staken en zijn ze bereid de aanspraken van Maximiliaan te erkennen.⁹⁸ De onderhandelingen slepen nog wat aan, maar op 22 juni 1485 wordt officieel een einde gemaakt aan de weerstand en doet Maximiliaan zijn intrede in Brugge.⁹⁹ Samen met een aantal andere opstandelingen wordt Willem Moreel door Maximiliaan buiten de vrede gesloten.¹⁰⁰

Maximiliaan komt persoonlijk, op de ongewone datum van 30 juni 1485, alle stedelijke bestuursorganen vervangen, of anders gezegd: uitzuiveren van alle elementen die hem vijandig geweest waren.¹⁰¹ Die

97 Martens M.: *De opdrachtgevers.*, p.20.

98 Despars: *o.c.*, dl. 4, p. 252.

99 SAB, Sadsrekening 1484-85 f 163r. *Excellente cronieke.*, f 228r

100 SAB, Cartularium Groenenboek B, f. 41r-42r. Despars: *o.c.*, dl.4, p. 262.

101 SAB, Wetsvernieuwingen 1468-1501, f 148v.

nieuwe gezagsdragers, *mijnen heeren vander wet, hooftmannen ende dekenen vander stede, mids notable ende ghecommitteerde*, vergaderen op 4 juli 1485 om te overleggen *hoe dat men betalen zoude, achtervolghende een voorghebodt ghedaen binder maend van juing. Te wetene zo wie arresteire zoude ende bringhen in sheeren handen den persoon van Jan van Riebeke zoude hebben C £ gr, Willem Moreel C £ gr, Lodewijc Steylin L £ gr ...*¹⁰² Niet alleen had Maximiliaan hem buiten de vrede gesloten, maar het Brugse stadsbestuur, waarvan alle leden nu *Monetanen* waren, had een prijs van maar liefst 100 £ gr. uitgelopen voor wie Willem Moreel kon arresteren.

Op 3 juni 1485 neemt Willem Moreel nog gedurende drie dagen deel aan een vergadering van de Drie Leden van Vlaanderen te Gent i.v.m. het sluiten van vrede met Maximiliaan.¹⁰³ Misschien heeft hij daar de bui voelen hangen en is hij gevlucht. Hij heeft dus de stad verlaten tussen 6 en 22 juni 1485. De anderen, die samen met Willem buiten de vrede gesloten zijn en wel gearresteerd werden, zijn allemaal op het schavot terechtgesteld.¹⁰⁴

In een dergelijke extreemgevaarlijke situatie laat een goede huisvader zijn gezin niet achter. De familie Moreel vestigt zich in de stad Doornik. Een procuratie daterend van 9 november 1485 geeft expliciet aan dat Barbara van Hertsvelde samen met Willem in Doornik verblijven.¹⁰⁵ Misschien is het wel tijdens dit verblijf dat het Mariagedicht van Guillaume Alexis, in het Frans gesteld, werd bijgeschreven in het uit 1479 daterend getijdenboek van de familie Moreel.¹⁰⁶

Willem Moreel blijft met zijn gezin verbannen tot minstens 13 februari 1488. Dit is het ogenblik waarop de tweede opstand tegen Maximiliaan is losgebarsten in Brugge. Het revolutionaire stadsbe-

102 SAB, Cartularium Groenboek onhecoteert f 332 r-v. Hieruit blijkt nog maar eens met welke grote voorzichtigheid de kroniek van Despars N. moet gehanteerd worden. Despars in deel 4, p. 267, dateert niet alleen de gebeurtenis verkeerd op 5 juli maar de som die uitgelopen wordt voor Willem Moreel is volgens hem slechts 50 £.

103 SAB, Stadsrekening 1484-85, f 137r. Blockmans W.P.: *Handelingen.*, p. 347-348.

104 *Excellente cronieke.*, f 228r en f 229r. *tBoeck.*, p. 77 e.v. Despars: *o.c.*, dl.4, p. 265-266.

105 SAB, nr. 199, Procuraties 1484-85, f 23r.

106 Boeren P.C.: *Een getijdenboek van Willem Moreel.* Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1979, p.136.

stuur laat onder meer iedereen terugkeren die verbannen was na de vorige opstand in 1485.¹⁰⁷

Dit alles roept vragen op met betrekking tot de triptiek. Indien Memling de opdracht om de triptiek te schilderen pas ten vroegste in het begin van 1485 heeft gekregen, dan was hij enkele maanden na de bestelling voor bijna drie jaar de stad uit. Hoger raadden we de vermoedelijke arbeidsduur voor het schilderij op meer dan een jaar, in de veronderstelling dat hij alleen maar dit ene schilderij zou afgewerkt hebben. Hebben Willem Moreel en Barbara van Hertsvelde daadwerkelijk kunnen poseren voor Memling toen hij de zijpanelen van de triptiek schilderde? Alles lijkt er op te wijzen dat dit niet het geval was. De familie verbleef immers niet in de stad, zodat de vraag zich opdringt waar Memling dan zijn voorbeelden heeft gehaald? De mogelijkheid dat Memling de zijluiken pas integraal in 1488 zou geschilderd hebben wordt door het betoog dat volgt eveneens zeer onwaarschijnlijk. Het is diverse auteurs opgevallen dat de bidhouding van Willem en Barbara op de triptiek een grote overeenkomst vertoont met de portretten die Memling omstreeks 1470 van het echtpaar geschilderd had.¹⁰⁸

Het staat buiten kijf dat Memling toen hij de opdracht kreeg om de triptiek te schilderen, Willem Moreel meerdere malen heeft ontmoet of toch minstens heeft gezien. We hoeven hiervoor niet meteen hun beider lidmaatschap van de broederschap van Onze-Lieve-Vrouw-ter-Snee aan te halen met zijn meer dan duizend leden, alhoewel ook dat een mogelijkheid zou kunnen zijn.¹⁰⁹ Maar tot einde augustus 1484 was Willem in zijn functie als burgemeester van de schepenen regelmatig in het openbaar te zien. We mogen ook aannemen dat Willem de bestelling van de triptiek bij Memling persoonlijk is gaan bespreken. Wat wij proberen aan te tonen is dat als Willem niet daadwerkelijk geposeerd heeft, Memling een globale, vluchtige indruk gekregen heeft van een hem bekend gezicht dat verouderd

107 Despars: *o.c.*, dl.4, p. 344.

108 De Vos D.: *o.c.*, p. 131.

109 RAB, Oud archief der kerkfabriek van Onze-Lieve-Vrouw te Brugge, broederschap van O.-L.-Vrouw van Sneeuw, nr. 1531, op f 129r in het boekjaar 21/8/1473 tot 29/8/1474 wordt Memling lid en op f 150r betaalt Willem Moreel voor het eerst lidgeld in het boekjaar 4/9/1474 tot 30/8/1475. Janssens A.: *Memling.*, p.78-79.

was. Dit is ook de manier waarop volgens ons de veroudering op de triptiek geschilderd is. Memling heeft Willem in een nagenoeg identieke bidhouding geschilderd als in het begin van de jaren zeventig, vanuit eenzelfde hoek en de veroudering vooral tot uiting gebracht in de kraaienpootjes en de lichte wallen rond de ogen en een zekere grijze schijn in het identieke donkerharig kapsel. Ziet Willem er in 1485 op de triptiek uit als iemand van omstreeks zestig jaar? Want dit is de leeftijd die hij op dat ogenblik moet bereikt hebben.

De stelling wordt nog duidelijker ondersteund door de afbeelding van Barbara van Hertselde. Zij ziet er op de triptiek, die toch minstens tien à twaalf jaar later geschilderd werd, nauwelijks ouder uit dan op haar vroegere portret. Laten we niet vergeten dat zij in die tussentijd meerdere kinderen gebaard heeft. Ook dit laat sporen na op de fysieke verschijning van een vrouw van middelbare leeftijd. Memling heeft haar waarschijnlijk niet gezien en kan dus hier de veroudering moeilijker inschatten. Dirk De Vos heeft opgemerkt dat Barbara op de triptiek dezelfde twee ringen draagt als op het portret van omstreeks 1470.¹¹⁰ Dit zijn trouwens de enige juwelen die ze op de triptiek draagt. Welke ijdele vrouw, en ijdel ben je toch als je tweemaal een portret van je laat schilderen en jezelf doet aanspreken als *domicella*, laat zich tweemaal met dezelfde juwelen portretteren? Zoals verder zal aangetoond worden, is het echtpaar getrouwd vóór 1458, zodat het geboortjaar van Barbara omstreeks het jaar 1440 moet liggen. Ziet Barbara er op de triptiek uit als een vrouw van vijfenveertig jaar, moeder van minstens veertien kinderen?

Onverwachte omstandigheden verhinderden Memling om voor de zijluiken van de triptiek de echte personen te kunnen observeren. Bijgevolg heeft hij zich meer dan waarschijnlijk tevreden gesteld met het portret dat hij meer dan een decennium vroeger van hen geschilderd had.

Op de Moreeltriptiek worden, op het linkerpaneel voor de toeschouwer, Willem Moreel samen met vijf zonen en zijn patroonheilige afgebeeld. Op het rechterpaneel zijn Barbara van Hertselde met 11 dochters en haar patroonheilige geschilderd.¹¹¹ Over die kinderen

110 De Vos D.: o.c., p.158.

111 De Moreeltriptiek wordt bewaard in het Groeningemuseum te Brugge.

van het echtpaar heeft James Weale in 1864-65 een soort basislijst opgesteld.¹¹² Om de bespreking van die lijst gemakkelijker te volgen, hebben we ze hieronder overgenomen.

1. *Guillaume.*
2. *Jean.*
3. *N., religieuse de l'ordre de Saint Dominique.*
4. *Marie, mariée à Guillaume Ganteline docteur en médecine. Ils eurent trois fils et deux filles. Elle était déjà veuve en 1528.*
5. *Barbe, mariée : 1° à Baudouin van Eldinghe...qui trépassa le 16 Décembre 1493 laissant sa femme trois fils; et à Clément Gheerolf qui eut d'elle un fils et une fille. Elle décéda le 7 Novembre 1499.*
6. *Anne.*
7. *Liévine, religieuse Carmélite au couvent de Sion à Bruges.*
8. *Claire, décédée en Février 1497.*
9. *George.*
10. *Bonaventure, religieuse de l'ordre de l'Annonciation au couvent de Notre Dame de Sept Douleurs hors la porte des Anes dès 1518.*
11. *Bernard, décédé avant 1496.*
12. *Antoine, décédé en ou avant 1498.*
13. *Cathérine, née ver 1478, décédée le 19 Mars 1521.*
14. *N, fille.*
15. *N, fille.*
16. *Charlotte, décédée le 4 Octobre 1523.*
17. *Marie, née vers 1489. En 1531 elle était religieuse au couvent de Sainte Marguerite ten groenen briele à Gand. Elle trépassa le 19 Avril 1549.*
18. *Claire, religieuse Carmélite au couvent de Sainte Catherine de Sion dehors le haut pont à Saint Omer dès 1515.*

Een eerste kritiek gaat natuurlijk naar die drie anonieme dochters. Zij worden daar neergezet zonder bronvermelding. In de 19de eeuw werd aanvaard dat nu en dan beweringen werden gepubliceerd zonder dat naar een bron verwezen werd. Misschien was dit toen ook niet

112 Weale J.: *o. c.*, p. 182-185.

altijd mogelijk door de soms gebrekkige inventarisatie van archieven. Ook Weale durft zich daar wel eens aan bezondigen. Het vervelende voor de huidige geschiedschrijver is dat aan de ene kant het natuurlijk ondenkbaar is 15de-eeuwse feiten te aanvaarden uitsluitend op gezag van een 19de-eeuwse auteur, maar dat aan de andere kant het aangehaalde feit niet per definitie fout hoeft te zijn. Dit laatste wordt in een aantal gevallen bewezen toen nieuwe bronnen opdoken.¹¹³

Maar hoe kun je zonder bron, zonder naam trouwens, weten of je te maken hebt met een dochter dan wel met een zoon? Hoe kun je zonder geschreven bron eigenlijk weten of die kinderen wel bestaan? Alhoewel op het schilderij maar 16 kinderen afgebeeld zijn vult Weale zijn naamlijst aan met drie anonieme dochters. Dit brengt hem op een totaal van 18 kinderen. Dit kan niet langer ernstig worden genomen. Die drie anonieme dochters kunnen dus geschrapt worden.

In de familie Moreel was het gedurende generaties gebruikelijk de oudste zoon de naam Willem te geven.¹¹⁴ Weale schuift dus in zijn naamlijst Willem op naar de eerste plaats. We zullen aantonen dat het oudste kind een dochter was en dus niet Willem.¹¹⁵ De zoon George is door J. Weale eveneens opgevoerd zonder de minste bronvermelding. Ook George moet dus even opgeborgen worden. De zoon Antoine bij Weale is in werkelijkheid de dochter Anthonine zoals uit het bronnenmateriaal dat volgt, bewezen wordt. Dit doet reeds vermoeden dat nogal wat theorieën die in elkaar geknutseld zijn met behulp van bovenstaande lijst aan herziening toe zijn.

113 Een typisch voorbeeld hiervan is de bewering van J. Weale op p. 181 van zijn artikel noot 33 'Guillaume Moreel était à la tête d'une banque établie à Bruges sous le titre de Banque de Rome; elle avait des branches dans plusieurs villes de l'Italie.' Deze bewering werd zonder bronverwijzing neergezet en door heel wat auteurs gedurende bijna een eeuw vrolijk overgenomen. De bewijslast hiervoor werd geleverd door Mus O.: *De Brugse compagnie Despars op het einde van de 15de eeuw*. HGG, 101 (1964), p. 96.

114 Deze gewoonte kan voor de huidige geschiedschrijver soms vervelende gevolgen hebben zoals Degryse R.: *Willem Moreel in de Nieuwpoortse stadsrekening van 1502*, HGG, 92 (1955) p.74-79, overkwam. Hij dacht dat hij over de Willem van de triptiek handelde, terwijl het in feite ging over zijn zoon. Willem Moreel van de triptiek was al in 1501 overleden.

115 Janssens De Bisthoven A.: *o.c.*, p. 95, heeft reeds gewezen op de willekeurige volgorde waarin de kinderen op de lijst van Weale staan.

Welke informatie verschaffen de bronnen over de kinderen van het echtpaar Moreel?

De stad Brugge schrijft in 1478 een lening uit van 400 £ gr. volgens het stelsel van de lijfrenten. Vóór Pasen, meer bepaald tussen 2 en 22 maart 1478 n.s., wordt een eerste schijf van 174 £ gr. uitgegeven.¹¹⁶ Willem Moreel tekent daarop in op het leven van de volgende van zijn kinderen: *Willekin zinen zuene, Hannekin zinen zuene, Callekin, Lievekin zijnder dochtre, Tannekin zijnder dochtre, Claerkin zijnder dochtre, Thueninekin zijnder dochtre*. Die kinderen zijn dus zeker allemaal vóór maart 1478 geboren. Tussen 22 maart en 1 september 1478 wordt de tweede schijf van 225 £ verkocht en schrijft Willem opnieuw in, nu op het leven van alleen maar *Bernaerd zinen zuene*. Dit zou er misschien kunnen op wijzen dat Bernaerd pas in de loop van 1478 geboren is.¹¹⁷

Op 4 november 1489 schrijft Willem opnieuw in op een uitgifte van een stadslening met dubbele lijfrente. Nu komen de volgende kinderen aan bod, in die volgorde en met die koppelvorming: *Claerkin en Callekin, Lievine en Charlotte, Hannekin en Tannekin, Willekin en Maykin*. Bij alle kinderen staat ook expliciet dat Willem die kinderen heeft *bij joncvrauw Baerble van Herdsvelde*.¹¹⁸

Er zijn in 1489 twee nieuwe namen bijgekomen namelijk Charlotte en Maykin. Zij zijn dus waarschijnlijk geboren na april 1478 maar zeker vóór november 1489. Bernaerd is weggefallen. Hij is al overleden. Zijn lijfrente wordt al in november 1480 niet meer uitbetaald. Hij is dus gestorven tussen november 1479 en november 1480.¹¹⁹ Zolang de persoon op wie de lijfrente getrokken wordt in leven is, betaalt de stad jaarlijks de rente uit aan de bezitter van het eigendomsrecht op dat ogenblik. Dit eigendomsbewijs is verhandelbaar. Diegene die de rente uitbetaald krijgt, hoeft niet noodzakelijk dezelfde te zijn als degene die de titel oorspronkelijk heeft aange-

116 Het is trouwens de toekomstige schoonzoon van Willem Moreel en vennoot van de Banca di Roma, Boudin van Eldinghe, die op 2 maart 1478 n.s. in Gent aan Maximiliaan de toestemming gaat vragen, om de octrooibrief van 400 £ gr. op de stad Brugge te mogen trekken. SAB, Stadsrekening 1477-78, f 49v.

117 SAB, Stadsrekening 1477-78, f 126v-127r en 128r.

118 SAB, Stadsrekening 1488-89, f 118r. Archief Bisdom Brugge, sectie E nr.1, Verslagen van de Grote Raad van de stad Brugge, f 8v.

119 SAB, Stadsrekening 1480-81, f 143r.

kocht. Maar de duur van de rente is gebonden aan de levensduur van diegene op wie de lijfrente werd genomen. Als James Weale in zijn lijst al een bron geeft, dan is het meestal een willekeurige steekproef uit het register van de stadsrenten. Men kan niet zeggen dat dit een erg accuraat resultaat geeft. Zo komt hij bij de zoon Bernaerd uit, zonder zijn bron te vermelden, 'décédé avant 1496'.¹²⁰

Ook Anthonine is er niet meer bij in 1489. Wel was zij dan nog in leven want haar lijfrente wordt nog verder uitbetaald.¹²¹ Een pasklaar antwoord voor het ontbreken van Anthonine is er niet, tenzij we aannemen dat zij het ouderlijk huis al verlaten had. Het lijkt immers niet logisch dat Willem op acht van zijn kinderen een lijfrente zou nemen en daarbij iemand zou uitsluiten.

Bovenstaande opsomming is echter niet volledig. Ook andere kinderen van Willem Moreel hebben sporen in de bronnen nagelaten. We hebben namelijk bewijs van het bestaan van twee andere dochters, die niet tussen de boven aangehaalde lijfrenten staan, namelijk Maria en Barbele. Willem Moreel schenkt op 29 juli 1494 aan Margriete Sersanders, abdis van de abdij *Sint Margriet anden Groenen Briele binnen Gent*, 4£ gr. van een som van 8£ gr die hij volgens het stelsel van lijfrenten jaarlijks uitbetaald krijgt van de abdij van Ter Doest. De lijfrenten zijn getrokken op het leven van zijn dochter Maria Moreel, op dat ogenblik zuster in dezelfde abdij van Groenenbriel, en van Barbele Moreel, getrouwd met Clement Gheerolf.¹²² Willem heeft voor deze beide dochters geen lijfrenten in de stadsleningen gekocht omdat ze in 1489 wellicht reeds het huis uit waren. Voor 1478 kunnen we maar een reden bedenken, namelijk dat Willem al vroeger voor zijn twee oudste dochters (kinderen?) een lijfrente gekocht had, bijvoorbeeld de lijfrente van Ter Doest, waarvan de aankoopdatum

120 Weale J.: *o. c.*, p.185. Het afzonderlijk register met de stadsrenten vangt aan met het jaar 1496-97. Vroeger zitten de renten ingekapseld in de algemene stadsrekening. Zo schrijft hij over Cathérine: "née vers 1478". Dit haalt hij uit het register van stadsrenten van het jaar 1520-1521. Het jaar 1478 is niet haar geboortjaar, maar het ogenblik waarop de lijfrente is beginnen lopen. Dezelfde fout maakt hij trouwens ook in verband met Maykin. Hij laat haar geboren worden omstreeks 1489.

121 SAB, nr. 219 Register van de renten, f 48r. De rente wordt zeker nog uitbetaald in 1496-97.

122 SAB, nr 199 Procuraties, register 1494-95, f 75v.

trouwens niet gekend is. Zijn dit ook de twee oudste kinderen? Voor Maria kan dit bewezen worden. Zij is de oudste. Wanneer Willem in 1501 overlijdt, erft Maria het leen Oostcleyhem dat haar vader hield van het leenhof van de Burg van Brugge.¹²³

De aangepaste lijst van de kinderen van het echtpaar Moreel ziet er bijgevolg als volgt uit: Maria is de oudste, Barbele (het is niet zeker dat zij ouder is dan Willem, maar alle gegevens wijzen toch in de richting dat zij ouder is dan de dochters die volgen), Willem, Jan, Katelijne, Lievine, Anna, Clara, Antonine, Bernaerd, Charlotte en Maykin.

We weten dat Maria de oudste is en dat Willem volgens de traditie de oudste zoon is. De andere namen kunnen niet chronologisch geklasseerd worden. Met uitzondering van de twee laatste kinderen die normaal van na 1478 dateren en Bernaerd die waarschijnlijk in het jaar 1478 geboren werd.

*Is Barbele Moreel de Sibille Sambetha?*¹²⁴

De traditie identificeert de jonge vrouw van het portret door Memling geschilderd en, op basis van een latere toevoeging op het schilderij aangeduid als de *Sibille Sambetha*, als Maria Moreel, de dochter van Willem Moreel.¹²⁵ Deze traditie gaat volledig terug op James Weale die meende dat het gezicht van de Sibille identiek was met dat van de tweede dochter van Willem Moreel op de Moreeltriptiek. Dit subjectieve aanvoelen van Weale wordt voor de rest alleen onderbouwd door een defecte lijst die hij opgesteld heeft van de kinderen van het gezin Moreel.

Op het portret van de Sibille is het jaartal 1480 aangebracht. De paasstijl in acht nemend dateert het portret uit de periode 2 april 1480 tot 22 april 1481. De opvatting van Weale, zeg maar de traditie, kreeg een forse klap toen Aquilin Janssens de Bisthoven de aan-

123 RAB, Leenhof Burg Brugge, leenregisters nr. 65, f 142v. 'Willem Moreel filius Willems. Nu Marye Moreels zijn dochtre pro doot. XXXVII ghemeten land inde prochie van Zuwenkerke ende es eene stede die men heet Oostcleyhem.'

124 Het schilderij de Sibille Sambetha wordt bewaard in het Memlingmuseum in Brugge.

125 Boeren P.C.: *Een getijdenboek.*, p.141, noot 14. Zie ook Devos D.: *o.c.*, p 168. Van Houtte J.A.: *De geschiedenis van Brugge*, Tielt, 1982, denkt op pagina 276 dat de Sibille de echtgenote van Willem Moreel is.

dacht vestigde op een hoofdband met opschrift Maria, bij een van de jongere dochters van Willem Moreel op de triptiek.¹²⁶ Opmerkelijk is dat deze opmerking werd terzijde geschoven en dat men in de literatuur de traditie verder heeft aangehouden.¹²⁷ De Vos heeft de opvatting van Weale verworpen als onlogisch vanuit de redenering dat de relatief jonge Maria op de triptiek niet dezelfde kon zijn als de *Sibille Sambetha* vanwege chronologische onverenigbaarheid.¹²⁸

Het probleem van de Maria's

Laten we eerst nog even kijken wat James Weale hieromtrent schreef. Als derde kind in de rij vermeldde hij: *N., religieuse de l'ordre de Saint Dominique*. Dit moet dan de oudste dochter op de triptiek zijn, de kloosterlinge. Kind nummer vier was volgens hem Marie, *mariée à Guillaume Ganteline docteur en médecine. Ils eurent trois fils et deux filles. Elle était déjà veuve en 1528*. Kind nummer zeventien bij J. Weale was: *Marie, née vers 1489. En 1531 elle était religieuse au couvent de Sainte Marguerite ten groenen briele à Gand. Elle trépassa le 19 Avril 1549*.

Zoals vroeger reeds gesteld is de oudste anonieme dochter fictie. De oudste dochter, trouwens ook het oudste kind, is op de triptiek gekleed als non. Dit is de Maria van de lijfrente van Ter Doest. Zij is in 1494 reeds non in de abdij van Groenenbriel in Gent en op het ogenblik dat het schilderij gemaakt wordt blijktbaar ook al. Het echtpaar Moreel heeft nog een tweede dochter met de naam Maria die geboren werd na april 1478 en voor november 1489. In de bron wordt zij omschreven als Maykin. Het is best mogelijk dat op het ogenblik dat Maykin geboren werd, de oudere Maria het ouderlijke huis reeds verlaten had. De dochter op de triptiek met de hoofdband waar Maria op staat, is Maykin.

Een aanpassing van de redenering van Weale, waarop de traditie gebaseerd is, aan de gecorrigeerde lijst van de kinderen van Willem

126 Janssens de Bisthoven A.: *o.c.*, p. 96.

127 Boeren P.C.: *o.c.*, p. 141 noot 14.

128 De Vos D.: *o.c.*, p. 168. De verwarring omtrent Maria Moreel was groot. Zo besefte Martens M.: *De opdrachtgevers*, p. 19 noot 46 dat de opvatting van Weale J. in verband met Maria Moreel fout was, maar gegevens om het kluwen te ontwarren had hij niet.

Moreel levert het volgende op. Volgens Weale was de *Sibille Sambetha*, de tweede dochter op zijn lijst, dus niet de kloosterlinge. Die tweede dochter had hij, verkeerdelijk, de naam Maria gegeven. Maar Maria is de oudste dochter, de kloosterlinge. Niet Maria lijkt op de Sibille maar de tweede dochter namelijk Barbele.

Heeft Barbele in 1480/81 de leeftijd van de Sibille Sambetha op het schilderij? Met andere woorden bestaat er ook in het geval van Barbele geen botsing met de chronologie?

In 1493 was zij reeds weduwe van Boudin van Eldinghe en moeder van drie kinderen nl. Willem, Hubrecht en Boudin.¹²⁹ Er zijn ook heel wat aanwijzingen dat Barbele reeds in 1485 gehuwd was.¹³⁰ Om haar geboortjaar te achterhalen moeten we eerst de omweg maken via de huwelijksdatum van de ouders.

Dat het echtpaar Moreel -Van Hertsvelde reeds gehuwd was in 1464, wordt door een rechtstreekse bron bewezen.¹³¹ De oudste zoon, Willem, was zeker reeds meerderjarig op 9 september 1485. Op dat ogenblik wordt hij aangesteld als juridisch medeverantwoordelijk voor de bezittingen van zijn schoonbroer Boudin van Eldinghe.¹³² Zoon Willem is in september 1485 al 25 jaar, zodat de huwelijksdatum van Willem Moreel en Barbara al naar 1459/60 wordt verlegd. Willem is misschien wel de oudste zoon van het echtpaar, maar niet het oudste kind. Zoals hierboven aangetoond heeft hij minstens één oudere zus, Maria.¹³³ Het echtpaar is dus minstens gehuwd in 1458 en waarschijnlijk zelfs nog iets vroeger. Dit alles wordt stevig ondersteund door het feit dat de jongere zoon Jan reeds in 1476 als lid van de schuttersgilde van Sint-Sebastiaan wordt opgenomen.¹³⁴ Hoe oud hij op dat ogenblik dan wel was, is niet gekend, maar als geboortjaar 1460 of zelfs vroeger naar voren schuiven zal wel niet ver naast de

129 SAB, Wezengoederen carmers 5de boek, f 158r van de 7 juni 1513. Ook in de lijst van Weale.

130 SAB, nr. 199 Procuraties, register 1484-85, f 23r en f 24r.

131 RAB, Sint-Donaas proosdij, nr 1234, wettelijke passeringen van het Proosse 1462-1468, f 50r.

132 SAB, nr 199, Procuraties register 1484-85, f 24r. Van een naamverwarring kan geen sprake zijn want zowel de vader Willem Moreel als de zoon Willekin Moreel f Willems komen op dezelfde naamlijst voor.

133 Maria is de erfgenaam van het leen, zoals hierboven werd aangetoond.

134 Godar H.: *Histoire de la gilde des archers de Saint Sébastien de la ville de Bruges*, Brugge, 1947, p. 120. Zijn naam is ook terug te vinden op de ledenlijst p. 156.

werkelijkheid zijn. Barbele kan als derde of vierde kind reeds geboren zijn in 1461-62. In het jaar dat Memling de Sibille Sambetha schildert, kon Barbele dus ongeveer 19 jaar zijn. In dit geval zou ze op 31-jarige leeftijd reeds weduwe met drie kinderen geweest zijn. In een tweede huwelijk met Clement Gheerolf heeft zij nog twee kinderen gekregen en zij is gestorven op 7 november 1499.¹³⁵

De traditie is zeker niet chronologisch strijdig met de feiten, maar de traditie moet wel de naam van Maria Moreel wijzigen in Barbele Moreel.

Als de triptiek geschilderd werd in 1485 was Barbele waarschijnlijk al getrouwd. Zowel Willem Moreel de vader als Willem de zoon krijgen in 1485 een procuratie over de goederen van Boudin van Eldinghe, hun respectieve schoonzoon en schoonbroer.¹³⁶ Is Barbele komen poseren voor Memling? En de kloosterlinge, Maria? Is zij vanuit haar klooster in Gent komen poseren?

De overige kinderen die op de lijst van Weale voorkomen, zoals dochter Bonaventure en een tweede dochter Claire, zijn manifeste fouten omdat zij op het ogenblik van hun vermelding in de bronnen nog onmogelijk, biologisch gezien, kinderen van Barbara van Hertsvelde kunnen zijn.¹³⁷

Zodoende kunnen slechts 12 namen teruggevonden worden, alhoewel er 16 kinderen afgebeeld zijn. Maar vooral bij de zonen zit het fout. Van de vijf afgebeelde figuren geven de bronnen slechts uitsluitend over drie van hen. Daar is vooreest Willem, de oudste zoon, geboren vóór 1460. De tweede zoon Jan is reeds in 1476 lid van de schuttersvereniging van Sint-Sebastiaan, en zal dus zeker niet veel later geboren zijn. Zoon Bernaerd, waarschijnlijk geboren in 1478, maar hij is in ieder geval reeds overleden in november 1480. Weale voert nog een zoon George op in de lijst van de kinderen van Willem

135 Weale J.: o. c., p. 184. Zie ook SAB, Wezengoederen carmers 5de boek, f 158r. In SAB, nr. 219 Register van de renten f 66v wordt in 1496-97 een rente gekocht door Boudin van Eldinghe, uitbetaald aan Clement Gheerolf.

136 SAB, nr. 199 Procuraties, register 1484-85, f 24r.

137 Als Barbara van Hertsvelde reeds in 1458 of vroeger moeder was van een dochter, moet haar geboortjaar gesitueerd worden rond 1440. Bevalen na 1489 wordt dan onwaarschijnlijk. De ganse verwarring is ontstaan door de foutieve opvatting van J. Weale, die het jaar waarin Willem Moreel lijfrenten koopt voor zijn kinderen, namelijk 1489, voor het geboortjaar van die kinderen heeft gehouden.

Moreel. Maar ook hier verzuimt hij zijn bron op te geven. In het toch wel zeer ruime archiefmateriaal dat geconsulteerd werd, komt geen enkele maal een naam Joris voor als kind van Willem Moreel. Dit is erg vervelend omdat de literatuur de zoon Joris gebruikt om de figuur van Sint-Joris op de achterkant van één van de zijpanelen van de triptiek in grisaille geschilderd, te verklaren.¹³⁸ Maar zo'n zoon Joris, vanuit het huidig bekend bronnenmateriaal, bestaat niet. Men kan dus slechts drie zonen identificeren. Eén daarvan, Bernaerd, is trouwens al zeker overleden op het ogenblik dat de triptiek gemaakt wordt.¹³⁹ Het is natuurlijk altijd mogelijk dat bepaalde kinderen niet in de overgebleven bronnen terug te vinden zijn. Het voorbeeld van Bernaerd wijst nog een andere mogelijkheid aan. Memling heeft meer dan waarschijnlijk ook de overleden kinderen geschilderd en op die manier mee in de devotie betrokken. Het is niet denkbeeldig in die tijd dat er enkele kinderen op heel jeugdige leeftijd gestorven zijn. Dit zou dan ook verklaren waarom ze niet in de geschreven bronnen terug te vinden zijn. Zij hebben uiteraard ook niet kunnen poseren. Bij meerdere meisjes kan men trouwens niet echt van een portret spreken. Men ziet op het schilderij hooguit een fragment van hun gezicht.

Daarenboven zijn er op het paneel van Willem met zijn zonen ingrijpende veranderingen gebeurd.¹⁴⁰ Er is op de achtergrond een zontje bijgeschilderd. Een verklaring voor die substantiële aanpassing is er niet. Het lijkt voor de hand te liggen dat Willem bij zijn terugkeer in Brugge in 1488, na een afwezigheid van drie jaar, Memling is gaan opzoeken en daar dan misschien opdracht heeft gegeven om de aanpassingen aan te brengen.

Het optreden van Willem Moreel na zijn terugkeer in Brugge (1488-1501)

De tweede Brugse opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk breekt uit begin februari 1488.¹⁴¹ Op 13 februari krijgen al diegenen

138 De Vos D.: *o.c.*, p.241.

139 Martens M.: *o.c.*, p. 19 noot 46, denkt dat op de triptiek alleen de kinderen nog in leven geschilderd zijn.

140 Janssens de Bisthoven A.: *o.c.*, p. 28.

141 Wellens R.: *La révolte brugeoise de 1488*, HGG, 102 (1965), p. 5-52.

die omwille van de eerste opstand verbannen waren amnestie.¹⁴² Wanneer Willem Moreel daadwerkelijk terug gekomen is, kan niet precies uitgemaakt worden. Op 22 februari 1488 schrijven de Ieperse gezanten in Brugge dat mer Jan van Nieuwenhove, Jan van Riebeke, meester Boudin Haghebaert *ende meer andere van Brugghe* terug in de stad zijn gekomen en persoonlijk hun dank zijn gaan betuigen aan de gemobiliseerde ambachten op de Grote Markt.¹⁴³ Het is best mogelijk dat Willem Moreel één van die *andere van Brugghe* was die de stad toen zijn binnen gekomen. Feit is dat hij midden juli 1488 reeds voluit functioneert als *notabele* van de stad. Op 13 juli zit hij mee aan tafel in het stadhuis bij een feestmaaltijd door de stad aangeboden aan de officieren van het Frans leger dat de Bruggelingen ter hulp komt in hun oorlog met Maximiliaan. Een week later (21 juli) wordt Willem als notabele geconsulteerd om zijn mening te geven over de manier waarop de stad zo voordelig mogelijk geld kan bijeenkrijgen om de oorlog te betalen.¹⁴⁴ Men beslist een geforceerde lening op te leggen. Het valt op dat Willem Moreel zelf niet mee betaalt in de lening.¹⁴⁵ Willem collaboreert voluit met het nieuwe revolutionaire bewind. Dit wordt gevoelig vereenvoudigd doordat op dat eigenste ogenblik heel wat vooraanstaande Bruggelingen de stad ontvluchten.¹⁴⁶ Men kan zelfs vaststellen dat hij zich vrij gemakkelijk opnieuw in de schijnwerpers werkt. Op 9 september 1488 is hij aanwezig op een feestmaaltijd in de poortersloge door het stadsbestuur aangeboden aan een ambassade van de Engelse koning.¹⁴⁷ In november 1488 en nogmaals in januari 1489 is Willem lid van de Brugse

142 *ÿ Boeck.*, p. 185. *Custis: o.c.*, p. 105.

143 Diegerick I.-L.-A.: *Correspondance des magistrats d'Ypres pendant les troubles de la Flandre sous Maximilien*, Bruges, 1853, p. 107.

144 SAB, Stadsrekening 1/3-1/9/1488 f 137r.

145 Blockmans W.P.: *Nieuwe gegevens.*, p. 133-154.

146 Bibliothèque municipale de Douai, catalogue Dehaines ms. 1110. De Smet A. en de Roovere A.: *Cronieke van den Lande van Vlaendre*, f 450v. Die kroniek werd voor een groot deel gebruikt voor de uitgave van de *Excellente cronieke*. Maar ze bevat ook een verloren deel van de kroniek van Rombout de Doppere in het Middelnederlands geschreven, handelend over de jaren 1487 en 1488. Zie in dit verband Viaene A.: *Een Brugs vademecum voor de Rome- en Jeruzalemvaarder samengesteld door Rombout de Doppere 1491*. HGG, 100 (1963), p. 303.

147 SAB, Stadsrekening 1488-89, f 150r.

delegatie op het overleg met de Staten en de andere Leden van Vlaanderen.¹⁴⁸

Vanaf 20 juni 1489 is hij een van de afgevaardigden bij de stedelijke militia's.¹⁴⁹ Het Brugse leger trekt omwille van oorlogshandelingen voortdurend heen en weer tussen Oostende en Nieuwpoort. Uit de contacten die de stad onderhoudt met haar afgevaardigden bij het leger wordt duidelijk dat ook Willem voortdurend in beweging is tussen deze twee steden. Op 9 juli 1489 heffen de Franse troepen, de bondgenoten van de stad Brugge, schijnbaar zonder reden het beleg van Oostende op en trekken zich terug op Ieper. Een Brugse delegatie met onder meer Willem Moreel, Lodewijk van Gruuthuuse en mer Jan van Nieuwenhove f Clais volgen de Fransen naar Ieper om de reden van hun vertrek te achterhalen.¹⁵⁰

In de tweede helft van 1489 cumuleert Willem Moreel op een ongekende manier ambten en functies. Op 13 juli 1489 wordt hij tot schout verkozen.¹⁵¹ Aan die verkiezing zit een geurtje. Nadat de overeenkomst van Tours vrede had gebracht tussen de stad en Maximiliaan, wordt Willem op 23 december 1489, als schout vervangen door meester Anthuenis de Witte. De aanstelling van Anthuenis gebeurt door Maximiliaan zelf, met als motivatie dat na de dood van Pieter Lanchals (22 maart 1488) het ambt vacant was.¹⁵² Dit houdt in dat de schoutbenoemingen door het revolutionair bestuur van Brugge sinds februari 1488 ongeldig werden beschouwd.¹⁵³

148 SAB, Stadsrekening 1488-89, f 139v. Blockmans W.P.: *Handelingen.*, deel 1, p. 482-483.

149 SAB, Stadsrekening 1488-89, f 133r e.v.

150 *Excellente cronieke.*, f 262v.

151 *'t Boeck.*, p. 288-289. Zie ook SAB, nr.277, Presentwijnen 1489 f 23r. 'maendach 13 juli 1489 ghepresenteert Willem Moreel als nieu schouteet aldaer (= wijntaverne Ypre) 4 kannen.'

152 SAB, Cartularium Groenenboek B f 66v-67r. *'t Boeck.*, p. 323.

153 Jan van Spiers, de zoon van Lodewijk van Gruuthuuse, had van de hertogen het voorrecht gekregen (gekocht?) om de schout van Brugge aan te stellen en ook de inkomsten die daarbij normaal voor de vorst bestemd waren, te innen. Op 20 april 1482 verkoopt Jan dit recht aan het Brugse stadsbestuur tegen een eenmalige betaling van 300£ gr. De stad mag nu zelf voor tien jaar haar schout aanduiden en in enkele stadsrekeningen is inderdaad een post ingeschreven bij de ontvangsten van 30£ gr. vanwege de schout van het ogenblik. Vermits Maximiliaan het laatste stadsbestuur niet erkende, maakt hij de aanstelling van Willem Moreel ongedaan. SAB, Stadsrekening 1483-84, f 46v.

Willem Moreel, die al schout was, werd op 28 augustus 1489 ook nog aangesteld als commissaris met de bevoegdheid om de wet te vernieuwen.¹⁵⁴ Vanuit zijn ambt als schout en commissaris heeft Willem in het boekhoudkundig jaar 1489-90 daarenboven nog zichzelf tot voornaamste gecommiteerde van de stad aangesteld.¹⁵⁵ Het heeft allemaal niet zolang mogen duren. De strijd is in een beslissende fase gevallen. De Franse koning sluit op 8 oktober 1489 samen met de koning van Engeland en Maximiliaan van Oostenrijk de vrede van Montilz-les-Tours. Die vrede wordt in Brugge op 1 december 1489 officieel bekend gemaakt. Een grote zuivering zoals na de eerste fase van de strijd in 1485 komt er niet. Er wordt een stadsbestuur aangesteld met vertegenwoordigers uit beide facties om tot verzoening te komen.¹⁵⁶ Willem Moreel is natuurlijk niet bij de uitverkorenen, maar van verbanning of financiële repressie is ditmaal geen sprake.

De financiële eisen die in het verdrag worden opgelegd zijn loodzwaar. De Vlaamse steden proberen er onderuit te komen maar zien in juli 1490 slechts een uitweg: herbeginnen met de oorlog. Het conflict heeft een veel grimmiger karakter dan voorheen. De stad wordt zonder genade omsingeld en uitgehongerd. Begin augustus 1490 wordt Joris Pycavet aangesteld als kapitein van de stad om de militaire acties te leiden.¹⁵⁷ Opnieuw vlucht een stroom vooraanstaande Bruggelingen de stad uit. Willem Moreel is één van hen. Hij vlucht naar Breda.¹⁵⁸ Hij heeft de stad waarschijnlijk verlaten na mei 1490, want op dat ogenblik wordt hij door het stadsbestuur in een algemeen gedwongen lening aangemaand tot het betalen van het gigantische bedrag van 400£ gr.¹⁵⁹ Een verklaring voor deze vlucht is misschien te vinden in het feit dat het stadsbestuur, gedomineerd door de militaire gouverneur Joris Picavet, niet langer rekening houdt met de belangen van de factie die Willem Moreel aanhangt.¹⁶⁰

154 SAB, Cartularium Groenenboek B f 62v-63r. Despars.: *o.c.*, dl. 4, p. 442.,

155 SAB, Stadsrekening 1489-90, f 1r.

156 *Excellente cronieke.*, f 263v.

157 *Excellente cronieke.*, f 65v.

158 SAB, nr 199, Procuraties 1494-95, f 65r.

159 SAB, Stadsrekening 1489-1490, f 38r.

160 Zie Janssens A.: *Macht en onmacht.*, passim

Het uitgehongerde Brugge staakt de strijd op 4 december 1490. Er worden opnieuw 56 personen buiten de vrede gesloten maar Willem Moreel is er ditmaal niet bij.¹⁶¹ Hij moet na de capitulatie Brugge opnieuw de stad binnen gekomen zijn, want op 24 december 1490 is zijn naam opgenomen in de lijst van de burgers aan wie de stad een geforceerde lening oplegt.¹⁶² Op 22 juni 1491 wordt hij reeds opnieuw verbannen omdat hij opruiende taal zou gesproken hebben.¹⁶³ Het is niet ondenkbaar dat het hier gaat om een uitgestelde vorm van repressie. Want alhoewel Willem op het einde van het conflict de stad ontvlucht was en zich dus officieel had gedistantieerd van de opstandelingen, mag niet uit het oog verloren worden dat nu opnieuw de *Monetanen* de lakens uitdelen en bij hen is Willem nog steeds niet echt geliefd. Op 20 oktober 1492 is Willem nog altijd verbannen. Een eerder toevallige gebeurtenis toont dit aan. Halfweg oktober 1492 komt het tot een verzoening tussen Filips van Kleef en Maximiliaan van Oostenrijk. Filips van Kleef had de aartshertog bestreden vanuit Sluis. Van daaruit blokkeerde hij de haven van het Zwin en berokkende op die manier de stad Brugge en zijn hinterland onnoemlijk veel schade. De vreugde is dan ook groot in Brugge als Filips uiteindelijk de wapens neerlegt en plechtig ontvangen wordt in de stad op 20 oktober. Tijdens het conflict was zijn huis in Brugge, het Hof van Ravestein, opgeëist en gebruikt door ridder de Tinteville, die door de graaf van Nassau tot kapitein over Brugge aangesteld was. Logisch dat Filips van Kleef, heer van Ravestein, opnieuw in het Hof van Ravestein intrekt en dat Tinteville verplicht wordt om te verhuizen. Tinteville eist nu het huis van Willem Moreel op.¹⁶⁴ In september 1493 mag Willem Moreel samen met Jan van Riebeke terugkomen naar Brugge.¹⁶⁵ Is het toeval dat sinds 2 september 1493 Jan van Nieuwenhove f Clais, de medestander van destijds, net burgemeester van de schepenen is geworden?¹⁶⁶

161 SAB, Hallegeboden 1490-91, f 87v B van 16 december 1490. Despars: *o.c.*, dl. 4, p. 487-489.

162 SAB, Stadsrekening 1 januari – 31 augustus 1491 f 32r.

163 De Doppere R.: *Chroniques Brugeoise de 1491 à 1498*, Bruges, 1892, p.4.

164 *Excellente cronieke.*, f 277v.

165 De Doppere R.: *Chroniques.*, p. 45.

166 SAB, Wetsvernieuwingen 1468-1501, f 209v.

Maar ook na zijn terugkeer is voor Willem Moreel blijkbaar nog niet alles naar wens geregeld. Waarom zou hij anders in juni 1494 twee getuigen voor de schepenbank officieel laten bevestigen dat hij wel degelijk, tijdens de ultieme fase van de oorlog toen Joris Picavet kapitein was, de stad verlaten had en de zijde van Maximiliaan had gekozen?¹⁶⁷ Waarom Willem deze getuigenis laat afleggen wordt er niet bij vermeld. De bronnen leveren genoeg inzicht om een aanvaardbare hypothese naar voren te schuiven. Al wie in het voorbije conflict aan de zijde van Maximiliaan had gestaan en de stad had verlaten, werd vrijgesteld van betaling in de oorlogsschuld die aan Brugge was opgelegd.¹⁶⁸ Waarschijnlijk poogde Willem op deze manier van de erg zware lening af te geraken. De geschiedenis herhaalde zich trouwens, want ook bij de terugkeer na zijn eerste verbanning in 1488, heeft Willem 100£ gr. van het stadsbestuur teruggekregen, als vergoeding voor geleden schade.¹⁶⁹

De publieke rol van Willem Moreel is hiermee uitgespeeld. Men mag niet uit het oog verliezen dat hij dan reeds een leeftijd van ongeveer 65 jaar heeft bereikt. Barbara van Hertsvelde overlijdt in 1499 en Willem in 1501.¹⁷⁰ Vreemd blijft dat, niettegenstaande zij reeds op 20 maart 1485 toestemming hadden om een kapel met altaar en grafkelder in de Sint-Jakobskerk te Brugge in te richten, zij buiten de kerk op het kerkhof worden begraven.¹⁷¹ Door bemiddeling van hun zoon Jan worden zij beiden in 1504 opgegraven en in de familiegrafkelder bijgezet.¹⁷² Het blijft een open vraag hoe temporiserend de politieke strubbelingen, de verbanning van Willem en de belegering en uit-hongering van de stad gewerkt hebben bij de voltooiing zowel van de triptiek als van de familiegrafkelder.

167 SAB, nr 199 Procuraties 1494-95, f 65r.

168 SAB, Stadsrekening 1 januari – 31 augustus 1491, f 32r.

169 SAB, Stadsrekening 1488-89, f 166r.

170 Weale: *o.c.*, p. 182. RAB, Oud archief der kerkfabriek van Onze-Lieve-Vrouw te Brugge, broederschap van O.-L.-Vrouw van Sneeuw, nr. 1531, f 301v. Haar doodschuld wordt betaald helemaal op het einde van de periode 1/9/1498-31/8/1499. en nr 1532, f 9r. De doodschuld van Willem wordt betaald in het boekjaar 1/9/1500-31/8/1501.

171 Weale: *o.c.*, p. 182.

172 Weale: *o.c.*, p. 182. Weale J. heeft in noot 56 voor de laatste drie verwijzingen de originele bron afgedrukt.

Bijlage

Upde weese camere den XVIen maerte anno LXXXIII. (=16 maart n.s.)

Naer dien dat bij mijnen heeren den burchmeester van scepenen doe wesende dheer Willem Moreel, uter name vanden ghemeenen college vander wet der stede van Brugghe ende ter presencie ende jeghenwoordicheijt van dien, hooftmannen ende dekenen der voorseide stede aldoe upde voorseide weese-camere verghadert wesende, te kennen ghegheven gheweist hadde tnaervolghende. te wetene hoe al wast zo dat hij in zinen persooone ooc zine mede ghezellen in wetten altijd vut gheweist hadden, omme de voorseide stede wel ende duechdelicke te regierne, die ende den jnsetene van diere te houdene in payse ende t bewachtene van allen oppressien, nochtans ende desen niet jeghenstaende eenighe quaetwillighe der zelve stede ghelijc ballijnghe ende andere hadden hemlieden vervoordert ende daeghelicx vervoorderden hem ende anderen te dreeghene, hoewel hij ende ooc andren die men dies dreeghende ende quaet van hemlieden zegghende was dat neit verdient hadden, claghende dezelve burchmeester over hem ende andere zijne medeghesellen dat zij dat moesten ghedooghen, omme wel doens wille.

Voord de zelve burchmeester te kennen ghevende, hoe hij ende anderen, tanderen tijden zeere scandelic ghevanghen gheweist hadden bijden vervolghen van eenighe, nochtans zonder causen alsoot wel ghebleken es, want hij ende zine medeghesellen bij vonnesse ontsleghen ende gheabsolveirt gheweist hebben openbaerlic van tghuendt dies men hemlieden ten inghevene ende vervolghen van eenighe hueren quaetwillighe ende vianden an legghende was ende dit neit ghenouch zijnde, de voorseide quaetwillighe want zij hueren quaden willen ende meeninghen niet en hebben connen vulbringhen metten middelen die zij vooren hadden, vervoorderen hem daeghelicx den zelve burchmeester ende andere te dreeghene ende dat meer es hebben lieden ghehuert ende last ghegheven omme hem ende andere doot te slaene.

Verzoekende de zelve burchmeestre inde naeme als boven anden voorseide hooftmannen ende dekenen hier up hueren assistencie ende bistandicheit ende van hemlieden te wetene hier up te huerlieder advuijs ghemerct dat hij ende andere zeer qualic daer an wesen zouden, dat zij omme duechts wille zouden moeten staen in zulcker vreesse ende dangiere.

So was bijde voorseide hooftmannen ende dekenen daer up verandwoort zegghende dat zij den voorseide burchmeester ende mijn heeren vander wet ende ooc den ghecommitteerden in tgenerale ende allen anderen hueren voorsaten grootelicx bedancten vanden grooten aerbeijde, moeyte ende

bezorchsaemhede die zij ende elc van hemlieden ghehadt ende ghenomen hadden also wel omme de welvaert vanden ghemeenen lande van Vlaendren int generale als vander voorseide stede van Brugghe ende insetene van diere houdende ende hebbende over danckelic ende van weerden alle tguent dies bij hemlieden ende elcken van hemlieden ende hueren voorsaeten, omme de welvaert vanden voorseide lande ende stede tooten daghe van heden ghedaen es gheweist. Hoe dat zij also wel bijden minsten als bijden meesten, zegghende voor de zelve hooftmannen ende dekenen dat hemlileden zeere leet was, dat zij omme weldoens wille in zulcker vreesen staen moesten, consenterende daeromme dat de voorseide burchmeester ende mijn heeren vander wet ende ooc alle andere in tgenerale weder zij vander wet of vanden ghecommitteerden waren of niet, die hemlieden van eenighe zaken beduchten, hemlieden bewaren zouden ten coste vande voorseide stede ende waerd datmen hemlieden of eenighe van hemlieden eenich overlast doen wille bij wien dat ooc ware, de zelve hooftmannen ende dekenen presenterende hemlieden altijts bereet omme hemlieden tassisteirne ende bistanceiteit te doene naer huerlieder vermoghen, met lieve ende met goede ende hilden van weerden al dat bide voorseide burchmeestre ende zinen medeghesellen sichtigend der dood van mijn vrouwe ghedaen was ende baden voortd het besten te doene.

Brugge, Stadsarchief, Cartularium Groen onghecotteert, f 331r-v.

De *Historie* (1569-1578) van broeder Cornelis Adriaenszoon van Dordrecht: auteur en drukker

Euwenlang bleef de studie van de zogenaamde sermoenen (1566-1568) van de Brugse minderbroeder Cornelis Adriaenszoon van Dordrecht (1521-1581) controversieel. Deze apocriefe sermoenen werden uitgebracht in twee delen, respectievelijk in 1569 en 1578. Ze worden hier verder aangeduid als de *Historie van B. Cornelis*. Nog in 1877 kon de daarna zo befaamde bibliograaf Theodorus Ignatius Arnold niet worden benoemd aan de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag vanwege zijn pleidooi voor een wetenschappelijke benadering van deze sermoenen. Dit valt te verklaren vanuit de historiografie vanaf Jonker vander Noot (1568) met onder meer het Geuzenliedboek (1572), Van Meteren (1599) en vooral de *Nederlandsche Historiën* van P.C. Hooft (1642).

Wij willen hieronder het referentiekader schetsen waarbinnen deze belangrijke literaire tekst moet worden gelezen. Bovendien gebeurt deze lectuur bij voorkeur in samenhang met een andere, gelijktijdige tekst, de *Biëncorf* van Philips Marnix van Sint-Aldegonde (1569). Zowel de *Historie* als de *Biëncorf* werden op de markt gebracht door drukkers-uitgevers die in direct contact stonden met de Brugse boekenwereld. Voor de *Historie* is dat Gillis vanden Rade, voor de *Biëncorf* Jan Gailliard, afkomstig van Brugge maar als drukker werkzaam in Emden. Dit is tevens een onverwachte aanduiding voor de grote culturele inbreng van Brugge in de tweede helft van de 16de eeuw, toen nog steeds de tweede stad van de Nederlanden.¹

1 De hoogtepunten van studie omheen Br. Cornelis waren de teksten van Th. I. ARNOLD, in: *Dietsche Warande en Belfort*, 1877-79, 117-170, 256-283, 344-384, 421-453, en van A.C. DESCHREVEL, Broeder Cornelis Adriaensz van Dordrecht: zijn leven – zijn preeken, 1521-1581, in: *Historisch Tijdschrift*, 1925,

Drukker Gillis vanden Rade

Gillis vanden Rade (1541-1617) leerde het ambacht bij en was gezelschap van Henri Dutour sr. (Hendrik vande Keere). Dutour stond bekend als rederijker, hield een Franse school, maar maakte vooral naam als *boucprintere* en lettersteker. Een zelfde veelzijdigheid gold voor Joos Lambrecht, die Dutour opvolgde als drukker in Gent. Lambrecht was reeds in 1525 omwille van zijn lutherse overtuiging veroordeeld en kwam wellicht in 1554 in Wezel en in 1558 in Duisburg opnieuw als drukker voor. Tussen 1536 en 1541 had Lambrecht in Gent een zestal werken van Joris Cassander gedrukt. De "neutralist" die in de *Historie* voortdurend wordt geïllustreerd, was wellicht deze Cassander.

Dutour bleef als drukker actief in Gent tot ca. 1567². Twee jaar later blijkt Vanden Rade zich *nevens de callanderbergh opt plaatsken achter de vrijdachmerct* te Gent te hebben geïnstalleerd. Toevallig is 1569 ook het jaar waarin de *Historie* van broeder Cornelis van de drukpers rolde. Het typografisch materiaal waarmee dit boekje werd gedrukt, verwijst mogelijk naar het letterpark van Dutour of Vande Keere. Herkenbaar zijn onder meer – we gebruiken de aanduidingen van Vervliet – de *It. 15* en de *C3-C8*, bekend uit 1565 en 1563. De gebruikte *civilité* is overigens een schitterend ontwerp van Vande Keere zelf. Verder zijn daar nog de *T44*, ook bekend als Vande Keeres *Bourgeois-textura a* en *b*, met *u* en *v* als twee van elkaar verschillende lettertekens³. De *Textura 29* treffen we mét de *R34*, Vande Keeres

217-259. Meer recent zijn er de bijdragen van K. BOSTOEN, Broer Cornelis en zijn *Historie*: een politiek satire, in: *Literatuur*, 1 (1984-85), 254-261, K. BOSTOEN en D. HORST, De wolf onder de schapen, in: *Woord en beeld in de Nederlanden*, Leiden, 2002, 41-47, en P. VALKEMA BLOUW, A printer in four countries: Albert Christiaensz in Vianen, Sedan, Emden and Norwich (1565-1570), in: *Quaerendo*, 26 (1996), 3-36. Valkema Blouw stelt als drukkersplaatsen Londen (1569) en Leiden (1578) voor. In een publicatie net voor zijn dood bracht hij meer gegevens om onze stelling kracht bij te zetten: Anonieme drukken van Gillis van den Rade (Antwerpen 1577-1585), in: *De Gulden Passer*, 76-77 (1998 – 99), 77 – 94. Hij nam het impressum "Leiden, 1578" ook niet op in zijn *Typographia Batavia, 1541-1600*, Nieuwkoop, 1998, 2 dln.

2 H. VERVLIEET, *Sixteenth Century printing Types*, Amsterdam, 1968, 155, 165, 281; J. MACHIELS, *De Boekdrukkunst te Gent tot 1560*, Gent, 1994, 113-124.

3 Originele drukken: in -8° Deel 1 (*Historie* 1) 4 + 271 + 1 fol., [Gent] 1569 en Deel 2 (*Historie* 2), 8 + 370 + 2 +1 fol., [Antwerpen] (*buyten Noirdwitz*) 1578.

HISTORIE

Van B. Cor- nelis Adriaensen vā Dor-

recht / Minrebroeder binnen die
Stadt van Brugge.

Inde welke warachtelick verhaelt wert/
de Discipline en secrete penitencie of geessclin-
ghe / die hy ghebruycte met zyn Deudartigen :
de welke veroorzaect hebbe zeer veel wonder-
like Sermoenen / die hy te Brugge gepredict
heeft teghen den Magistraet aldaer / en teghen
die vier Levē des Lants vā Vlaenderē: Item
tegen het vergaderen vande Generale Staten/
en tegen die sjanen gheconfederierde Edel lie-
den: met noch veel andere gruwelike blasphemien
teghen Godt ende de natuerē: Doch veel
bloetdriffighe Sermoenē tegē de Calvinisten/
Lutherianē en Doopers / vol leelike leugenen
en abominabile woordē. Inhoudende ooc twee
vermaen brieuen van Stephanus Lindius/
anden seluen B. Cornelis in Latine ge-
sonden / ende nu onergheset in Ne-
derlants: met noch sommighe
Pasquillen ende Weferey-
nen tusschen de Ser-
moenen begrepen.

Ghedruet int Jaer 1569.

geprefereerde romein, opnieuw aan in de editie van *Tvoyage van Mher van Ghistele*, in 1572 uitgegeven door de weduwe Gerard van Salenson. Drukker Gillis vanden Rade drukte regelmatig voor deze uitgeefster, in 1571 in Gent, vanaf 1572 in Antwerpen. Het betrof onder meer werk dat eerder door Vande Keere op de markt was gebracht.

Het bloemenvignet op de titelpagina van de *Historie van B. Cornelis* is daarentegen een ontwerp uit 1563 van Ameeet Tavernier. Deze lettersnijder had zijn vak geleerd bij Joos Lambrecht. Ditzelfde vignet werd in 1567 aangewend door de Brugse drukker Pieter de Clerck in *De VVarachtige Fabulen der Dieren*.

Het vignet bij de *Voorreden* (f. 4v), de arabesken, de kapitalen, tot en met de inhoudelijke schikking en de lay-out van de *Historie* liggen heel dicht bij de decoratie en opmaak van *De Psalmen Davidis*, die door Gillis van den Rade in 1580 werden gedrukt. We zijn geneigd hier de hand te zien van eenzelfde atelierchef. Dit houdt in dat deze spottende sermoenen wellicht in Gent werden gedrukt, terwijl de inquisitie het Brugse milieu screende om de "daders" op het spoor te komen⁴.

Dit alles weerhield Gillis vanden Rade er niet van om later in Brugge te werken. Zo trok Hubertus Goltzius hem aan als meester-gast om het drukken van zijn *Sicilia et Magna Graecia* (1576) in goede banen te leiden. Goltzius moet de technische en esthetische vaardigheid van Van den Rade wel heel erg op prijs hebben gesteld. Dit voorval geeft ook aan hoe sterk de groep van geestesgenoten rond Joris Cassander was, de door de *Historie* geprofileerde *neuter*, neutralist, *beijdelooper*, verzoener in het drama van de godsdiensttwisten in de Nederlanden⁵.

Gebruikte exemplaren: Brugge, Openbare bibliotheek, 13/724 en Gent, Universiteitsbibliotheek, Res. 1480 en 468. Wij gebruiken als referentie de editie 1628, 384 blz. (deel 1) en de editie 1639, 494 blz. (deel 2).

- 4 Wij gebruiken voor de *Psalmen Davidis* de facsimile-editie: Gent, Jan Buitinck, 1985. Het fries titelblad bij H. VERVLIJET, *a.w.*, 155, en de arabesken bij J. MACHIELS, *a.w.*, afb. 28.
- 5 W. LE LOUP (red.), *Catalogus H. Goltzius*, Brugge, 1983, 139-141; *Historie* 2, 19. De tekst over G. Cassander: *Historie* 1, 210.

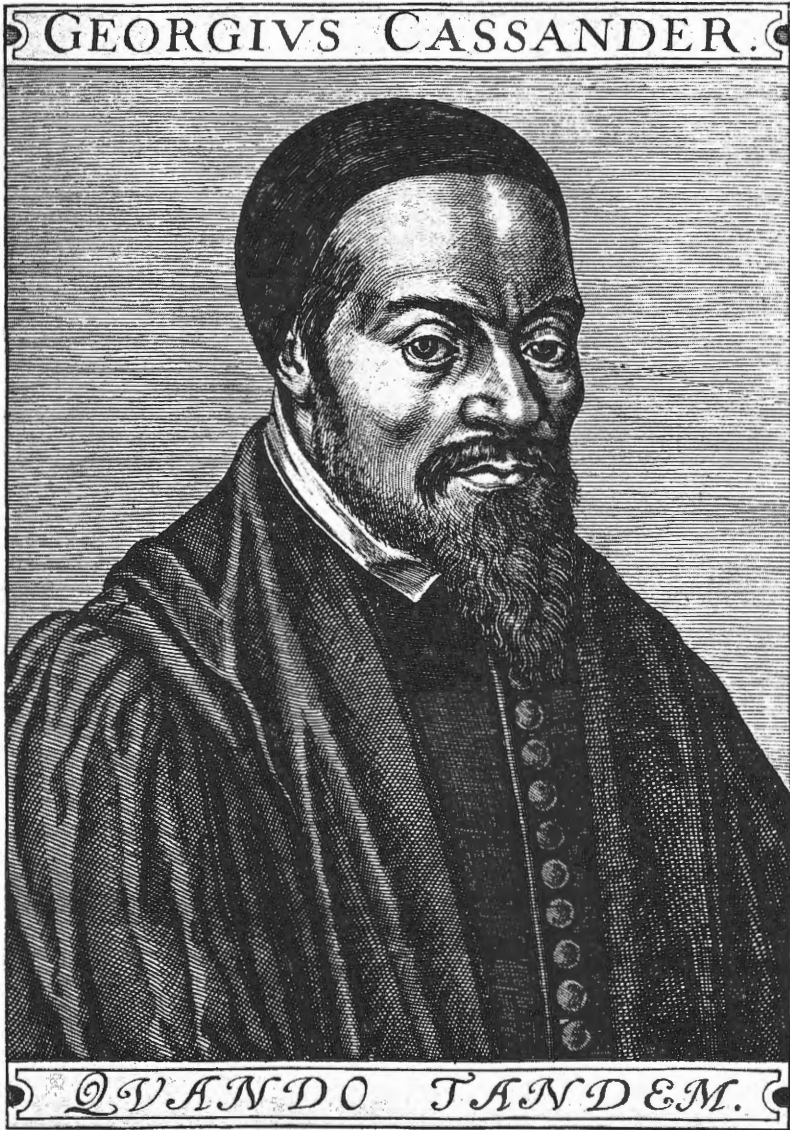
Joris Cassander

Joris Cassander werd in 1531 *magister artium* in Leuven en gaf vóór 1540 les te Gent, in de school van Eligius Hoeckaert. Hij was er *hypodidasculus*, naast Paschasius de Soutere uit Ieper en Jan Lacteus uit Rijsel. Vanaf 1536 had hij een hand in zowat elke druk van het atelier Joos Lambrecht. Cassander zelf had reeds in 1536 bij Joos Lambrecht een *De miseriis paedagogorum Oratio* van Philipp Melanchton uitgegeven. Cassander ondertekende met zijn initialen (G.C.) maar waakte erover de naam van Melanchton niet te vermelden. Ook later, in de diaspora, verliezen beide mannen elkaar niet uit het oog. Toen Lambrecht in 1556 wegtrok uit Gent dook hij twee jaar later op in Duisburg, bij zijn uitgeweken ouders. Duisburg was ook de stad waar Cassander een veilig onderdak had gevonden.

Vanaf 1543 trad Cornelis Wouters, kanunnik van het Sint-Donaaskapittel in Brugge, op als *patronus* en secretaris van Cassander. Hij was de zoon van Jan, een raadsheer van de Raad van Vlaanderen. Wellicht is het deze Cornelis Wouters die als hoofdredacteur van de *Historie van B. Cornelis* moet naar voor worden geschoven.

Cassander kwam in 1541 naar Brugge, als docent van de leerstoel *bonae literae* aan de Brugse Illustere School. Twee jaar later, in augustus 1543, trok hij reeds weg uit deze stad. Van het oorspronkelijk idee naar Italië te reizen kwam niets in huis. Daarentegen trok Cassander naar Straatsburg en Wittenberg. In de Lutherstad werd hij door Franciscus Enzinas uit Burgos geïntroduceerd bij Melanchton. Dit kan dan bijzonder goed gebeurd zijn in 1545, na Cassanders ontdekking te Werden (bij Essen) van de *Codex Argenteus* van Wulfila. Eén folio van dit handschrift kwam vervolgens via Melanchton in Uppsala terecht.

Tijdens deze reis was Cornelis Wouters de metgezel van Cassander. Zo was het Wouters die Cassander en zichzelf een onderdak bezorgde in Keulen, in het huis van Hendrik Baers, kanselier van de hertog van Kleef, en familielid van Wouters. Het Keulse verblijf

Portret van Joris Cassander, uit: Georgius Cassander, *Opera omnia*, Parijs, 1616 (burijsgravure).

houdt verband met hun beider studies theologie aldaar, tijdens de jaren 1552-1555 (-59 ?)⁶.

Waarom wij aan Cornelis Wouters als hoofdredacteur van de *Historie* denken is eigenlijk vrij vanzelfsprekend. In de *Historie* wordt uitgebreid verwezen naar het werk van een groot aantal Duitse auteurs. Dit laat een directe betrokkenheid met deze regio veronderstellen: uit Zwaben Johannes Brenz (+1570), uit Nürenberg Andreas Osiander (+1552), uit Ulm Caspar von Schwenckfeld (+1561), en vervolgens de grote reformatoren Philipp Melancthon, Huldrych Zwingli en Martin Bucer. Daarnaast zijn er de verwijzingen naar Wilhelm, de hertog van Kleef, en naar Mathias Flacius Illyricus aan wie de *Historie* een eigen protestantse strekking toekent. Met de *Historie* hoopte de auteur de *vere catholici* te laten prevaleren. Hij doet dit via een confrontatie tussen rooms-katholieken, evangelischen en calvinisten; de anabaptisten daarentegen worden geen ernstige christenen genoemd. Daarenboven maakt de taal, onnoemlijk rijk aan woordspelingen, zegswijzen, 'platte' beeldspraak en geleerdheid, de auteur tot een vooraanstaand literator. De taal van de inleiding op de *Historie* put uit een ander register. Het betreft de *Discipline der devotarighen*, een parafrase op een novelle uit de *Heptaméron* van Margaretha van Navarra (eerste druk: Parijs, 1559). Hier is een andere auteur aan het werk, die een rustige bijna 17de-eeuwse analyse brengt van driften en positieve gaven van een mentor van vrouwen.

Het literaire genre dat de *Historie* hanteert, is de satire. Daarmee zit de *Historie* op dezelfde lijn als de *Biëncorf*. Vroege modellen zijn bijvoorbeeld de paskwillen gericht tegen paus Adrianus én diens biografie van Francesco Berni, respectievelijk Paolo Giovio. In de satire van de *Historie* worden voor- en tegenstanders door elkaar geciteerd,

6 De druk Ph. Melancthon: Gent, Universiteitsbibliotheek, G. 178; Cassanders' vertrek naar Italië: Brugge, Stadsarchief, *Secrete Resoluties 1541-45*, fol. 141. Hierbij wordt duidelijk gezegd dat Jacob Cruquius uit Mesen, die Cassander opvolgt in de leerstoel *bonae literae*, door Cassander zelf was voorgesteld. Cassander te Gent: J. MACHIELS, *a.w.*, 104-108. Cassander en zijn contact met Enzinas uit Burgos: I.J. GARCIA PINILLA, *Fr. Encinas Epistolario. Edición crítica*, (*Bibliothèque d'Humanisme et de Renaissance*, 290), Genève, 1995. De ontdekking van de Codex Argenteus: C. VAN BREE, *Lotgevallen van de Codex Argenteus*, (*Bert van Selmezing*, 4), Amsterdam, 1995, 17 e.v.; C. Wouters: A. DEWITTE, Cornelis Wouters, kanunnik van St.-Donaas 1534-1559, in: *Brugs Ommeland*, 32 (1992), 223-228.

en volgen werkelijke en onwerkelijke feiten elkaar op binnen een heel duidelijk stadsschema, met name Brugge tussen februari 1566 en juni 1568. De uitwerking is zo subtiel dat de lezer nauwelijks de scheidingslijn tussen feiten en fictie kan vatten. De historische gegevens verwijzen naar een scherp waarnemer die ter plaatse, in Brugge, actief was. Zo iemand was Jan Casteels, die vanaf september 1568 - niet toevallig het ogenblik waarop het verhaal binnen de *Historie* eindigt - tot januari 1570 te Gent op de Kouter gevangen werd gezet⁷. Casteels wist zich in Brugge omringd met de "gezellen" op de drukkerij van Hubertus Goltzius. Deze officina werkte onder het mecenaat van de humanist Marcus Laurinus, een sterke factor in de Brugse diplomatie om de inquisitie te omzeilen. Deze inquisitie werd jarenlang gepersonifieerd met Lorenzo de Villavicencio, de belangrijkste Spaanse agent in de Nederlanden die vanaf 1569 privé-biechtvader werd van Filips II⁸. Aangezien deze Spaanse augustijn duidelijk niet meer als hoofdfiguur in de *Historie* kon worden gebruikt, werd het dan maar broeder Cornelis. Het satirisch gedicht waarmee het tweede deel aanvangt heeft het over Cornelis als *het sotken, luysigh schuddekin, ijdel, cranck van hoofde en van zinnen, Jeurken den Sot behalve de bellen*. Daarmee plaatst de auteur zich in navolging van de *Laus Stultitiae* van Erasmus. Tegen wie de *Historie* zich in eerste instantie richt, is onduidelijk. De hoofdvijanden zijn alvast niet de *Calversteerten* en de *lutheranen-martinisten*. De wederdopers moeten het meer ontgelden, maar ze worden vanuit een christelijke liefde in hun desolaat landschap getekend. Dat geldt ook voor de *Adamijten, David Joristen, Thuis der Liefde, Geestdrijvers, Libertijnen*. Deze sectarische groepen

7 J. BURCKHARDT, *De cultuur der Italiaanse renaissance*, Zeist-De Haan, 1952, 79-80; *Historie* 2, 117-118, sept. 1568; M. NOLTE, *Cassander en zijn oecumenisch streven*, Nijmegen, 1951, 11.

8 Zo Jan Casteels die na zijn gevangenneming eerst opnieuw pastoor te Zomergem werd, om vanaf maart 1579 in de Brugse Zilverstraat, naast de kapittelschool van de Sint-Salvatorskerk, een privéschool te leiden. In dezelfde straat bevond zich het stadhuis van Adolf van Meetkerke, afgehuurd van de kerkfabriek van St.-Donaas, net als ook Jan van Gelder, met een privéschool in de Gillis Dopstraat sinds 1540, en de huurwoningen van Jan Lernout aan de Vlamingstraat, Jacob de Damhouder bij de Oude Burg, Nicolaas Colve in de Kuipersstraat. Jacob Reyvaert en ook Frans Nans bewoonden blijkbaar een eigen pand, deze laatste ook al in de Zilverstraat. Van Gelder was tutor geweest van zowel Reyvaert als de jongere Victor Giselinus uit Oudenburg: Brugge, Bisschoppelijk Archief, St.-Donaas, *Rek. Kerkfabriek 1566-67* bv., fol 1-5; *Rek. 1575-76*, fol. 6.

worden geparodieerd in de *Discipline*, het stuk met het verhaal over de geselpraktijken dat aan de *Historie* voorafgaat. Antwerpen wordt voorgesteld als *het groote Babylonien* waar omstreeks het einde van 1566 onder meer J. Vorstius, C. Spangenberg, H. Hamelmann en M. Flaccus Illyricus als *leraers vande confessie van Augsburg... uut de verwatene Duytsche landen sijn gbecomen*. Te Antwerpen kregen zij de keizerskapel van de droogscheerders als gebedsruimte toegewezen⁹.

De hand van Joris Cassander

De grote onzichtbare hand in de *Historie* betreft de reeds in 1566 overleden Joris Cassander. In 1561, net voor de belangrijke godsdienstgesprekken in het colloquium van Poissy (1562), had hij *De officio pii viri* uitgebracht. Dit belangrijk traktaat verscheen anoniem en kwam er op initiatief van Franciscus Balduinus (Bauduin), een jurist uit Artesië en evenals Cassander een invloedrijke verzoenings-theoloog. Catharina de Medici had de leiding van de protestantse afgevaardigden in Poissy toegewezen aan Theodoor Beza. Balduinus had doelbewust een pakket exemplaren van *De officio pii viri* meegenomen naar Parijs, waar het colloquium werd voorbereid.¹⁰ Hetzelfde jaar verscheen overigens een Duitstalige versie.

Enkele jaren later, in 1564, ontving Cassander een opdracht van keizer Ferdinand I en van diens zoon Maximiliaan II om zowel de *Augsburger Konfession* als de daarmee samengaande *Apologia* van Melanchton (1530) te herzien. Dit vond zijn neerslag in *De articulis religionis inter catholicos et protestantes controversis Consultatio*, een

9 *Historie* 2, 22, 292, 300, 328. Net afgestudeerd werd Cornelis Adriaensen lector in de leerstoel *sacrae literae*, 27 mei 1546 (Brugge, Stadsarchief, *Secrete Resoluties 1545-52*, fol. 41v.) in opvolging van de Spaanse Franciscus Jonerius; in 1548 treedt hij in bij de gereformeerde graubroeders; in 1563-66 is hij afwezig te Ieper, jaren die samenvallen met het zgn. openbaar worden van zijn geheime discipline, hoewel daarvoor in de Brugse bronnen ook geen grond is. De controle op boeken in de winter van 1568 (*Historie* 2, 316) komt wel terug in Brugge, Stadsarchief, *Secrete Resoluties 1565-69*, fol. 40v.-41; de eerste predicatie, een mijl vander stede: *Ibid.*, fol. 49.

10 Over het colloquium te Poissy en de rol van Fr. Bauduin: M. ERBE, Fr. Bauduin und G. Cassander, in: *Bibliothèque d'Humanisme et de Renaissance*, 40 (1978), 537-540; E.NOLTE, Fr. Balduinus een omstreden figuur uit de 16e eeuw, in: *Voor Rogier. Een bundel opstellen van oudleerlingen*, Hilversum-Antwerpen, 1964, 37-49.

werkstuk dat Cassander in 1565 af had, maar dat pas in 1577 en na bemiddeling van Cornelis Wouters werd gepubliceerd.

Merkwaardig is nu dat in de *Historie* fragmenten van Cassanders *De articulis religionis* voorkomen. We vinden ze terug in de uit het Latijn vertaalde *Brieven van Stephanus Lindius*, die lopen van 25 november 1566 tot 11 januari 1567, en net de sermoenen zelf voorafgaan. In de laatste brief, in de passage over de tien geboden, staat een heerlijke verschrijving: *Tvierde/datme(n) den vierdach vanden sevensten dach met gheen werck sal ontheligen. Feiertach*, waarmee de zondag wordt bedoeld, bleef aan de vertaling kleven (fol. 127v.). Bij Luther heette het *du solt den feiertag heiligen*¹¹.

Een voordeel van het “laattijdig” verschijnen van de *Historie* was dat Cassanders naam voluit kon worden geciteerd. Dit gold ook voor een aantal belangrijke figuren uit de entourage van Marcus en Guido Laurinus. Net als Cassander waren een aantal onder hen in de voorbije jaren overleden en hadden van de inquisitie niets meer te vrezen. Daartoe behoort in de eerste plaats de Brugse burgemeester Cornelis de Baersdorp (+1565). Cassander kwam bij zijn bezoeken aan Brugge graag bij hem logeren, in het ruime huis tegenover de Walburgakerk. Verder zijn er de jurist en politicus Jacob Reijvaert (+1568), de toneelmaker in St.-Donaas Gerard Bachusius (+1569), de *deken van kerstenhede* Adam Zwijngedau (+1566) en de eerste Brugse bisschop Peter de Corte (+1567), die vanwege zijn moderatie de woede van broeder Cornelis van Dordrecht zou hebben opgewekt.

Anderen zoals Leonard Casembroot traden nog wel actief op in de politieke strategie van Brugge¹². De net benoemde stadspensionaris Casembroot jr. (3 januari 1566) weigerde op 27 september 1566 al de eed van getrouwheid af te leggen, omdat hij de hervormden *libre acces a leur presches* wilde geven¹³. Na zijn verbanning vanaf 1568 zetelde hij opnieuw vanaf 1572. Ook actief bleef de belangrijke verdediger van de stadsarmenzorg Gillis Wijts. Hij was in 1559 als pen-

11 *Historie* 1, 138-153, 25 november 1566 en 177-193, 11 januari 1567 (citaat: 188).

12 Een algemene inleiding op de Brugse strategie: A. DEWITTE, Brugge. Een nieuwe stad. De metafoer van de *communio charitatis*, in: *Biekorf*, 96 (1996), 117-127. Verwijzingen De Corte: *Historie* 2, 216.

13 Brugge, Stadsarchief, *Secrete Resoluties 1565-69*, fol. 19, 64; Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Raad van Beroerten*, 6, fol. 70.

sionaris aangesteld op voorspraak van Jacob de Damhoudere. Verder waren er nog Jacob de Corte, neef van de bisschop, die eerst Peter Vulcanius (De Smet) als *taelman* en vervolgens De Damhoudere opvolgde, en tenslotte Filips van Belle, pas poorter sinds 1542, daarna stadsthesaurier en opvolger van De Damhoudere bij de benoemingen aan de Illustere School¹⁴.

Jan Casteels

Ook Jan Casteels (Castelius) wordt effectief ten tonele gevoerd als de pastoor van de St.-Jacobskerk. Hij werd aangesteld in 1562 en onmiddellijk geconfronteerd met moeilijkheden bij de bediening van zijn parochie. Op uitdrukkelijke vraag van de schepenen besloot de bisschop in januari 1564 hem niét te verwijderen uit zijn ambt. Tussen 1562 tot en 1576 behoorde Castelius tot de directe medewerkers van het atelier Hubertus Goltzius in Brugge. Hoger vermeldden we reeds zijn gevangenschap, tussen september 1568 en januari 1570, in het Sausselet op de Korenmarkt in Gent. Dit gedwongen Gentse verblijf bezorgde Casteels een bijzonder waardevol alibi bij het verschijnen van de *Historie* in 1569. In 1984 formuleerde Karel Bostoën de veronderstelling dat Casteels van zijn gevangenschap gebruik maakte om de teksten van de *Historie* te schrijven. Dit lijkt ons niet vanzelfsprekend. Eerder kan Casteels' hand worden aangetroffen in de vertalingen van de *Brieven van St. Lindius*, en in het sonnet waarmee de *Historie* opent. De taal van de apocriefe sermoenen is duidelijk anders¹⁵.

In de *Historie* is Adriaan Smout, sinds 1559 de pastoor van de St.-Walburgaparochie, ontegenzeggelijk de kop van Jut¹⁶. Dit staat in fel

14 Over Gillis Wijts zegt *Historie* 1, 322: *een so wel beminde man die alrijt tgemeen welvaren der stad in alle saken so neerstelic voorstonde*. Over Filips van Belle: Brugge, Stadsarchief, *Secrete Resoluties 1545-52*, fol. 23, 31.

15 Brugge, Stadsarchief, *Secrete Resoluties 1557-65*, fol. 329; A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire de Bruges*, 1, Brugge, 1895, 833n.

16 Adriaen Smout, *sacellanus* in St.-Donaas 1559-70, *curatus de gremio chori* en kanunnik van St.-Salvator 31 januari 1559, resigneert 13 september 1570 (Brugge, Bisschoppelijk Archief, St.-Salvator *Kapittelakten 1558-71*, fol. 10v.-11) om een kapelanie *extra chorum* te krijgen in opvolging van Johannes Meese. In 1564 (Brugge, Stadsarchief, *Secrete Resoluties 1557-65*, fol. 311v.) worden de *facteurs van scandaleuse briefskins*, aan Smout gericht, *achterhaelt ... ende metter doot ghepuniert*.

contrast met het verhaal dat wordt opgehangen van Jan Casteels die de geleerde en *rijke liens* (van de koopliedenparochie St.-Jacob) aantrok (1562-65)¹⁷. Andere religieuzen met wie een *modus vivendi* blijkt te bestaan zijn Willem Taelboom, Antoon Gaespoel en Gregorius Despars. Taelboom was pastoor in de arme parochie St.-Anna, Gaespoel trad op als de officiële predikant voor bisschop De Corte, en de karmeliet Gregorius Despars preekte met bijval in de St.-Salvatorskerk.¹⁸

Alleen met broeder Cornelis, die net zoals Adriaan Smout voortdurend reageert op wat er in Brugge en in de Nederlanden gebeurt, ligt de toon hoog. Cornelis telt vele vijanden. In het algemeen gaat het om trinitariërs, sacramentariërs, erasmianen die een rationeel geloof aanhangen. Een persoonlijk conflict leeft er met Gillis Wijts, die de vijandige stadsmagistraat verpersoonlijkt en met Stephanus Lindius, die dus de 'geleerde en rijke liens' vertegenwoordigt. Maar de grote vijand van Cornelis blijft Hubertus Goltzius¹⁹. In de sermoenen wordt verhaald hoe Goltzius het aandurfde om de net overleden *deken van kerstenbede* Adam Zwijnghedau te verwijten nooit *schrijftuur* te hebben gepredikt en zich ook nooit door competente monniken liet vervangen. Bovendien vertoonde Goltzius, aldus broeder Cornelis in de *Historie*, zich de laatste tien jaar geen enkele keer in de kerk. Tenslotte haalt hij aan: *besiet eens zijn Latijnsche letter daer by de Privilegien* [in de editie: H. Goltzius, *Julius Caesar*, Brugge, 1563] *mede gheprent heeft ende besiet eens zijn Griecxsche letter, daer by sommige Carmina int selfde boeck mede gheprent heeft*²⁰. De bewijzen liggen voor de hand dat Goltzius, of althans zijn atelier, verantwoordelijk is voor de *Epistolae St.Lindii*. Overigens kon Casteels makkelijk zelf deze tekst zetten in het atelier in Brugge²¹. Mogelijk is de fictieve auteur Lindius (Steven Verlinde), een verwijzing naar Willem

17 Brugge, Rijksarchief, St.-Jacob, *Resolutieboeken 1530-1661*, fol. 46v.: Jan Casteels wordt op 21 februari 1562 onderpastoor bij Francois Thibault tot december 1563, en nog het gehele jaar 1564. Casteels te Zomergem: *Historie 2*, 119.

18 *Historie 1*, 159.

19 *Ibid.*, 378, 255, 285 etc. Dl. 2, 228, 336 etc.

20 *Ibid.* 2, 230. Het boek was ook al aan Ferdinand I opgedragen.

21 De verhouding Cassander-Lindanus en Hessels, het Leuvense milieu dus, werd uitvoerig behandeld bij A.C. DE SCHREVEL, *a.w.*, 469-480. Van Lindanus' werk tegen Luther verscheen te Brugge in 1567 een Nederlandse vertaling van de hand van Jacob vande Velde (Brugge: Pieter de Clerck, 1567, in -8°, 318 blz.)

Verlinde, bisschop van Roermond en persoonlijk tegenstander van de theorieën van Cassander

Het tweede deel van de *Historie* dat pas in 1578 werd gedrukt bevat een brief van 13 maart 1568, blijkbaar geschreven door Christophe Plantin aan Marcus Laurinus, met informatie voor Hubertus Goltzius²². Uit dit alles wordt duidelijk dat het neutrale milieu der Cassandrianen te Brugge verantwoordelijk is voor de publicatie van zowel beide *Epistolae* als de *anecdota* van de *Historie*. Hoog tijd dus om deze literaire tekst te ontleden.

De *Historie* nader bekeken

Het eerste deel kwam uit in 1569, het jaar dat de Bruggeling Jan Gailliard te Emden de *Biëncorf* van Marnix op zijn pers legde²³. De *Biëncorf* was een calvinistisch en de *Historie* een neutraal pamflet: de hoofdrichtingen van het Nederlandse denken en voelen nà Erasmus werden bijna terzelfder tijd naar buiten gebracht, telkens op een gepopulariseerde manier. Met neutraal wordt hier bedoeld een actualiseren van de *Augsburger Konfession* uit 1530. Reeds in januari had Cassander een eerste stuk van zijn *Consultatio* ter nalezing aan de aartsbisschop van Keulen bezorgd. Eigenlijk was Cassander op zoek naar middelen om de christelijke kerken te verzoenen en daartoe ging hij terug naar de oudste teksten van het christendom. Dit verklaart bijvoorbeeld Cassanders belangstelling voor de *Codex Argenteus* uit het klooster te Werden. Deze terugkeer naar de teksten van de concilies en de interpretaties van de vroege kerkvaders diende bovendien met alle respect, piëteit en *moderatio* te gebeuren. Anders liep men het risico om de christenen in verwarring te brengen, een waarschuwing die spreekt uit Cassanders' grafscript in de franciscanenkerk in Keulen, aangemaakt door Cornelis Wouters. Ook Oranje was sinds zijn huwelijk met Anna van Saksen het lutheranisme niet ongenegen. In november 1566 was hij zelfs van plan om zich openlijk te verklaren vóór de Augsburgse geloofsbelijdenis.

22 *Historie* 2, 216.

23 A. PETTEGREE, *Emden and the Dutch Revolt*, Oxford 1992, die p. 253-311 een overzicht brengt van de productie van 16de-eeuwse drukkerswerkplaatsen in Emden. In 1560 had deze drukker onder meer Erasmus' *Laus Struithae* gedrukt, in een Nederlandse vertaling van zijn zoon.

Vanuit deze benadering hebben de hoofdfiguren van de *Historie* zoals broeder Cornelis en pastoor Smout eigenlijk geen andere figuratie dan domheid, conservatisme en gebrek aan reëel geloven. De tegenstanders in Brugge zijn bijgevolg niet de 'geleerden' zoals de augustijnen Rogerius de Jonghe en Jacob vande Velde, 'die naar de mond praten', de dominicanen Paulus vander Coye en Alonso de San Emiliano, en de karmeliet Karel Courteville²⁴. Evenmin betreft het de hoger genoemde Willem Taelboom. Met deze theologen is de dialoog elke dag mogelijk, net zoals bijvoorbeeld de "stadsdialogen" die vanaf 1523 in Zürich werden georganiseerd. Daarentegen stond de discussie niet open voor de volgelingen van de strakke Leuvense theologen en voor wie de soevereiniteit van de vorst boven die van het volk en zijn gedelegeerde bestuurders stelde. Adolf van Meetkerke is wellicht het meest tragische slachtoffer van dit onbegrip. Noodgedwongen diende deze "verlichte" bestuurder uit Brugge weg te trekken en werd hij gedelegeerde voor Vlaanderen in een Staten-Generaal zonder Vlaanderen.

Op theologisch vlak zijn de hoofdstellingen in beide delen van de *Historie* het verwerpen van de sacramentenleer, in het bijzonder van de transsubstantiatie, en van de sacramentsverering. Verder nam men afstand van de drievuldigheidsvoorstelling, het onbevleete moederschap van Onze-Lieve-Vrouw, de vagevuurtheorieën en de verrijzenis van het vlees. Dit laatste ging gepaard met het heel demonstratief aanwijzen van doodsbeenderen op het kerkhof van St.-Kruis, net buiten Brugge. Bijna vanzelfsprekend werd kritiek geuit op de beeldenverering. De *christologie* die uit de *Historie* spreekt is deze van Cassander zelf. Verder komen nog aan de orde: de misviering en de communie onder twee gedaanten, de *collegialiteit* en niet het primaatschap van de paus, de onbetwiste waarde van de *traditie* binnen de Kerk én de consensus geplaatst tegenover wat het Concilie van Trente had opgelegd, de persoonlijke vroomheid of *pietas*, en de *moderatio*, bijna

24 Rogerius de Jonghe, waarvan een portretschilderij in Groeninge, Brugge: *Historie* 1, 176, 311; Jacob vande Velde, die doctoreert in de theologie 1569 (Brugge, Stadsarchief, *Secrete Resoluties 1565-69*, fol.223): *Historie* 2, 44; Karel Courteville, die in 1578 preekverbod krijgt (Brugge, Stadsarchief, *Secrete Resoluties 1575-85*, fol. 132), *Historie* 1, 198; Paulus vander Coye en alle overige samen in *Historie* 1, 153.

gelijklopend bij de verzoeningspoging van alle christenen. In zijn geheel beschouwd ademen deze opvattingen de geest van Philipp Melanchton uit.

De aanleiding is het hervormingsplan voor de Brugse armenzorg

Wellicht was de directe aanleiding tot de publicatie van de *Historie* in 1569 het opnieuw opstarten in Brugge van het armenplan van Juan Luis Vives (*De subventione pauperum*, 1526). Aanvankelijk, tussen 1534 en 1545, waren deze hervormingsplannen voor de armenzorg in Brugge geïntroduceerd. Wegens de grote toevloed van bedelaars van buiten de stad stierven deze maatregelen korte tijd later een stille dood. In 1561-62 stond het stadsbestuur klaar om deze hervorming een nieuwe kans te geven. Gillis Wijts, hiervoor al genoemd, was nu de belangrijkste inspirator. Hij werkte een concreet plan uit van 36 nieuwe punten en kaderde deze in een geleerd betoog dat in 1562 bij Plantin in Antwerpen verscheen²⁵. Wijts werd daartoe bijgestaan door Zeghere van Male, sinds 1555 begaan met de weeskinderen in de Brugse Bogardenschool, Jan van Nieuwenhove, en de calvinistische jurist Omaer Coolman.

Tegen deze plannen trok de conservatieve fractie in de stad in het verweer. Onmiddellijk na de goedkeuring ervan stuurden broeder Cornelis, pastoor Adriaan Smout én de woordvoerder van de inquisitie, de Spaanse dominicaan Alonso de San Aemiliano, aan op een onderhoud met Gillis Wijts en twee schepenen. Deze tegenstanders kregen geen genoegdoening en haast onmiddellijk hield broeder Cornelis een heftig sermoen in de St.-Walburgakerk. In latere sermoenen ging Cornelis dan expliciet in op het boek (1562) van Wijts en op het wederwoord (1564) van Lorenzo de Villavicencio. Nog later, in 1568, ging een aangekondigde publicatie van broeder Cornelis bij Plantin niet door. Vanzelfsprekend koesterden de Cassandrianen in Brugge dit vrolijke bericht. De brief uit Antwerpen waarin dit nieuws werd medegedeeld, staat zelfs twee keer afgedrukt in de *Historie*²⁶.

25 A.C. DE SCHREVEL, *a.w.*, 303-311; A. DEWITTE, *Poverty and Poverty Control in Bruges 1250-1590* (Vives-lectures), Bruges, 2002, te verschijnen.

26 *Historie* 2, 215-216 en 325.

De zopas genoemde Villavicencio ontpopte zich in dit dossier tot de felste tegenspeler. Deze Spaanse augustijn was toezichter op de rechtgelovigheid van zijn landgenoten in de Nederlanden. Zijn standplaats was Brugge, wat maakte dat hij het religieuze gebeuren in de stad van heel nabij volgde. In feite past het gehele schema van de *Historie* precies op zijn persoon. Had hij niet reeds op 31 juli 1564 gezegd dat het voltallige Brugse schepencollege *suspect es van herese*? Met zijn *De Oeconomia sacra circa pauperes* zorgde Villavicencio voor een wederwoord op het plan Wijts. In een *Responsio* weerlegde hij alle standpunten van het 36 puntenplan. Hij deed dit, zo schrijft hij, op vraag van de zeventigjarige bisschop Peter de Corte *qui hoc ab ipso petierat*, duidelijk omdat de gemodereerde De Corte het zelf niet deed. Het hoofdverwijt van zijn tekst geeft ook de opinie weer van de Leuvense universiteit in deze zaak: *quod aliquot locis a saeculari magistratu videatur tollere omnem pauperum curam, eamque solam pertinere ad episcopi jurisdictionem*. De schrik zat er duidelijk in om de weg op te gaan van de Kerk in de Duitse Rijkssteden²⁷.

Besluit

Spreekt malcanderen doch met goe coelen woorden ... modest ende getempert. Zo sprak in 1569 Jan van Damme, greffier van het Brugse Vrije, toen hij de doopsgezinden Jacob de Rore en Herman Vleckwijck verhoorde.²⁸ Elke pagina van de *Historie* laat zien dat dit niet meer mogelijk was. Harde bewijzen ontbreken maar het lijkt aan-nemelijk dat Cornelis Wouters hier als hoofdsteller is opgetreden.

27 A.C. DE SCHREVEL, *a.w.*, 308; Brugge, Stadsarchief, *Secrete Resoluties 1557-65*, fol. 307. Naast Benito Arias Montanus in 1575 en verder o.m. Hugo de Groot en de Arminianen in hun dispuut met de Gomaristen (Fr. Gomarus kwam ook al uit Brugge) was te Brugge verder Karel van Mander dicht bij de matigheidsleer van Cassander. Dit blijkt vooral uit Van Manders *Strijdt tegen Omverstandt*, een 480-regelig gedicht. Cassanders invloed is vooral ook merkbaar bij zijn oudleerling te Keulen, Bonaventura Vulcanius. In november 1577 trad Vulcanius in dienst van Willem Sylvius. De bibliotheek van Vulcanius bevatte niet alleen 20 folia *Consultatio de missa celebranda* in de autograaf van Cassander, naast Psalmencommentaren (152 folia), en theologica, doch hij bewaarde ook het *Diarium* van Cassander. Zie A. DEWITTE, De tolerantie gedachte bij Bonaventura Vulcanius, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis (Religieuze stromingen te Antwerpen vóór en na 1585)*, 70 (1987), 79-85.

28 *Historie* 2, 458.

Meteen leverde hij een werkstuk af dat tot de belangrijke literatuur van de 16de eeuw behoort. Daarnaast suggereerden we Jan Casteels als auteur van de *Discipline*, het stuk dat de sermoenen voorafgaat, en Gillis vanden Rade als drukker, respectievelijk in zijn Gentse (1569: eerste deel) en Antwerpse (1578: tweede deel) werkplaats. Uit dit alles blijft het 16de-eeuwse Brugge naar voor komen als een centrum met een intens cultureel leven.

Het cultiveren van het begrip arbeidsinzet (Nieuwe Tijden – begin 19de eeuw)

Wellicht betreft het één van de meest wezenlijke, maar alvast ook één van de moeilijkst te doorgronden onderwerpen van de maatschappelijke mutaties tijdens de Nieuwe Tijden en de 19de eeuw. Heel goed wordt dit spanningsveld o.m. door J. Munro onder de aandacht gebracht: “*the relationship between work-time and non-work or leisure time... in pre-modern (urban) societies is one of the more important but certainly least well-studied topics in European labour history*”¹. In zijn algemeenheid gesteld kan evenwel, onverkort, op een erg omvattend disciplineringsproces gewezen worden dat in afgeleide orde erop gericht was om tot een totaal gewijzigde leefstijl te komen². Terwijl de kerkelijke overheid op een verscherpt toezicht van de seksuele normen aanstuurde, was het de bedoeling van de wereldlijke overheid om tot een gericht disciplineringsproces te komen³. Werken om te (over)leven werd inderdaad als een achterhaald gedachtegoed ingevuld voor een strak economische vertaling, net het omgekeerde beogend van hetgeen weleer aan de orde was onder het motto “leven om te werken”⁴.

Nadat de eerste aanzetten tot zo'n gewijzigde leefstijl gegeven waren met een herziening en een verstrakking van het welzijnsbeleid

-
- 1 “Urban wage structures in late-medieval England and the Low Countries: work-time and seasonal wages”, in I. BLANCHARD (ed.), “Labour and leisure in historical perspective, thirteenth to twentieth centuries”, Stuttgart, 1994, p. 65.
 - 2 Zeer goed werd dit onderwerp door C. LIS – H. SOLY onder de aandacht gebracht (“*Poverty and capitalism in pre-industrial Europe*”, Hassocks, 1979, p. 54 en volgende).
 - 3 H. SOLY, “Openbare feesten in Brabantse en Vlaamse steden, 16de – 18de eeuw”, in “*Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische grondslagen (Ancien Régime)*”, Brussel, 1984, p. 620.
 - 4 C. VANDENBROEKE, “*Sociale Geschiedenis van het Vlaamse Volk*”, Beveren, 1981, pp. 203-240. Zie ook I. BLANCHARD, o.c., p. 13.

vanaf de late Middeleeuwen, volgde met ingang van de 16de eeuw een meer repressief optreden tegenover bedelarij van al wie arbeidsgeschikt werd bevonden en als werkonwillig of “ledighgangher” betiteld werd⁵. Voor wie het zo niet begrepen had, volgde een geëigende opsluiting waarbij men in het tuchthuis tot betere gedachten gebracht werd met het aanleren van een doorgedreven en nauwgezet uitgetekende arbeidsdiscipline. Het leidde er toe dat tegen het einde van het Ancien Régime zowat alle vormen van werkverzuim voortaan gestigmatiseerd werden. Onverkort komt dit tot uitdrukking bij monde van Faipoult, prefect van het Schelvedepartement in de Franse Tijd: “*tout ouvrier trouvé dans un lieu de divertissement public les jours ouvrables et durant les heures de travail sera réputé en état de vagabondage*”⁶.

Het systematisch cultiveren en bijbrengen van meer arbeidsethos was met name de grote uitdaging zoals ze zich doorheen de Nieuwe Tijden voltrok, een proces dat overigens op tal van terreinen aanwijsbaar is en dat als een wezenlijk onderdeel van het mercantilisme te betitelen valt. Symptomatisch in die zin was het offensief om het aantal feest- en kermisdagen te reduceren alsook de vergaande controle op alle mogelijke vormen van ontspanning. In tal van ordonnanties kwam deze problematiek aan bod. Allerlei vormen van gemengde ontspanning werden daarbij ten zeerste geïndiceerd. In het taalgebruik van de tijdgenoot had men het over “spinningen” en “scriennes”⁷. Overbekend is verder de ordonnantie die door Jozef II in de jaren 1780 werd uitgevaardigd om het kermisgebeuren tot één enkel weekend te beperken. Een gelijkaardig initiatief werd evenwel reeds genomen in de 16de eeuw. Toen heette het: “*que toutes les festes, kermesses et deducasses... se tiendront sur unq mesme jour ...et (qu'ils) ne dureront que unq seul jour*”⁸. Behoudens controle op het kermisgebeuren werden ook maatregelen uitgevaardigd om het toezicht te verscherpen op huwelijksfeesten en om tot een serene sfeer te komen bij uit-

5 Voor de vroege 16de eeuw werd dit gedachtegoed reeds onder de aandacht gebracht door Vivès in zijn “*De subventione pauperum*”, Brugge, 1526. Tweehonderd jaren later werd het omzeggens geactualiseerd door o.m. Vilain XIII en Taitenier.

6 E.SCHOLLIERS, “Werktijden en arbeidsomstandigheden in de pre-industriële periode”, in “*Werktijd en werktijdverkorting*”, Brussel, 1983, p. 16.

7 Zie o.m. *Recueil des Ordonnances des Pays – Bas Autrichiens*, 1700-1794, deel II, pp. 363-365 en deel III, pp. 27-28.

8 H. SOLY, o.c. , p. 609

vaarten. In de volksmond heette het zelfs dat “uitvaarten” wel eens durfden ontsporen tot “zuypvaarten”.

Het afschaffen en/of verminderen van het aantal feestdagen ver-
toont een gelijkaardige ondertoon. In 1642 verminderde paus
Urbanus VIII het aantal heiligdagen van ca 40 naar 30. In 1751 stond
pauus Benedictus XIV toe dat op de helft van de resterende feestdagen
lichamelijke arbeid werd verricht; in 1771 schafte paus Clemens XIV
trouwens de misplicht op de overige feestdagen af! Alles was er met
name op gericht om tot een verlenging van de arbeidsduur te komen.
Naast een toename van het aantal werkdagen werd er ook gesleuteld
aan de arbeidsduur zelf die, per seizoen, minutieuzer werd omschre-
ven⁹. In essentie kwam het er op aan “*het (ghemeene volck) alsoo insen-
sibelyck te geleyden ende op te wackeren tot het werck in plaetse van
hunne substantie te verteiren*”¹⁰.

Het kan niet anders dan dat het gangbaar offensief om tot een ver-
hoogde arbeidsinzet te komen ook effectief zijn vruchten zal afge-
worpen hebben. Ruw geschat neemt men inderdaad aan dat, op jaar-
basis, de arbeidsinzet met zo’n 50% toegenomen is doorheen de
Nieuwe Tijden en het begin van de 19de eeuw. Alleen al voor
Engeland lijkt in die zin en dit enkel voor de tweede helft van de 18^{de}
eeuw een verlenging van de arbeidsduur met zo’n 15 tot 20% aanne-
melijk¹¹. Dit resultaat werd verder bereikt door de al te eenzijdige
landbouweconomie met de uitbouw van de proto-industrie te combi-
neren. Het verwijst alvast naar het begrip “*productivity of worker*”, een
gegeven dat later en vanaf de industrialisatie vervangen werd door het
begrip “*productivity of labour*”¹².

Zonder meer is overigens duidelijk dat de verhoogde arbeidsinzet
doorheen de Nieuwe Tijden met name in Vlaanderen heel sterk aan
de orde moet geweest zijn. De enorme uitbouw van de huisnijverheid
in grote delen van Zuid- en Binnen-Vlaanderen stond daarvoor
garant, inhoudend dat in ruim de helft van de gezinnen een intensie-

9 E. SCHOLLIERS, o.c., p. 12.

10 K. BERNARD, “*Openbare feesten te Gent, 1770-1820*”, onuitgegeven verhande-
ling, Gent, 1985, p. 199.

11 H. J. VOTH, “Time and work in eighteenth- century London”, in “*Journal of
Economic History*”, 1998, p. 40.

12 F. MENDELS, “*Industrialization and Population Pressure in eighteenth century
Flanders*”, New York, 1981.

ve beoefening van de landbouw er werd afgewisseld met een semi-industriële tewerkstelling in de textielsector onder de vorm van spinnen en/of weven¹³. In die zin zou er, voorafgaand aan de moderniseringsprocessen die met de Industriële Revolutie op een verhoging van de productiviteit afgestemd waren, sprake geweest zijn van een “*industrious revolution*” die door een toegenomen arbeidsparticipatie gekenmerkt was¹⁴.

Tijdelijk moet dit alles van aard geweest zijn om tot een verhoging van de koopkracht te komen, een eigenheid van de 18de eeuw die op haar beurt vervat zit in een verhoogde aandacht voor allerlei facetten van de materiële cultuur en voor bepaalde uitgaven die volgens tijdgenoten met “luxueus” gedrag te vereenzelvigen waren omdat ze allesbehalve als levensnoodzakelijk te bestempelen waren¹⁵. De versnelde doorbraak van consumptieartikelen als koffie, thee, suiker, tabak alsook de fameuze katoentjes met hun kleurschakeringen die veel gemakkelijker waren aan te brengen dan op linnen of laken het geval was laten zich in die zin verklaren¹⁶.

Precieze indicaties aanreiken om de verhoging van de arbeidsinzet tijdens de Nieuwe Tijden nader te omschrijven blijft al bij al een vrij moeilijke opdracht. Veelal gaat het eerder om impressies dan om objectieve benaderingen, waarbij dan bovendien nog tal van beschrijvende bronnen op het tegendeel wijzen omdat ze zich blijven afzetten tegen de vermeende luiheid en een gebrek aan arbeidsinzet. De herhaalde verwijzingen naar gebruiken als het vieren van een “blauwe maandag” zijn dienaangaande illustratief te noemen¹⁷.

13 L. JASPERS – C. STEVENS, “*Arbeid en tewerkstelling in Oost-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime*”, Gent, 1985.

14 J. DE VRIES, “The Industrial Revolution and the Industrious Revolution”, in “*Journal of Economic History*”, 1994, pp. 249-270.

15 H. HASQUIN, “*Les réflexions sur l'état présent du commerce, fabriques et manufactures des Pays-Bas Autrichiens (1765) du négociant bruxellois Nicolas Bacon (1710-1779), conseiller député aux affaires du commerce*”, Brussel, 1978.

16 Specifiek voor wat de groeiende belangstelling voor materiële cultuur betreft, zie C. SCHELSTRAETE e.a., “*Het einde van de onveranderlijkheid. Arbeid, bezit en woonomstandigheden in het Land van Nevele tijdens de 17de en de 18de eeuw*”, Nevele, 1986.

17 Overbekend voor de 17de eeuw luidt het dan “*the poor, if two days work will maintain them, will not work three*” (geciteerd door J.O. APPLEBY, “*Economic thought and ideology in 17th century England*”, Princeton, 1978, pp. 145-146).

Een drietal preciseringen zijn niettemin van aard om een beter zicht te krijgen op wat als een “*industrious revolution*” mag omschreven worden. Met name is dit het geval bij het toepassen van de omrekeningstechniek die P. Bairoch voorhoudt om tot een weergave te komen van het BNP per capita. Aangenomen mag worden, alvast voor de 18de - 19de eeuw, dat het dagloon van een weinig geschoolde arbeider met ca. 1/200ste van het per capita inkomen overeenstemde¹⁸. Toegepast op het begin van de Nieuwe Tijden komt men daarentegen tot gans andere verhoudingen, eerder van een orde van 1 op 150¹⁹. Afgeleid wijst dit m.a.w. op een wezenlijke toename van de arbeidsinzet. Of zoals F. Braudel het omschrijft: “*la dite ratio a eu tendance à augmenter, ce qui signifierait, toutes choses égales d’ailleurs, que le revenu pro capite aurait eu tendance, relativement, à augmenter*”²⁰.

Indicatief zijn verder de gewijzigde verhoudingen zoals ze zich aandienen voor de communicantencijfers. In plaats van een gangbare verhouding van ca. 65% ten opzichte van de totale bevolking zoals gebruikelijk was voor de 17de eeuw, wordt dit voor de 18de - begin 19de eeuw op het platteland opgetrokken tot een niveau van 70 tot 75%²¹. Of anders gesteld: de toelatingsvoorwaarden om als communicant erkend te worden werden naar het einde van het Ancien Régime al maar door vlotter en dus op jeugdiger leeftijd toegestaan. Het is weinig waarschijnlijk dat deze evolutie bepaald of beïnvloed kan geweest zijn door een verbetering van de scholing. Eerder het tegendeel is namelijk aanwijsbaar, precies omdat de omvattende uitbouw van de huisnijverheid er deed voor zorgen dat school lopen meer uitzondering dan regel werd²².

18 P. BAIROCH, “Wages as a indicator of Gross National Product”, in P. SCHOLLERS (éd.), “*Real wages in 19th and 20th century Europe. Historical and Comparative Perspective*”, Oxford, 1989, pp. 51-60.

19 C. VANDENBROEKE, “Macro-history in Flanders. A reconstruction of the Gross Regional Product around 1560”, *The Journal of European Economic History*, 1998, p. 362.

20 F. BRAUDEL, “*Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe - XVIIIe siècle*”, deel 3, Parijs, 1979, p. 257.

21 J. DE BROUWER, “*Demografische evolutie van het Land van Aalst, 1570-1800*”, Brussel, 1968, passim.

22 G. ALGOET - C. VANDENBROEKE, “Alfabetisme in Vlaanderen en inzonderlijk in Zuidelijk Vlaanderen”, in “*5de Jaarboek van de Geschied- en Heemkundige Kring De Gaverstreke*”, 1977, pp. 142-178.

Een leeftijdsspecifieke benadering van communicanten, zoals uitgewerkt door M. Cloet, toont overduidelijk aan dat jongeren steeds vroeger tot de paasplicht werden toegelaten. Terwijl dit in de 17de eeuw voor slechts 6,5% van de 13-jarigen het geval was, bedroeg deze verhouding in de 18de eeuw reeds 27,9%. Voor de 14-jarigen bedroeg dit respectievelijk 38,6% en 55,2%, voor de 15-jarigen 30,8% en 85,3%²³. In die zin lijkt het dan ook aannemelijk te veronderstellen dat jongeren almaar vroeger als communicant erkend werden en m.a.w. op steeds jongere leeftijd in het arbeidsproces werden ingeschakeld. Een bevestiging daarvan zit dan weer vervat in een studie van de budgetenquêtes voor de vroege 19de eeuw. Zo bedroeg het aandeel van het inkomen van kinderen in het totale gezinsbudget in 1800 zo'n 15% en in 1850 reeds 25%²⁴.

Het voorgaande doet als vanzelf naar een verdere verfijning zoeken omtrent de leeftijd waarop jongeren volwaardig aan de slag gingen. Aangenomen mag worden dat dit effectief het geval was wanneer ze, zoals bijvoorbeeld in de overlijdensakten, een beroepsvermelding toegemeten kregen. Bij wijze van proef gingen we dit na in de overlijdensregisters van Gijzelbrechtegem tijdens de eerste helft van de 19de eeuw²⁵. We onthouden eruit dat kinderarbeid beneden de leeftijd van 10 jaar slechts heel occasioneel zal voorgekomen zijn.

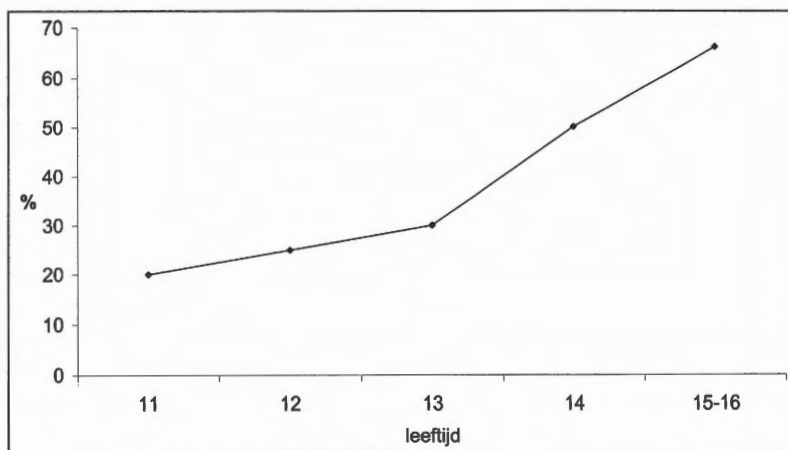
Een allereerste beroepsvermelding (als spinner) treffen we namelijk aan voor een elfjarige. Wel komt dit nadien almaar meer voor. Zo zijn reeds 25% van de 12-jarigen als beroepsactief te omschrijven, 30% van de 13-jarigen, 50% van de 14-jarigen en 66% van de jongeren van 15-16 jaar.

Het lijkt er hoe dan ook op te wijzen, naar analogie met de daling van de leeftijd waarop men als communicant betiteld werd, dat kinderen versneld en volwaardig als potentiële arbeiders beschouwd en behandeld werden.

23 M. CLOET, "De leeftijdsgrens tussen communicanten en niet-communicanten in de XVIIe en de XVIIIe eeuw", in *"De Leiegouw"*, 1966.

24 E. VANHAUTE, "Between patterns and processes: measuring labor markets and family strategies in Flanders, 1750-1990", in *"The History of the Family"*, 1997, p. 536.

25 F. SPELEERS, "Gijzelbrechtegem, 1798-1850: vijftig jaar burgerlijke stand", in *"29ste Jaarboek van de Geschied- en Heemkundige Kring De Gaverstreke"*, 2001, pp. 399-459.

Activiteitsgraad van jongeren: Gijzelbrechtegem, 1801-1850

Wanneer men deze tendens combineert met een verhoogde arbeidsinzet van volwassenen, dan wijzen de gangbare ondertonen in het maatschappelijk gebeuren inderdaad op een verhoogde en versnelde arbeidsinzet of, om F. Mendels te citeren, op het systematisch cultiveren van het begrip “productivity of worker”. A fortiori zal dit overigens het geval geweest zijn naar het einde toe van het Ancien Régime en tijdens de eerste decennia van de 19de eeuw, wanneer door de omvattende pauperisatieprocessen gewoon geen andere kans meer gelaten werd dan met vereende krachten van jong en oud, van vrouwen en mannen te proberen de eindjes aan elkaar te knopen²⁶. In de 18de eeuw was dit nog even anders geweest, toen gunstige perspectieven op de arbeidsmarkt zelfs wat meer materialisatie lieten ambiëren. Met ingang van de 19de eeuw kwam dit evenwel te vervallen en reikte de betrachtning niet verder meer dan het verwerven van een overlevingsrantsoen.

26 Omtrent het ontwikkelen van geëigende overlevingsstrategieën, zie o.m. C. LIS, “Gezinsvorming en vrouwenarbeid tijdens een versnellingsfase in de ontwikkeling van het kapitalisme, 1750-1850”, in *Tijdschrift Sociale Geschiedenis*, 1984, pp. 380-405.

Boekbesprekingen

Philippe LORENTZ en Micheline COMBLEN-SONKES, *Corpus de la peinture des anciens Pays-Bas méridionaux et de la principauté de Liège au quinzième siècle. 19. Musée du Louvre Paris. III*, Brussel, 2001.-372 p., 16 + CCXXIV afb.

In 1951 verscheen het eerste deel van het Corpus van de Vlaamse Primitieven - gewijd aan het Brugse Groeningemuseum - uitgegeven door het in 1949 opgerichte «Nationaal Centrum voor Navorsingen over de Vlaamse Primitieven», nu het «Studiecentrum voor de 15de-eeuwse schilderkunst in de Zuidelijke Nederlanden en het Prinsbisdom Luik» dat met beperkte middelen moedig en volhardend verder werkt aan zijn immense opdracht.

Nadat in 1962 en 1995 de delen I en II van het Parijse Louvre verschenen, zag in 2001 deel III het licht. De auteurs zijn dezelfde als van het tweede deel, nl. Micheline Comblen-Sonkes en Philippe Lorentz. In dit derde deel van het Louvre worden schilderijen bestudeerd van Rogier van der Weyden, Michiel Sittow en enkele meesters met noodnamen. De uitvoerige nota's met de vele referenties naar studies betreffende toeschrijvingen aan schilders, datering en herkomst van de werken, technisch onderzoek e.d., bewijzen dat de 15de-eeuwse schilderkunst uit de Nederlanden een belangrijk studieobject blijft, zowel aan deze als aan gene zijde van de oceaan.

Ook in dit Louvre-deel komen enkele belangrijke werken aan bod. De Braque-triptiek van Rogier van der Weyden draagt de wapenschilden van het Doornikse echtpaar Jean Braque - Cathérine de Brabant die in 1863 - toen het schilderij nog in Londen was - door James Weale werden geïdentificeerd. Het schilderij bevat enkele ikonografische bijzonderheden die uitvoerig worden besproken. Het Christusportret op het middenstuk is verwant met de Vera Effigies-voorstellingen waarvan het Brugse Groeningemuseum een belangwekkende kopie (omstreeks 1600) naar een verloren werk van Jan van Eyck bezit.

Ook van Van der Weyden is het portret van Jan van Kleef, neef van hertog Filips de Goede, in 1451 opgenomen in de Orde van het

Gulden Vlies op het achtste kapittel te Bergen. Het schilderij - het linkerluik van een diptiek - werd waarschijnlijk door Bruggeling Joseph van Praet, conservator van de Bibliothèque royale te Parijs, aan deze instelling geschonken. Het schilderij was te zien op de Brugse tentoonstelling van het Gulden Vlies uit 1962 (nr. 27). Jammer dat de kleurafbeelding verkeerd is afgedrukt. Van het portret van Filips de Goede - naar een verloren origineel (schilderij of tekening?) van Van der Weyden - bestaan verscheidene kopieën. Het schilderij uit het Louvre stamt uit de 16de eeuw, maar de beste kopieën uit de reeks zijn deze van Brugge en van Dijon (beide 2de helft 15de eeuw). Het Brugse exemplaar verschilt van de andere door de aanwezigheid van een juweel op het hoofddeksel van de Bourgondische hertog.

Van de Meester van de Magdalena-legende bezit het Louvre een mooi jeugdportret van Margareta van Oostenrijk van ca. 1495. Ook dit portret is al eens in Brugge geweest, nl. op de tentoonstelling Anonieme Vlaamse Primitieven uit 1969 (nr. 76). Van dezelfde Meester is een portret van de in 1478 te Brugge geboren Filips de Schone; dit schilderij van ca.1500 was in 1907 aanwezig op de tentoonstelling van het Gulden Vlies (nr. 36).

Met dit derde deel is de inventaris van de Vlaamse Primitieven in het Louvre voltooid. Het eerstvolgende Corpus-deel zal gewijd zijn aan een klein, maar heel belangrijk museum, nl. het Museum Mayer van den Bergh te Antwerpen.

Luc Devliegher

Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis, 3 (2000), 279 p. en 4 (2001), 299 p. - Hilversum: Uitgeverij Verloren. - ISBN 90-6550-657-8

Beide jaarboeken zijn goed gestoffeerde en verzorgde afleveringen¹ met vrij uitgebreide en gedegen artikels, elk voorzien van een

1 We zagen weinig fouten in de teksten (wel een dt fout in *Jaarboek* 4, p. 96), hier en daar onjuiste of onvolledige referenties (vergelijk b.v. de referenties op p. 190 met p. 220 in hetzelfde jaarboek) en hoe de publicatie "Een kompas met vele streken", "Een kompas met vele Naaken" kan worden (*ibidem*, p. 293), daar hebben we echt het raden naar.

basisbibliografie en een samenvatting in het Frans, Engels of Duits. Een zeer breed gamma van onderwerpen uit de hele Middeleeuwen komt aan bod. Alhoewel een aantal bijdragen niks met West-Vlaanderen of het oude graafschap Vlaanderen te maken hebben, vermelden we ze toch allemaal, omdat ze door hun invalshoek, methode of de vraag naar het waarom van bepaalde fenomenen een betekenis krijgen die het lokale of regionale niveau overstijgt. Daardoor moeten we ons wel beperken tot enkele regels per bijdrage. We doen er de auteurs wellicht onrecht mee, maar dit kan nu eenmaal niet anders.

Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis 3 (2000)

Het jaarboek 3 begint met een eerder technisch, vrij stroef artikel, dat voor de specialist van ontginningsgeschiedenis en landmaten ongetwijfeld boeiend is. Het artikel is, vrij uitzonderlijk, het resultaat van twijfels die de auteur, H. van der Linden, voelde bij bepaalde veronderstellingen die hijzelf meer dan 45 jaar geleden (1956) formuleerde in zijn studie over de uitgften van wildernis in de Hollands-Utrechtse laagvlakte. Hij ging er toen ten onrechte vanuit dat met de Rijnlandse roede van 12 voet zou zijn gemeten. Grondig onderzoek en vergelijking brengen hem nu tot de overtuiging dat de oorspronkelijke standaardafmeting een diepte van 2250 meter of 20 roeden van 10 voet had. Met deze roede van 10 voet of 3,125 m stemt de zogenaamde koningsroede overeen, die gebruikt werd in de Romeinse en Frankische tijd. De Hollanderhoeven die men op tientallen plaatsen in het bisdom Bremen-Hamburg aantreft waren dan ook ruim 21 ha. groot. (*De koningsroede. Een herziening van De Cope op het punt van de middeleeuwse ontginningssystematiek*, p. 7-43).

Brigitte Meyns beschrijft de beginjaren van het regulier kapittel van Watten (opgericht vóór 1072) en kon daarbij o.m. steunen op twee verhalen (het *Exordium* en het *Miraculum Sancti Donatiani*) van een geschoold en literair begaafd, maar anoniem gebleven kanunnik. Alhoewel deze auteur de beginjaren zelf niet heeft meegemaakt (hij schreef op het einde van de 11de eeuw) had hij zich terdege geïnformeerd. B. Meyns schetst de ontstaansperiode van dit initiatief van stichter Odfridus, een *wanderprediger*, en de rol die anderen, o.m. de gravin-weduwe Adela erin speelden. Het verhaal geeft een goed beeld van de tegenstellingen tussen de gemeenschap van de zgn. *pauperes*

Christi, de geestelijken die de strenge levenswijze gepromoot door de Gregoriaanse hervorming naleefden, en de behoudsgezinde geestelijken in het bisdom Terwaan. Deze eerste gemeenschap van Vlaamse reguliere kanunniken trad nooit toe tot de congregaties van Prémontré of Arrouaise, maar bleef autonoom de regel van Sint-Augustinus volgen. (*De pauperes Christi van Watten. De moeizame beginjaren van de eerste gemeenschap van reguliere kanunniken in Vlaanderen (voor 1072-ca. 1100)*, p. 44-91).

In de *Geschiedschrijving in Holland tot omstreeks 1300*, (p. 92-130) zet J.W.J. Burgers uiteen hoe de geschiedschrijving in het graafschap Holland in de 13de eeuw begon in het enige centrum van geleterdheid waar dit mogelijk was, nl. in het klooster van Egmond. Hij ziet vier fases. De eerste historiografische realisatie op niveau waren de *Annales Egmondenses*. Hij analyseert en karakteriseert de verschillende auteurs die tussen 1120 tot 1205 aan deze annalen schreven. Daarna kwam het *Chronicon Egmondanum* (1269-1272), afgeleid van de *Annales*, maar dat zich toespitste (en beperkte) tot het Hollandse grafelijke huis. Het kwam er immers op aan de legitimiteit van dit geslacht aan te tonen. De *Rijmkroniek I* (1280-1282) is een vertaling en bewerking van het voorgaande werk en bestaat in feite uit twee kronieken van twee verschillende auteurs. Op de vierde plaats komt de *Rijmkroniek II* (1301-1305) van Melis Stoke. Burgers toont aan dat deze werken de politieke verhoudingen weerspiegelen en dat hun "Egmondse" oorsprong naast een sterke grafelijke gebondenheid van de auteurs een aantal karakteristieken verklaren.

Er zijn reeds meerdere pogingen ondernomen om op basis van de lakenloodjes een idee te bekomen van het volume van de Ieperse lakenproductie. Maar er blijven heel wat problemen. Pieter Boussemaere probeert in *De Ieperse lakenproductie in de veertiende eeuw opnieuw berekend aan de hand van de lakenloodjes* (p. 131-161) op zijn beurt tot een valabele oplossing te komen door eerst de problematiek van de soorten lakens en soorten lakenloodjes grondig te bestuderen. Hij komt tot de conclusie dat de gegevens over de loodjes enkel kunnen worden gebruikt om een raming van de productie van de gesmoute of zware draperie te maken. Op basis van zijn resultaten uit de loodjes gecombineerd met andere gegevens en ondanks blijvende vraagtekens, meent hij toch productiecijfers te kunnen geven en rechtvaardigen, die b.v. voor de periode 1311-1323 wel heel

hoog liggen. Een van de gevolgen is dat het door Van Werveke veronderstelde bevolkingscijfer dringend moet worden herzien.

Hofcultuur is in. Een aspect dat daarbij vergeten wordt is de maaltijd. Deze lacune proberen A. Janse en J.M. van Winter weg te werken door in te gaan op het feest bij het huwelijk van Catharina van Beieren en Eduard, hertog van Gelre, dat op 7, 8 en 9 januari 1369 in Den Haag plaats vond. Ze doen dit zeer gedetailleerd op basis van de informatie over alle aankopen en de menu's van drie maaltijden. Deze gegevens worden vergeleken met drie eigentijdse kookboeken. De auteurs onderstrepen dat het betrekkelijk vroege voorbeelden zijn van menu's van vorstelijke maaltijden en op het feit dat toen reeds de term "banket" opduikt in de betekenis van een koud buffet na het souper. De rekening en de menu's worden gepubliceerd. (*Een bruiloftsmaal aan het Hollandse hof in 1369*, p. 162-195).

Het achterhalen van de verhouding tussen rekenmunt en betaalmunt is niet altijd evident. Dit probleem vond zijn oorsprong in het begin van de 13de eeuw toen de penning de plaats ruimde in het voordeel van de groot. Mevrouw de Meyer probeert duidelijkheid te brengen door de verschillende soorten muntveelvouden en hun functies te onderscheiden. Met muntveelvouden worden bedoeld de niet als muntstuk bestaande veelvouden van muntstukken, met name de zilveren munt veelvouden (mark en pond), de muntveelvouden met een 'gouden' naam en de waarde vaste muntveelvouden. Haar verhaal is toegespitst - maar niet uitsluitend - op het Oversticht en het herzogdom Gelre, waar de stadsrekeningen rijk zijn aan informatie over het muntgebruik. (G.M. de Meyer, *Middeleeuwse munten en hun gebruik in boekhoudingen*, p. 196-217).

Alhoewel landelijke vrijheidscharters of privileges (*chartes de franchise*) al vaak zijn bestudeerd, blijven toch nog veel vragen onbeantwoord. Dit geldt vooral voor deze uit de tweede golf, de 14de en 15de eeuw. Bart Minnen bestudeert grondig deze privileges voor de heerlijkheden Rotselaar, Vorselaar en Retie, die o.a. grotendeels ontbraken in het overzicht in 1973 opgesteld door W. Steurs. Hij behandelt systematisch: de context van het toekennen, bevestigen of uitbreiden van de privileges; of ze een uiting waren van een consensus-model; welke belangen de onderdanen vastgelegd wilden zien; hoe ze zich verhouden tot andere (oudere, gelijktijdige en jongere) hertogelijke teksten; en of het om privileges in de strikte zin van het woord

gaat dan wel om (heerlijke) wetteksten. (*Adellijke dorpsprivileges in Brabant in de late Middeleeuwen. De privilegereeksen voor de heerlijkheden Rotselaar, Vorselaar en Retie (1407-1558)*, p. 218-277).

Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis 4 (2001)

M. Gysseling - en C. Vleeschouwers na hem - was van mening dat het zegel van bisschop Florbertus, dat in 1984 in de Sint-Baafskathedraal te Gent in het reliekschrijn van de heilige Landoald werd gevonden, authentiek was en uit de periode 727-738 dateerde. Gerard H.A. Venner komt op basis van de grondige studie van de verschillende karakteristieken van bisschopszegels tot een ander besluit. Het zegel kan pas na 1050 zijn ontstaan, wellicht in de 12de eeuw. Hij kwam ook achter de oorspronkelijke functie van het zegel. Hij zet dit alles uiteen in *Is het zegel van Florbert, 'bisschop van Maastricht' (727-736/738) het oudst bekende bisschoppelijke zegel in West-Europa? Een vergelijkend onderzoek naar bisschoppelijke zegels in de volle Middeleeuwen* (p. 7-27).

Cunera was een van de 11.000 maagden die de heilige Ursula op haar pelgrimstocht naar Rome vergezelde en de enige die de tocht overleefde. Het verhaal dateert uit de 14de eeuw, maar haar naam dook reeds op in een 11de-eeuwse litanie. Doorheen het verhaal van Cunera bestudeert Marijke Carasso-Kok de functie(s) die de heiligheid had(den) of hoe Cunera als heilige heeft gefunctioneerd en voor welke doeleinden ze werd ingezet. Vooraleer het waarom van de heiligheid te analyseren, komt de historiciteit van het verhaal aan bod. Cunera behoort tot het type van de adelsheiligen. Een gangbaar middel bij de aristocratie om haar gezag te legitimeren, was immers het creëren van heiligen. (*Cunera van Rhenen tussen legende en werkelijkheid. Historische elementen en receptie van een Noord-Nederlands heiligenleven*, p. 28-65).

Véronique Lambert bespreekt de methode die ze heeft uitgewerkt om de methodologische lacunes - ze noemt het ook een conceptuele chaos - in het onderzoek naar de fenomenen natie, nationalisme en nationale identiteit in de Middeleeuwen in te vullen, met andere woorden hoe de gemeenschap op het niveau van hertogdom of graafschap werd verbeeld. Zij wijst op de te gebruiken bronnen (nationale historiografie), de niveaus die daarin moeten worden onderscheiden en de mogelijkheid en het belang zich toe te spitsen op specifieke

momenten (zoals de beschrijving van het ontstaan of de stichting, van confrontaties met andere groepen (van buiten), de zogenaamde *lieux de mémoire* en van de *invented traditions*. Ze is van mening dat de rol van de historicus er niet zozeer in bestaat de onjuistheid van de mythes aan te tonen als wel hun functie in de vorming van de etnische of nationale identiteit. Daarop geeft ze de voornaamste resultaten van de toepassing van deze methode voor het hertogdom Normandië dat ze bestudeerde tot in het begin van de 13de eeuw en voor het graafschap Vlaanderen tijdens de hele Middeleeuwen, onderzoek dat ze op basis van bestaand onderzoek voor Vlaanderen doortrok tot in de negentiende eeuw. (*Methodologische beschouwingen bij het onderzoek naar concepten 'natie', 'nationalisme' en 'nationale identiteit' in de Middeleeuwen*, p. 66-85).

In alle dertiende eeuwse kruistochten duiken de Friezen op. J.A. Mol bestudeert hun krijgskundige betekenis, hun strijdwijze, uit welke gebieden ze afkomstig waren, hun aantal en dit vooral op basis van narratieve bronnen en beeldmateriaal. Alhoewel heel weinig details over hun afkomst bewaard bleven blijken ze toch tot de machtigsten in hun maatschappij te hebben behoord. Ze waren geen ruiters, wel voetvolk, nl. boogschutters, speerdraggers en zwaardvechters. Hun speren deden tevens dienst als polsstok en dit verklaart wellicht waarom ze een tot anderhalve meter langer waren dan b.v. deze van Duitse soldeniers en onderaan een gaffel of driepoot hadden. (*Friese krijgers en de kruistochten*, p. 86-117).

Ieper was een van de belangrijkste stedelijke agglomeraties in de laat-middeleeuwse Nederlanden. Walter Simons en Paul Trio willen de vestigingen van de begijnen en de veel minder talrijke begarden, de zgn. eerste beweging van semi-religieuzen, doorlichten en in bijkomende orde ook deze van de tweede golf, deze van de tertianen en tertiarissen. Ze willen ook weten in welke mate de Ieperse situatie afwijkt van deze in andere grote en kleine steden van de Zuidelijke Nederlanden. Dat ze een antwoord kunnen formuleren is des te bewonderenswaardig omdat dit slechts mogelijk is na zeer doorgedreven graaf- en spitwerk. Het stadsarchief van Ieper is immers in 1914 vernietigd. Ze proberen verder inzicht te krijgen in het leven van deze semi-religieuzen, de evolutie van het armoedeconcept, hun sociale afkomst, herkomst en manier van levensonderhoud van deze begijnen en begarden. Ze stellen een sterke gelijkenis met de evolutie

van de beweging in andere steden van het graafschap Vlaanderen en Henegouwen vast, o.m. de steun verleend door de gravinnen van Vlaanderen en Henegouwen, de sterke controlerende rol van de dominicanen tot het einde van de 14de eeuw en het ontstaan van een instelling voor behoeftige begijnen. Het grote verschil is echter dat de Ieperse instellingen met de Contrareformatie helemaal niet hun middeleeuwse omvang en belang herwonnen. (*Begijnen, begarden en tertiariissen in het middeleeuwse Ieper*, p. 118-167).

In *Stad door stadsrecht? De betekenis van de stadsrechtverlening voor de stadjes Goedereede (1312), Brielle (1330 en 1343), Geervliet (1381) en Brouwershaven (1403)* (p. 168-188) gaan C.M. Cappon en H. Van Engen na welke betekenis het verlenen van stadsrechten had voor de vier nederzettingen (genoemd de stadsrechtfamilie van de Hollands-Zeeuwse eilanden). Over de context van de verlening zijn geen gegevens bekend. Wel weten we dat de stadjes voor een deel over de rechten die werden verleend, beschikten. Wat was dan het belang of de gevolgen van deze toekenning? Een van de belangrijkste besluiten is dat de termen dorp en stad volgens de auteurs geen uitsluitel geven over de juridische status, toch mag het institutioneel-juridische aspect niet over het hoofd worden gezien. De betekenis ligt vooral in de formele erkenning door de landsheer van de bijzondere status van deze agglomeraties in de landsheerlijkheid, ze vormen voortaan eigen rechtskringen (hebben bevoegdheid op rechtgevend, regelgevend en bestuurlijk gebied).

Peter Stabel onderzoekt in *De gewenste vreemdeling. Italiaanse kooplieden en stedelijke maatschappij in het laat-middeleeuwse Brugge* (p. 189-221) de factoren die de integratie van kooplieden in een internationale handelsstad, met name het 15de-eeuwse Brugge hebben bepaald en vooral dan van Italiaanse kooplui. Hij stelt geen ruimtelijke noch juridische segregatie vast. De Italianen waren met andere woorden geen vreemd en geïsoleerd element in de stad. Als hoofdoorzaak van de grote verschillen qua niveau van integratie, zelfs tussen de Italiaanse naties, ziet hij de verschillende wijze van economische organisatie van handel en transport. Hij bekijkt de houding van de plaatselijke overheden zowel op economisch als op juridisch vlak en stelt vast dat de taal geen echte barrière vormde en dat, voor zover er waren, de "etnische" geschillen zich voordeden in de wereld van zee- en ambachtslui.

De waarde van de Gelderse riviertoelrekeningen tussen 1388 en 1399 voor de geschiedenis van de handel over water tussen noordelijk Nederland en het Duitse achterland is het onderwerp van Job Weststrate. In een eerste deel gaat hij in op de rekeningen, hun betekenis, structuur, beperkingen enz. en de vele interpretatieproblemen die ze stellen. Rekening houdend met al deze aspecten probeert hij in het tweede deel op basis van de gegevens over Rijnwijn, het meest vervoerde product, tot resultaten te komen. Hij besluit dat de rekeningen wel kunnen gebruikt worden als graadmeter van de handel, maar geen exacte gegevens over deze handel toelaten. De hoeveelheden vervoerde wijn hingen in concreto af van het weer, de politiek-militaire omstandigheden en de vraag van de markt. (*Laat-veertiende-eeuwse Gelderse riviertoelrekeningen als bron voor economisch-historisch onderzoek*, p. 222- 258).

Over de rol van de hosteliers in verhouding tot de hanzekooplui werd tot nog toe weinig onderzoek gedaan. Wat men weet is gebaseerd op hanzebronnen, geeft bijgevolg een eenzijdig beeld, dat negatief is en bovendien gebaseerd op één geval (Hildebrand Veckinchusen). Anke Greve bestudeert de verhouding tussen de Hanzekooplui en de hosteliers te Brugge, vooral dan op het stuk van de financiële verantwoordelijkheden en dit in de 14de en 15de eeuw. Vooraf behandelt ze de verschillende vormen van gastvrijheid, het imago van de hosteliers, de functies van de "herberg", Brugge als wereldmarkt en de integratie van de kooplui. De auteur maakt duidelijk dat de contacten tussen beide partijen geen eenrichtingsverkeer waren. Eventuele "misstappen" van de een hadden nadelige gevolgen voor de ander. Maar alle ondernemersrisico's waren voor de hostelier of voor zijn borgen. De stad Brugge opteerde consequent voor privé verantwoordelijkheid. (*Die Bedeutung der Brügger Hosteliers für hanzische Kaufleute im 14. und 15. Jahrhundert*, p. 259-296).

Griet Maréchal

Peter STABEL, Bruno BLONDE, Anke GREVE (eds.), *International Trade in the Low Countries (14th-16th Centuries). Merchants, Organisation, Infrastructure. Proceedings of the International Conference Ghent-Antwerp, 12th-13th January 1997.* - Leuven-Apeldoorn: Garant, 2000, XIV-267 p. (Studies in Urban Social, Economic and Political History of the Medieval and Early Modern Low Countries, Number 10)

Het belang van de internationale handel voor de sociale, politieke en economische ontwikkelingen in de Lage Landen tijdens de Late Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe Tijd staat buiten kijf. Het colloquium dat bij de aanvang van 1997 werd georganiseerd in Gent en Antwerpen stelde zich tot doel de praktische organisatie en de infrastructuur van deze handel te bestuderen. Dit implieerde het blootleggen van de mechanismen van de contacten tussen de kooplui en de ondernemers in de exportindustrie en de functie van de tussenpersonen daarin. Wat de financiële organisatie en technieken in de betrokken steden betreft, wilde men af van de opvatting dat alleen de Italianen daarin een cruciale rol gespeeld hebben. Een ander onderwerp was het samenleven van residerende en niet-residerende kooplui, hun rechtspositie ten opzichte van hun land of stad van herkomst, de graad van hun integratie in de samenleving waar ze verbleven.

Het inleidend artikel van James M. Murray analyseert de voordelen van de concentratie van grote groepen kooplui in Brugge, in combinatie met de lokale financiële en commerciële ontwikkelingen en met de regionale industriële netwerken. Brugge in de 14de eeuw wordt niet (meer) gezien als een loutere ontmoetingsplaats van groepen van uiteenlopende Europese herkomst, noch een simpele doorgangsweg voor de afzet van de industriële productie van de Lage Landen. Wanneer men er het concrete optreden van de kooplui en de makelaars in rekening brengt, levert dit een beeld op van Brugge als het knooppunt van een internationaal netwerk en een sleutelement in de structuur van de internationale handel in het laat-middeleeuwse Europa. De grootste bijdrage daartoe werd geleverd door de organisaties van de handelaars, binnen welke zij hun commercieel en sociaal optreden gestalte gaven: de hotels, natiehuizen, geldwisselkantoren, taveernen, bedelordehuizen, parochiekerken en liefdadige instellin-

gen. Het is het aantal en de complexiteit van die organisaties die Brugge maakten tot de eerste netwerkstad in de Europese economische geschiedenis. Ook de kwaliteit van deze organisaties en de graad van interactie die ze onder de kooplui mogelijk teweegbrachten zijn opmerkelijk. Al deze factoren resulteerden in een exponentiële groei van het zakenleven in Brugge, die groter was dan de eenvoudige optelsom van de vreemde bezoekers en hun instellingen.

In zijn bijdrage gaat Peter Stabel in op de marketingtechnieken van de textielsector. Door de politieke en economische omstandigheden dienden de lakenproducenten in de 14de en 15de eeuw zich voortdurend aan te passen om in de markt te blijven: overgang naar extra kwaliteitslaken, overschakeling op Spaanse wol, en dergelijke. De ondernemers waren zeker geen louter passieve actoren in de internationale textielhandel. Zij grepen in – vaak samen met de stedelijke overheid – in de verkoopprocedures, de kwaliteitscontrole en andere factoren die de afzet konden beïnvloeden.

Anke Greve, die inmiddels bekend is om haar doctoraat over de Brugse makelaars, heeft het over de tegenstelling tussen de theorie en de praktijk van de reglementeringen op de makelarij. In Brugge lieten de statuten van de makelaars het toe, in tegenstelling tot andere Noord-West-Europese handelscentra, om tegelijk hotelier te zijn. Anderzijds mocht een makelaar geen handel drijven in Vlaanderen. Maar met deze bepalingen werd creatief omgesprongen en vaak werden ze vlotweg overtreden.

Konden binnen de uitgebreide commerciële netwerken en organisaties individuele kooplui zich nog laten opmerken? Dieter Seifert beantwoordt de vraag aan de hand van het voorbeeld van Hildebrand Veckinchusen. Hij beschrijft deze figuur voor als een atypische Hanzekoopman, omdat hij zware risico's nam en met wisselbrieven werkte. Maar anderzijds was zijn ondergang dan weer typisch, omdat hij er persoonlijk verantwoordelijk voor werd gehouden en vanwege zijn natie op geen mededogen kon rekenen.

Jacques Paviot behandelt de Portugezen in Brugge. Hij toont aan dat het groeiend belang van hun handel samenviel met de evolutie van hun natie naar een goed geleide organisatie die de monopoliehandel van de koloniale waren wilde structureren. Hij wijst er ook op dat de Portugese en Spaanse handelaars in Brugge vaak een beroep deden op de lokale schepenen om conflicten te regelen en uiteenlopende com-

merciële belangen te verzoenen. Toch waren de Portugezen bij de eersten om in de late 15de eeuw hun handel te verleggen naar Antwerpen, waar deze uitgroeide tot een hoeksteen van de eerste fase van de bloei van de stad in de vroege 16de eeuw.

De Spaanse handel komt aan bod dankzij twee specialisten: William D. Phillips jr. en Raymond Fagel. De eerste beschrijft de Castilianen in Brugge en het groeiend belang van hun wolhandel; de tweede heeft het over de sociale en politieke integratie van Spaanse koopliedenfamilies in de stedelijke samenleving van Brugge en Antwerpen. Het blijkt duidelijk dat de Spanjaarden het meest geïntegreerd waren van alle vreemde naties, wat nochtans niet belette dat ze vlot overstapten van Brugge naar Antwerpen. In deze laatste stad waren ze evenwel minder dominant dan in de vorige. Beide auteurs beklemtonen ook de inmenging van de kooplui in het financiële en politieke systeem van de steden en in de staatszaken van de Lage Landen.

John Munro geeft een uitgebreid overzicht van de industriële, financiële en monetaire geschiedenis van Engeland in de 14de tot 17de eeuw. Hij gaat uit van de op verschillende punten merkbare achterstand (“backwardness”, de auteur laat de aanhalingstekens nooit weg) van de Engelse financiële politiek, maar stelt dat deze paradoxaal genoeg kan hebben bijgedragen tot bepaalde financiële vernieuwingen waar Antwerpen de vruchten van plukte.

Een viertal andere bijdragen in deze bundel gaan uitsluitend over het zestiende-eeuwse Antwerpen, zijn handel en handelaars.

Dick E.H. De Boer formuleert de slotbeschouwingen. Hij stelt vast dat het recente toespitsen van het onderzoek op het individuele en kwalitatieve optreden van personen en groepen – zoals handelaars en hun organisaties - geleid heeft tot nieuwe inzichten in de werking van de gemeenschap op economisch, sociaal en cultureel vlak. Onder meer verheugt hij zich in de herwaardering van de Iberiërs – zoals blijkt uit drie bijdragen in dit boek – die lange tijd geleden hebben onder de superieur geachte financiële handel van de Italianen. Wie zich trouwens afvraagt of er dan geen bijdragen over de Italianen in dit boek hadden moeten staan, krijgt gelijk. In de inleiding door de uitgevers van deze hoogwaardige bundel wordt vermeld dat de bijdrage van Marc Boone voor het colloquium elders werd gepubliceerd. Het gaat om een artikel waarin hij het negatieve beeld van de

Medicibankier Tommaso Portinari als frauderende en in staatsbelangen gemengde koopman sterk nuanceert.

André Vandewalle

Jean-Marie CAUCHIES (ed), *Ordonnances de Jean sans Peur 1405-1419*, (Recueil des Ordonnances des Pays-Bas. Première série: 1381-1506 – Verzameling van de Oorkonden der Nederlanden. Eerste reeks: 1381-1506, Première section, tome III). - Brussel, 2001. - XXIX, 569 blz.

Het is meer dan 25 jaar sedert het laatst verschenen volume in deze prestigieuze reeks van de hand van onze betreunde collega A. Van Nieuwenhuysen van de pers kwam. Dit alleen om aan te tonen hoeveel werk, opzoekingen en eruditie het publiceren van zo'n reuzeneditie vereist. Werkkracht en eruditie blijken inderdaad uit deze bijzonder belangrijke bronnenuitgave van de hand van prof. Cauchies. Niet minder dan 312 oorkonden worden hier in extenso uitgegeven.

Zij worden begeleid door een beknopte inleiding, een bibliografie, de opgave van de bewaarplaats van de documenten, een chronologische lijst van de akten, de lijst van de gevidimeerde gepubliceerde akten van vóór 1405, een index van eigennamen en een index van zaken.

De uitgever zelf was enigszins verwonderd over het vele legislatieve werk door de administratie van hertog Jan zonder Vrees voor Vlaanderen verricht. Vooral de jaren 1407, 1411 en 1414 blinken uit door activiteit. Het zijn tezelfdertijd de sleuteljaren voor de politieke en militaire activiteit van de hertog in Frankrijk. Uit de oorkonden blijkt inderdaad, en vooral in de jaren dat de bedrijvigheid het grootst is, het nauwelijks verheelde verband met de hertogelijke behoefte aan geld en steun. De uitgever onderscheidt in de uitgegeven teksten 14 groepen: politieke teksten, verdragen, ordonnanties betreffende de munt, de handelsbetrekkingen tussen Vlaanderen en Engeland, teksten met betrekking tot administratie en financiën van het graafschap, teksten met betrekking tot lokale aangelegenheden, waaronder teksten over *assizenrechten* en militaire confrérieën.

Bij iedere tekst wordt vermeld, met verwijzing naar de vindplaats: het al of niet bestaan van originelen, kopieën, uitgaven, vermeldingen.

De uitgave bevat, naast de ordonnanties uitgaande van Jan zonder Vrees, ook 16 oorkonden uitgaand van de Franse koning Karel VI. De uitgever verantwoordt hun aanwezigheid door het feit dat het de bevestiging betreft van door de hertog verleende privileges door zijn leenheer, de koning van Frankrijk.

Jacques Mertens

Catharina LIS en Hugo SOLY (red.), *Tussen dader en slachtoffer. Jongeren en criminaliteit in historisch perspectief*. - Brussel: VUBPRESS, 2001. - 397 p.- ISBN 90 5487 305 1

Catharina Lis en Hugo Soly zijn de redacteuren van een meer dan boeiende bundel over jeugdcriminaliteit. Om deze publicatie te kaderen gaan zij uit van de actuele debatten over jeugdcriminaliteit: moet de aanpak gaan in de richting van meer bestraffen of daarentegen van meer begeleiden, is de trend nu stijgend of dalend en wat zijn de oorzaken? Overtuigd dat historici hierin een bijdrage kunnen leveren, hebben zij dan ook heel wat specialisten in verschillende periodes aangesproken zodat een lange termijn perspectief mogelijk werd en de situatie van in de Middeleeuwen tot nu kan worden bekeken.

In *Jeugd, criminaliteit en sociale netwerken, veertiende-twintigste eeuw* (p. 11-47) schetsen Lis en Soly het bredere comparatieve kader. Zijn de gebundelde bijdragen gebaseerd op regionale en lokale situaties in de Zuidelijke of Noordelijke Nederlanden, zij overschrijden met behulp van de internationale literatuur dit geografische kader en trekken volgende hoofdlijnen:

1. De aanwezigheid van infrajusticiële conflictsregelingen. Dit impliceert dat niet iedereen daarvan kon gebruik maken. De vraag die bijgevolg moet worden gesteld luidt dan ook wie de daders waren die in de criminaliteitsstatistieken voorkomen.
2. Een belangrijke verklaringsgrond voor het vervolgingsbeleid ligt in het al dan niet geïntegreerd zijn van de "daders" in de lokale gemeenschap. Niet "zo zeer de misdaad bepaalde of er al dan niet een gerechtvervolging volgde, dan wel de plaats van de dader" in

de maatschappij. Een vaststelling die uit heel wat bijdragen blijkt. Percipieerden de gevestigden - begrip tegengesteld aan het begrip buitenstaanders - in de Middeleeuwen en de Moderne Tijden mobiliteit en criminaliteit als nauw met elkaar verbonden, toch stonden zij niet ipso facto negatief tegenover mobiliteit. Dit was immers een noodzakelijke levensfase voor veel jongeren. Zij werden in de tweede helft van de 16de en vroege 17de eeuw wel als bedreigend ervaren, wanneer niet alleen aan hun zwerftochten geen einde bleek te komen maar wanneer zij ook "meesterloos" bleven, dus niet onderworpen aan een gezag van ouders of vervangouders.

3. De sociale context was van nog van grotere betekenis bij het beoordelen van de daden van meisjes (genderperspectief). Dit kwam tot uiting in de houding tegenover voorhuwelijkse seksuele betrekkingen met zwangerschap, kinderverlating en kindermoord als gevolg. Daders werden soms slachtoffers en slachtoffers daders. Zeker in die gevallen waar de seksualiteit van meisjes en jonge vrouwen een rol speelde stond het niet vooraf vast of zij niet als daders zouden worden beschouwd in plaats van als slachtoffers. De maatschappelijke integratie van de dader was hiervoor bepalend. Voor meisjes en jonger vrouwen werden nog meer dan voor jonge mannen infrajusticiële regelingen getroffen. En deze vaststelling geldt ook voor het gebruik van de collocatie.
4. In de Middeleeuwen en de Moderne Tijden werden jongeren voor zover ze de gave van het onderscheid hadden, geoordeeld en veroordeeld volgens de regels die voor volwassenenen golden. In de 19de eeuw kwam daarin verandering met de discussie of het daders zijn die repressie verdienen of slachtoffers die zorg nodig hebben? De jeugd delinquentie werd als het ware ontdekt.

Elke bijdrage biedt heel wat meer stof dan de geschetste hoofdlijnen, hoe verhelderend deze synthese ook is. Zo wijst Guy Dupont erop, na een uiteenzetting van de stand van het onderzoek van de middeleeuwse jeugdcriminaliteit, dat dit onderzoek wordt bemoeilijkt door het ontbreken van leeftijdvermeldingen. Hij onderneemt een poging om dit probleem op te lossen of ten minste te komen tot het onderscheiden van leeftijdsklassen. Hij slaagt daarin door zich te baseren op de gebruikte voornaamsvormen, methode die vooral voor

mannen tot resultaten leidt. Daarna gaat hij concreet in op de situatie te Brugge, waar de repressie vooral gericht was op de geweldscriminaliteit, fenomeen dat bij uitstek binnen de groep van leeftijdsgenoten plaats vond. (*Patronen van jongerencriminaliteit in een laatmiddeleeuwse grootstad (Brugge, 1385-1550)*, p. 49-82)

Gerard Rooijackers zet zich af tegen de geësthetiseerde voorstelling van de onschuldige plattelands volkscultuur. Op basis van enkele concrete gevallen uit het oostelijk deel van de huidige Nederlandse provincie Noord-Brabant gaat hij na "op welke manieren met de overheden wordt "gespeeld" in de rituele praktijk van alledag" en hoe het begrip "traditie" wordt gebruikt bij het overtreden van regels. Hij stelt o.m. vast dat overtredingen de functie hebben groepsidentiteiten te markeren. (*Zinnen van geweld. 'Traditie' tussen criminalisering en legitimering in de vroegmoderne tijd*, p. 83-101).

Hugo Soly noemt zijn studie een terreinverkenning, wat vooral geldt voor zijn centrale en stimulerende hypothese dat niet-volwassenen in de laat-middeleeuwse en vroegmoderne steden vooral in de kijker liepen wanneer zich veranderingen in de sociale relaties voltrokken, wanneer dus de maatschappelijke en vaak ook familiale bindingen zwakker werden. In dergelijke perioden verschenen zij én als dader én als slachtoffer, wat tot uiting kwam in zowel wat de auteur zorgarrangementen noemt als in klachten over probleemjongeren (p. 102). Rond deze these bouwt hij zijn essay op: initiatieven op het vlak van onderwijs en armenzorg (de zgn. zorgarrangementen), de jeugddelinquentie, met name vermogenscriminaliteit en de collocatie. Hij onderscheidt en typeert drie periodes waarin veel initiatieven werden genomen (eerste helft zestiende, eerste kwart zeventiende en tweede helft achttiende eeuw) en gaat dan na of de pauperkinderen in deze periode ook als een gevaar voor de openbare orde werden ervaren. De jaren 1770-1780 betekenen een keerpunt met de collocatie, waartoe ook veel gegoede families hun toevlucht namen. (*Probleemjongeren in Brabantse en Vlaamse steden, zestiende-achttiende eeuw*, p. 101-142).

Uit de bijdrage van Erwin Steegen leren we dat jeugdbendes geen recent verschijnsel zijn. In *Kinderen van vagebonden in plattelandsbenden tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw* (p. 143-167) onderzoekt hij de specifieke aspecten van rondtrekkende jongerenbenden op het platteland in vergelijking met volwassenenbenden, op basis van één zeer goed gedocumenteerd geval.

De Zuidelijke Nederlanden en Brussel kenden in de tweede helft van de 18de eeuw een vondelingenbeleid. Waarom was dan het kindertransport, dat het echtpaar Bassany vrij openlijk vanuit Brussel naar Parijs ondernam, noodzakelijk? Anne Winter komt tot het besluit dat de voor de handliggende motieven (ongetrouwd zijn en armoede) moeten worden genuanceerd. (*Ongewenste kinderen op transport naar het Parijse vondelingenhuis. Een opmerkelijke exportonderneming vanuit Brussel in het derde kwart van de achttiende eeuw*, p. 169-194).

Bert De Munck tracht in *Jawoord aan een gebod? Over daders en slachtoffers van 'Rapt de Séduction' in de Oostenrijkse Nederlanden* (p. 195-295) sociologische en psychologische begrippen te toetsen aan de empirische en historische werkelijkheid, in casu 90 gevallen van *rapt de séduction* in de Oostenrijkse Nederlanden. Onder meer de begrippen symbolisch kapitaal, habitus en smaak van Pierre Bourdieu komen aan bod.

Ook in *Incestueuze betrekkingen: omgang met incest in de Republiek* (p. 227-252) wordt een algemeen juridisch kader geschetst op basis van 120 incestzaken in de periode 1585-1810 in Holland, Zeeland en Brabant, waaruit onder meer de veranderende opvattingen over incest (en familiebanden) blijken. Florike Egmond geeft terloops wenken voor het gebruik van juridische bronnen voor andere dan louter juridische doeleinden. De kern van haar betoog steunt op twee gevallen uit de tweede helft van de 18de eeuw, waarvan het ene zich afspeelt in het katholieke Brabant, en het andere in het protestantse noorden. Van de verwachte clichématige tegengestelde karakteristieken van beide gevallen bleek na grondige studie niets te kloppen. De studie vindt haar plaats deze bundel omdat wie we nu als slachtoffers bekijken, toen als mededaders werden beschouwd².

Van de specialist van de bronnen voor rechtsgeschiedenis, Karel Velle, is er een helder overzicht van de gedrukte en archivalische bronnen voor de periode 1795-1950. Bij het gebruik van de archivalische bronnen van de rechterlijke en penitentiaire instellingen geeft hij de nodige kritische waarschuwingen. (*Instellingen, normen en pro-*

2 Een van de weinige bijdragen met een spijtige fout. Johan Biertempel, een van de hoofdrolspelers, zou in 1773 geboren zijn te Yperen (waarom niet Ieper?) terwijl hij reeds in 1756 naar Suriname trok en zijn kinderen in 1748, 1753, 1757, 1760 werden geboren...

cedures met betrekking tot crimineel wangedrag van jongeren in België, in de periode 1795-1950: bronnen en mogelijkheden voor verder onderzoek, p. 253- 276).

Omdat de groep van de straatkinderen nooit concreet omschreven werd, spitst Gita Deneckere zich toe op de sociaal-politieke strategieën om kinderen van de straat te houden, zoals bijvoorbeeld de creatie van kinderopvang ten behoeve van de buitenshuis werkende moeder, met name de bewaarscholen. Ze gaat na of de visie van Michel Foucault, die het gezin zag als de disciplinerende en normaliserende gezagsinstantie bij uitstek, correct is. Ze doet dit op basis van internationaal onderzoek geadstrueerd met Gentse voorbeelden in *Kinderen van de straat. Het 'bandeloze' kind als abnormaliteit in het negentiende-eeuwse Gent* (p. 299-335).

Jenneke Christiaens beschrijft in *Jeugdcriminaliteit: een apart probleem? Negentiende eeuwse jonge daders en hun misdrijven* (p. 277-299) de evolutie van de minderjarige dader die gestraft wordt, naar de minderjarige van de jeugdbescherming die heropgevoed of behandeld wordt. In een eerste deel gaat de auteur na hoe de criminaliteit van kinderen uitgegroeid is tot een specifiek probleem. De verklaring van deze evolutie wordt gezocht in het samengaan van een viertal verschuivingen in de eerste helft van de 19de eeuw. In het tweede deel wordt deze voorstelling die steunt op verhoogpraktijken, vergeleken met de realiteit van de Antwerpse correctionele vonnissen³. Een van haar conclusies is dat het beeld van de jeugdcriminaliteit als een aanleggenheid van stedelijke en vooral proletarische jongeren, slechts vanaf 1860 opgaat. Haar bijdrage - maar niet alleen de hare - illustreert goed hoe criminaliteit minder met de feiten op zich dan met de maatschappelijke inkleuring ervan te maken heeft.

Margo De Koster situeert de juridische grondslag en de praktijk van het vaderlijke tuchtigingsrecht in een ruimer historisch kader. Dit vaderlijk recht dat vastgelegd was met de Franse Revolutie in de *Code Civil*, kreeg geleidelijk aan kritiek. Er werd gepleit voor een grotere gerechtelijke controle, wat uitmondde in de wet op de kinderscherming van 1912. In een tweede deel bestudeert de auteur de

3 Deze bijdrage is gebaseerd op Jenneke Christiaens, *De geboorte van de jeugdelinquent (België 1830-1930)*, Brussel, 1999, 430 p.

ouderlijke verzoeken tot plaatsing van onhandelbare dochters in de periode 1912-1913. De heersende visie, die het deviante kind als slachtoffer zag van een slecht milieu en een gebrekkige opvoeding, vinden we ook terug in de gerechtelijke praktijk, althans in verband met ouderlijke klachten. (*Over ongeregelde dochters en klagende ouders. De kinderrechtbank van Antwerpen, 1912-1913*, p. 337-369).

De inhoud van de bijdrage van Christian Eliaerts, *Zalven of slaan? Het eeuwige pendelen tussen hulp en straf in de jeugdbescherming* (p. 371-393), kan niet beter worden weergegeven dan de titel nu doet. De auteur beschrijft immers hoe het jeugdrecht in de laatste honderd jaar laveert tussen hulpverlening (het kind als slachtoffer) en sociale controle (het kind als dader) en dit onder invloed van maatschappelijke wijzigingen.

Wat voorligt is een ongemeen veelzijdige en rijke bundel, iets wat de enkele regels die slechts aan elke bijdrage kunnen worden besteed, onvoldoende illustreren. We mogen de beide redacteurs dankbaar zijn dat ze door hun synthese en de aangezochte medeauteurs het vernieuwend internationaal en nationaal onderzoek rond een dergelijke complexe materie op een boeiende en erg leesbare wijze, niet alleen voor geïnteresseerde vakgenoten, maar voor een groot publiek, beschikbaar hebben gesteld.

Griet Maréchal

Kroniek

PERSONALIA

In memoriam Jan A. Van Houtte. - Op 20 december 2002 overleed in Heverlee prof. em. dr. Jan Arthur Van Houtte. Geboren te Brugge op 10 maart 1913 had hij bijna de gezegende leeftijd van negentig jaar bereikt. De laatste jaren was hij zo goed als blind, een ware beproeving voor een man van het geschreven en gelezen woord.

In onze kringen is de overleden professor vooral bekend als de geboren Bruggeling die aan de Katholieke Universiteit van Leuven een loopbaan met internationale allure uitbouwde, maar steeds aan zijn moederstad verknocht bleef en er ook op academisch vlak een blijvende interesse voor aan de dag legde. Op de betekenis van Van Houtte voor de geschiedschrijving over Brugge gaan we verder nog in. Voor degenen die aan de universiteit bij hem les mochten volgen blijft hij in de herinnering als een zeer erudiet en gezagvol man. Zijn opmerkelijke professorale gestrengheid belette hem niet de schachten van de faculteit geschiedenis op een ludieke manier te helpen dopen of pintjes te tappen in de fac-bar. Als "heer van stand" woonde hij met zijn gezin op het domein "Termunkveld" in Egenhoven-Heverlee, waar hij ook overleed.

De opmerkelijke persoonlijkheid van Jan A. Van Houtte toonde zich reeds van bij het begin van zijn academische loopbaan. Na zijn middelbare studies aan het Brugse Sint-Lodewijkscollege – waar zijn historische interesse werd aangewakkerd door de poësisleraar Antoon Viaene – volgde hij in Leuven de studie geschiedenis en studeerde er in 1934 samen met zijn latere collega-professor Jan Buntinx af (zij waren de eerste licentiaten volgens het nieuwe programma). Amper twee jaar later promoveerde hij tot doctor met een studie over de Brugse makelaars en waarden in de late middeleeuwen. Na korte verblijven in het buitenland kreeg hij in Leuven in 1936 zijn eerste leeropdracht. Hij was toen amper 23 jaar en de jongste docent aan de universiteit. Het werd het begin van een lange en vruchtbare loopbaan als hoogleraar, die naast het doceren en het wetenschappelijk onderzoek ook een niet te onderschatten bijdrage inhiel als leidende kracht en hervormer van het Leuvense departement geschiedenis. Van Houtte verkreeg het emeritaat in 1977 en werd onmiddellijk daarna

en tot 1983 directeur van de Academia Belgica te Rome. Tot op het einde bleef hij lid van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België.

De academische loopbaan en de lijst van publicaties van Jan A. Van Houtte geven duidelijk blijk van zijn internationaal gerichte historische activiteit. We willen hier slechts de krachtlijnen van deze activiteit weergeven. Voor een vollediger beeld verwijzen we naar een tweetal hommages aan de professor en een bibliografie tot 1976 in het boek *Essays on Medieval and Early Modern Economy and Society* (Leuven, 1976), dat hem door de Leuvense collega's ter gelegenheid van zijn emeritaat werd aangeboden. De bundeling van elf van zijn belangrijkste artikels in dit boek biedt op zich al een – zij het onvolledig – beeld van zijn wetenschappelijke oriëntatie. Een recente biografie door G. Janssens onder de titel *Jan A. Van Houtte (°1913). Brugs historicus van Europees formaat* werd gepubliceerd in het tijdschrift *Vlaanderen*, jg. 51 nr. 289, p. 43-44.

Het onderzoeksveld van Van Houtte als historicus strekte zich vooral uit over de geschiedenis van de Nederlanden in de overgang van de late Middeleeuwen naar de Nieuwe Tijd. Het was de tijd van de verplaatsing van het economisch zwaartepunt van Brugge naar Antwerpen, de twee steden waarop hij uitgebreid de focus van zijn onderzoek richtte. Essentieel was daarbij voor hem de inbedding in het specifiek Nederlandse en het algemeen West-Europese kader. Als we hem twee uitzonderlijke kwaliteiten mogen toedichten, zijn dit zeker zijn onovertroffen gave van synthese en zijn vermogen om de lokale gebeurtenissen te kaderen in de algemene geschiedenis. Dit bleek reeds in zijn doctorale verhandeling over de Brugse makelaars en waarden, die hij eerst in een Frans artikel publiceerde maar in 1950 tevens in een Nederlandstalige verkorte versie. Tussen zijn artikelen over de neergang van de Brugse markt en de opkomst van Antwerpen in, richtte hij ook uitzonderlijk zijn aandacht op de zeventiende eeuw: deze was voor hem niet zonder meer de ongelukse eeuw waar men ze steeds voor liet doorgaan. Andere hoogtepunten zijn de redactie van en diverse bijdragen in de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (12 dln., 1949-1958) en het boek *Economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen* (1964). Zijn laatste grote boek was nog uitgebreider van thematiek: *Het Verleden van Europa. Twintig eeuwen sociaal-economische geschiedenis* (1992).

Een van zijn vroegste artikelen *Ambernijverheid en paternoster-makers te Brugge gedurende de XIVde en XVde eeuw* werd gepubliceerd in onze Handelingen, jg. 82, 1939, p. 149-184. Naderhand kwam Jan A. Van Houtte in ons tijdschrift niet meer aan bod, wat niet zijn eigen wil blijkt geweest te zijn. De verhouding met het Genootschap, dat zijn zetel had in zijn moederstad Brugge, was wat ambigu. Dit gold evenwel niet voor zijn voorzitter (1943-1979) Antoon Viaene, die Van Houtte steeds als vriend bleef beschouwen. Een ander opmerkelijk artikel van hem, *De draperie van Leidse lakens in Brugge, 1503-1516, een vroege poging tot inplanting van nieuwe nijverheden* verscheen in het Album Antoon Viaene in 1970. Dat professor Van Houtte dan toch vaste voet kreeg in de Brugse historische kringen door zijn opname in de Raadgevende Commissie voor het Stadsarchief in 1972, was voor hem een genoegdoening. Hij vervulde deze opdracht met enthousiasme en bleef lid tot 1992.

Intussen was zijn faam in Brugge voorgoed gevestigd door de publicatie van het magistrale werk *De Geschiedenis van Brugge* (1982). Dit werk was voorafgegaan door een kleiner boekje *Bruges. Essai d'histoire urbaine* (1967) en de Nederlandse versie *Brugge vroeger en nu* (1969). Het succes van dit handige en tegelijk zeer degelijke werkje moet voor de professor een spoorslag zijn geweest om het verder uit te bouwen. Zodra hij daar tijd voor had, na zijn emeritaat, maakte hij daar werk van. Het werd de eerste grote synthese van Brugges geschiedenis sinds Duclos' *Bruges. Histoire et Souvenirs*. In tegenstelling tot dit laatste werk bleef Van Houtte niet hangen bij de lokale anekdotiek, maar geheel in zijn eigen stijl wist hij de Brugse geschiedenis in een ruim Nederlands en West-Europees kader te plaatsen. Dat hierin de 19de en 20ste eeuwen minder uitgewerkt waren ligt voor een groot deel aan de historische arcbiblie van de auteur, die voor deze periodes over onvoldoende voorstudies beschikte. Het was één van de redenen om reeds in 1999 een nieuwe synthese *Brugge. De geschiedenis van een Europese stad* te laten verschijnen, die ook de geschiedenis van deze twee laatste eeuwen volwaardig beschrijft. Voor het overige erkennen de auteurs van dit laatste werk graag hun schatplichtigheid aan het boek en de andere geschriften van Van Houtte, vooral waar het de sociaal-economische geschiedenis van Brugge in de late Middeleeuwen het het begin van de Nieuwe Tijd betreft.

A. Vandewalle

ALGEMENE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Archievenoverzicht van het Rijksarchief te Brugge. - Archief is een belangrijk deel van ons cultureel erfgoed. Het heeft veel, zelfs heel veel ongekende plekjes, zeg maar fondsen en verzamelingen, waarin men op ontdekking kan gaan. Het is het geheugen, de harde schijf van onze geschiedenis. Het is de tuin of de keuken waar historici, heemkundigen, genealogen de ingrediënten vinden om studies of stambomen/kwartierstaten op te stellen. Wel komt het erop aan een goede lijst van ingrediënten te hebben om het recept, m.a.w. de studie, te laten slagen. Archivarissen zijn verantwoordelijk voor het beheer van hun voorraden en het aanleggen van die lijsten. Maar Jamie Oliver of niet, voor het aanbakken blijft de klant wel zelf verantwoordelijk.

In het Rijksarchief is er permanente opendeurdag. Men kan men bij wijze van spreken in elke kast, voor ons is dit een archiefbestand, kijken. Of het een kasselrij-, heerlijkheidsarchief is, of een gemeente, een parochiekerk, een familiearchief of één van de talrijke verzamelingen, ... elk archiefbestand is toegankelijk, kan geraadpleegd worden, op enkele vastgelegde uitzonderingen na. Maar hoe weet men wat precies in elke kast zit?

Natuurlijk zijn er inventarissen, ... veel inventarissen. Van bij het ontstaan van een georganiseerd archiefwezen - in West-Vlaanderen in 1837 - begon de inventarisatie van het archief van de door de Franse revolutionaire wetgeving afgeschafte burgerlijke en kerkelijke instellingen. Mede door de Archiefwet van 1955 groeide het hier op het Rijksarchief bewaarde archief intussen aan tot meer dan 6000 strekkende meter. We ontvingen bescheiden van het provinciebestuur van West-Vlaanderen, van gemeenten, kerkfabrieken, notarissen, families, polders en wateringen, om er maar enkele te noemen. We ontvingen schenkingen, er werd aangekocht op veilingen of bij antiquariaten. De inventarisatie-inspanningen werden de jongste decennia opgedreven, inbegrepen met de hulp van diverse tewerkstellingsprogramma's. Het is trouwens één van de wettelijke opdrachten en prioriteiten van het Rijksarchief om door de samenstelling van overzichten, repertoria, gidsen en inventarissen, dit materiaal voor alle belangstellenden beschikbaar te stellen. Het Rijksarchief te Brugge verzette op dat vlak de jongste jaren heel wat werk. Onze taken beperken zich bovendien

niet tot inventariseren, maar betreffen steeds meer het externe toezicht op de archiefvormende overheden, het samenstellen van bewaaren vernietigingslijsten, en een actieve prospectie naar aanwinst van belangrijke privaatrechtelijke archieven zoals van bedrijven, politici, verenigingen en families.

Archivarissen werken zich graag in het zweet, maar de afgeleverde producten (om het hedendaags te zeggen) moeten ook hun doelpublik bereiken. In 1974 verscheen een "Overzicht van de fondsen en verzamelingen" van elk Rijksarchief in de Provinciën, met vermelding van de archieven die men in huis had en de beschikbare inventarissen. Het was beknopt, bewees zijn diensten, maar was snel achterhaald en onvolledig. Toch hebben we het er 25 jaar moeten mee stellen. Het internet stak dan een handje toe vermits bijvoorbeeld op de webstek van het Rijksarchief te Brugge sinds een tweetal jaar een lijst voorkomt van alle beschikbare inventarissen.

Maar... een boek moet je lezen, een site moet je raadplegen.

En toch knelt het schoentje op een andere plaats... Het publiek stelt meer documentatiegerichte vragen nl. "Wat hebt U aan archief van of over, betreffende een heerlijkheid, gemeente, abdij of klooster X, of familie Y", d.w.z. alles wat we over het onderwerp in huis hebben, ongeacht in welk bestand het bewaard wordt. Of welke soort bronnen kan ik gebruiken voor mijn bepaalde onderwerp? Men vraagt dus een diagonaal beeld, een doorsnede, doorheen ons archief, terwijl de inventarissen dit verticaal aanbieden. Steunend op het overzicht van 1974 en op de titels van onze inventarissen gaat een vorser het antwoord dus niet vinden. Bovendien heeft de titel van de bestaande inventarissen de vervelende maar onbedoelde eigenschap zelden de lading te dekken.

Ik verduidelijk: een inventaris geeft - onder de naam van de overdragende instantie of persoon - een gedetailleerde beschrijving van een archiefbestand zoals het als geheel bij onze dienst is binnengekomen en in de rekken staat opgesteld. Het is het herkomstbeginsel dat hier primeert. Nu denkt men in termen van zelfstandige Archiefvormers, wier archief door omstandigheden in andere bestanden kan terechtgekomen zijn en mee aan het Rijksarchief overgedragen. Titels van inventarissen kunnen aangepast worden, maar de versnippering kan niet ongedaan gemaakt worden. Toch gaat het ons juist om die Archiefvormers. Die moeten beter herkenbaar zijn! Hun

archief of wat ervan overgebleven is moet een lezer kunnen “overzien” in een gids die het sluitstuk is in de piramide van toegangen.

Vanwaar die chaos of vermenging? Ik geef enkele voorbeelden: meer dan eens blijkt dat in bijv. een bepaald gemeentearchief een flink deel van een ander gemeentearchief verscholen zit. Eenvoudig omdat dezelfde gemeentesecretaris ooit zijn taak in beide uitoefende en het archief tijdens zijn ambtsduur op één plaats verzamelde. Waar het bleef zitten.

In een gemeentearchief vindt men vaak ook delen van het archief van het bureel van weldadigheid en van de kerkfabriek terug. In het eerste geval is een verklaring dat het bureel zijn kantoor hield ook in het gemeentehuis.

Het archief van het Brugse Vrije is voor een flink deel niet het archief van het Vrije, maar bevat bijv. archief van parochies, heerlijkheden, polders en wateringens enz. uit het Vrije, waarmee het vermengd geraakte. Toppunt was dat archivaris Vanden Bussche in 1884 zeer goed wist dat deze archieven er niet in thuis hoorden, maar hij nam ze toch op. In een andere reeks van het Vrije stopte Vanden Bussche dan weer losse bescheiden van kapellen, kapittels, broederschappen, polders en wateringens, omdat (sic!) “ze door hun aard niet in de vorige reeksen van het Vrije konden ondergebracht worden”. Zo’n visie bederft natuurlijk de stiel. Het werd dus een allegaartje, maar daarom niet minder interessant.

En nog iets... Van in de 19de eeuw, in feite van bij het begin van de inventarisatiewerkzaamheden omstreeks 1830, sleept het Rijksarchief te Brugge een vervelende erfenis mee inzake ordening en inventarisatieprincipes. De richtlijnen van Algemeen Rijksarchivaris Gachard uit 1851 inzake herkomsteerbiediging lapt men hier aan zijn laars. Er werd lustig en ijverig geïnventariseerd... dat wel. Het kon geen kwaad want er was grote vraag naar de publicatie van zogenaamde “monuments historiques”, m.a.w. belangrijke historische teksten en oorkonden met spectaculaire informatie. Het was de tijd van het Romantisme en van de “nationale (Belgische) geschiedenis” die bronnen nodig had. Archieven werden uiteengerukt, de oorkonden op perkament gingen een eigen leven leiden, registers waren gemakkelijk herkenbaar en inventariseerbaar en werden ook in afzonderlijke reeksen gestopt, de rest werd aan de opvolgers overgelaten. Brugge werd de kampioen van bestanden of beter van verzamelingen met

exotische namen: “oorkonden met blauw nummer”, “mélanges généraux”, “afgeschafte kloosters”, “cumulus ecclesiasticus”, “découvertes”, een “verzameling d’Hoop”, een “verzameling Sanders”, een “oud kerkarchief”, ja tot in de jaren 1940 een “nieuw kerkarchief” (met even oud kerkarchief erin), en zoals overal elders een rijke verzameling “Aanwinsten”. Men kan en zal dus archief van de Sint-Andriesabdij terugvinden in documenten uit de geciteerde reeksen ... maar niet in een afzonderlijk “archief van de abdij van Sint-Andries”. Gedane zaken nemen geen keer. Toch is het spijtig dat we in 2002 nog altijd puin moeten ruimen.

En toen kwam het Archievenoverzicht.

Materieel kunnen we de klok niet meer terugdraaien door het vermeend archief van elke archiefvormer links en rechts uit te zoeken en opnieuw bijeen te brengen. Het Archievenoverzicht biedt wel een uitkomst, althans op papier of op computerscherm. Het werd een topprioriteit om de Rijksarchieven te ontsluiten door o.a. in elke bewaarplaats een personeelslid met een Archievenoverzicht van zijn instelling te belasten. Collega’s Herman Coppens en Bernard Desmaele brainstormden een database in elkaar op basis van Wordperfect en Dataperfect. Te velde, o.a. te Brugge, werd het een jarenlange speurtocht in de inventarissen en vaak in de rekken zelf naar soms vergeten archiefvormers.

Het principe van een Archievenoverzicht is eenvoudig: uitgaand van de naam van een archiefvormer worden alle min of meer belangrijke archiefblokken en blokjes met hun plaats in het rek, inhoudsbeschrijving en overeenstemmende inventarissen aan die naam gelinkt. Het programma laat bovendien toe dat door het intoetsen van enkele zoekfuncties een heuse publicatie door de computer in enkele minuten wordt gegenereerd. Ik stel het mooi voor maar ik bespaar de verwensingen en de geprevelde krachtwoorden wanneer na al die inspanningen soms een gammele tekst op papier kwam. Maar ja... een pc maakt nooit fouten (zegt men) ... die voer je zelf in .. en zoek het dan maar uit.

In tegenstelling tot het Overzicht van de Fondsen en Verzamelingen van 1974 waarin het Rijksarchief te Brugge 40 blzn. toegewezen kreeg zal het huidige werk er ruim 1600 tellen. Het bestrijkt 3/4 van de hui-

dige provincie West-Vlaanderen, nl. de gerechtelijke arrondissementen Brugge, Ieper en Veurne. Het arrondissement Kortrijk wordt aan de plaatselijke collega overgelaten. Ons oudste als origineel bewaarde stuk is een kopie uit de 10de eeuw van een oorkonde voor de priorij van Sint-Bertijns te Poperinge uit het jaar 745.

De omvang van de op het Rijksarchief te Brugge bewaarde bescheiden - ongeveer 6000 strekkende meter - en het grote aantal geïdentificeerde archiefvormers dwongen tot een opsplitsing van de publicatie. Hierbij volgt een overzicht van de categorieën die in elk deel aan bod komen volgens een hiërarchisch schema.

Het eerste deel behandelt het archief van de 'Overheidsinstellingen tot 1795', d.w.z. de kasselrijen Brugge, Veurne, en de zogenaamde Generaliteit van de Acht Parochies (tussen Veurne en Ieper). Het archief van de kasselrij Ieper werd in bewaring gegeven bij het stadsarchief te Ieper en werd niet exhaustief behandeld. Verder zijn er 165 heerlijkheden en leenhoven, 111 'parochies', 57 schepenbanken, 158 armendissen, 85 ambachten vooral uit Brugge en Nieuwpoort, maar ook enkele uit Damme, Veurne (bakkers) en de barbiers en lantaarnmakers uit Sluis, 17 schuttersgilden van Sint-Sebastiaan, en enkele hospitalen en godshuizen. Eindtermijn is 1 oktober 1795 toen die instellingen bij de inlijving van de Zuidelijke Nederlanden bij Frankrijk opgeheven werden en plaats maakten voor nieuwe bestuurlijke en gerechtelijke organen (departementen, gemeenten, rechtbanken, burelen van weldadigheid).

Het tweede deel behandelt de 'Overheidsinstellingen vanaf 1795', met eerst het archief van enkele buitendiensten van nationale en gemeenschapsministeries (Waterschoutsambt Oostende, Zeewezen Kust), provinciale instellingen zoals het Leiedepartement (1795-1815), de voorloper of rechtsvoorganger van de provincie West-Vlaanderen waarvan we het archief bewaren van 1815 tot 1875. De lagere bestuursniveaus betreffen de gemeenten, de burelen van weldadigheid tot 1925, opgevolgd door de commissies van openbare onderstand, en de polders en wateringen die geheel de kustvlakte van de provincie omvatten.

Het derde deel omvat de uitgebreide collectie notariële minuten waarvan de oudste teruggaan tot 1591. De jongste zijn 50 jaar oud, gevolg van een aangepast artikel inzake archiefbewaring in de nieuwe wet op het notariaat.

Het vierde en zeer belangrijk deel zal het archief behandelen van privaatrechtelijke instellingen, van families, personen, en tenslotte een doorlichting van onze verzamelingen. Die privaatrechtelijke instellingen omvatten bisdomarchief van vóór 1801, alle abdijen, kloosters, kapittels en broederschappen die door de Fransen in 1797 werden opgeheven, evenals archief van een groot aantal parochiale kerkfabrieken sinds hun ontstaan in de Middeleeuwen.

Misschien toch even verantwoord dat het derde deel inzake het Notariaat eerst verscheen. Het was een goede kennismaking met de werkeisen van de database als programma, kortom een soort opwarming.

Welke diepgang aan informatie biedt elke notitie betreffende een archiefvormer? Belangrijk vooral is de beschrijving van de 'archiefblok(ken)' d.w.z. één of meerdere archiefbestanddelen van de betrokken archiefvormer zoals ze materieel waar ook in het archiefmagazijn opgesteld staan. Van elk archiefblok verneemt de lezer de uiterste data, of het al dan niet een onderdeel is van een ander bestand, het aantal archiefnummers en hun totale omvang in strekkende meter, een summiere inhoudsopgave, en de vermelding van in dit bestand aanwezige bescheiden van andere archiefvormers die al dan niet elders in het archievenoverzicht op hun geëigende plaats behandeld worden. De beschrijving van elk archiefblok wordt afgesloten met de verwijzing naar de beschikbare toegang in de leeszaal.

Het inhoudsveld vermeldt de voornaamste reeksen bescheiden, hun uiterste data en het aantal archiefnummers. Ook belangrijke individuele stukken zoals cartularia, renteboeken, registers van wettelijke passeringen e.d. werden opgenomen. Het betreft dus een zo ruim mogelijke selectie van bescheiden die de inhoud en het belang van het archiefbestand wil duidelijk maken. Men moet echter wel beseffen dat een Archievenoverzicht geen echte inventaris is waarin alle individuele archiefstukken beschreven worden. Zie het meer als een smaakmaker.

We wijzen er tenslotte nog op dat archieven van een aantal archiefvormers uit het ambtsgebied van het Rijksarchief te Brugge op het Rijksarchief te Beveren(-Waas) bewaard worden. Het betreft archief van rechtbanken met inbegrip van de parochieregisters en de registers van de Burgerlijke Stand, archief van buitendiensten van ministeries zoals het ministerie van financiën, archief van arrondissementscommissariaten en van bedrijven.

Elk Archievenoverzicht wordt zo snel mogelijk na publicatie ook digitaal ter beschikking gesteld van alle belangstellenden. Dat van het Rijksarchief te Brugge vindt men nu ook op <http://arch.arch.be>, de koepelwebstek van het Algemeen Rijksarchief¹.

Maurice Vandermaesen

De Provincie West-Vlaanderen haalt de archieven van de OCMW's uit de vergeethoek. - In de reeks *De Provincie West-Vlaanderen en de archivistiek* is als derde deeltje "Uit de vergeethoek. Archiefbeheer en archiefzorg bij de West-Vlaamse openbare centra voor maatschappelijk welzijn (OCMW's)" verschenen. Net zoals de eerder gepubliceerde brochures over de gemeentearchieven en over de archieven van de polders en de wateringen, worden opnieuw de archiefaanpak en de archiefbewaring bij een lokaal bestuursniveau voorgesteld. De gepubliceerde gegevens zijn de neerslag van een enquête waarin gepeild werd naar de toestand van het archief. Het uitgevoerde onderzoek moet leiden tot een provinciaal archiefbeleid op maat van de lokale besturen, dat duurzame oplossingen voor de archiveringsproblemen in West-Vlaanderen aanreikt.

Het verwerken van de enquêtegegevens en de publicatie zijn het werk van de provinciale Archiefdienst. In het boekje zijn de 64 West-Vlaamse OCMW's alfabetisch gerangschikt. Naast de naam van de archiefverantwoordelijke binnen elk OCMW, vindt men er informatie over de ouderdom van de archieven, over de belangrijke bewaarde archiefreeksen, over de bewaar- en raadplegingsvoorwaarden, over de ordenings- en inventariseringsmethode, enz. De brochure sluit af met een overzicht van de belangrijkste wetgeving inzake OCMW-archief, een literatuurlijst en een lijst met nuttige adressen.

De nieuwe publicatie is niet alleen bedoeld voor beleidsverantwoordelijken binnen de openbare besturen en voor archivariissen, maar zij wil tevens een praktisch werkinstrument zijn voor de archief-

1 Op 21 oktober 2002 werd op het Rijksarchief te Brugge een nieuw deel van het Archievenoverzicht van deze instelling voorgesteld. Dit gebeurde door dr. Maurice Vandermaesen, werkleider-geaggregeerde en auteur van het werk. De hier bovenstaande tekst is een herwerking van zijn spreekbeurt.

gebruikers. OCMW-archieven bevatten immers eersterangsinformatie voor de sociale geschiedenis, voor de geschiedenis van de geneeskunde of voor de geschiedenis van de gezondheidszorg in de 19de en 20ste eeuw.

Voor meer inlichtingen over de brochure of voor bestelling kan men zich wenden tot de Provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen, Koning Leopold III-laan 41, 8200 Sint-Andries (tel. 050/34 62 77, fax 050/34 90 79, e-mail archiefdienst@west-vlaanderen.be) of tot het Provinciaal Informatiecentrum, Jan Van Eyckplein, 2, 8000 Brugge (tel. 050/40 74 74, fax 050/40 74 75, e-mail provincie@west-vlaanderen.be). De brochure omvat 107 blz. en de kostprijs bedraagt 3 euro (4,50 euro met verzendingskosten inbegrepen).

Johan Vannieuwenhuysse

1302 - 2002.- Het «Genootschap voor Geschiedenis te Brugge» heeft zich in het Guldensporenjaar niet onbetuigd gelaten. Het herdenkingsjaar werd reeds geopend op de jaarvergadering van 22 december 2001 met de lezing van dr. J. Mertens «De Guldensporenslag. Wahrheit und Dichtung» en afgesloten op de jaarvergadering van 25 januari 2003 met het verschijnen van het Guldensporennummer van deze *Handelingen*. Dr. N. Maddens publiceerde met de «Inflatie van Guldensporenboeken» (in *De Leiegouw*, 44, 2002, blz. 171-195) een lezenswaardig overzicht van de recente literatuur over de Kortrijkse veldslag; een minder diepgaand overzicht vindt men bij T. Verschaffel: «2002's voetnoten bij 1302», in *Ons Erfdeel*, 46 (2003), blz. 125-130.

Minder bekend, maar o.i. toch belangrijk zijn drie bijdragen die prof. dr. J. F. Verbruggen in 2002 liet verschijnen in het driemaandelijks tijdschrift van het Genootschap voor Geschied- en Oudheidkunde te Vilvoorde. In afl. 3 van de 8ste jg. (2002) staat op blz. 2-15: «Een Brabander, Lodewijk van Veltem, schreef het uitvoerigste verhaal van de Guldensporenslag». Na een overzicht van de slag aan de hand van het verhaal van Van Velthem, geeft de auteur verscheidene voorbeelden van verkeerde vertalingen en historische vergissingen in de uitgave en vertaling van Van Velthems verhaal door L. Jongen en M. Piters (Leuven, 2002; cfr. ook de recensie in deze

Handelingen, 139, 2002, blz. 309-311). Het zijn opmerkingen waar men in een eventuele tweede uitgave rekening zal moeten mee houden. In hetzelfde tijdschrift, afl. 4 van jg. 2002, schreef Verbruggen nog twee bijdragen: «Het nationaal gevoel in het graafschap Vlaanderen voor en na 1302» (blz. 3-12) en «De staatsrechterlijke prehistorie van de Guldensporenslag» (blz. 12-21). In het laatste artikel neemt hij vooral de studie van prof. dr. D. van den Auweele «11 juli 1302. De staatsrechterlijke prehistorie van de Guldensporenslag» (in *Omtrent 1302*, Leuven, 2002, blz. 13-36) zwaar op de korrel.

PLAATSELIJKE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Jaarvergadering 2002. - De ongeveer met één maand verlate jaarvergadering 2002 vond plaats op 25 januari 2003 in het Brugse Stadsarchief. De lezing van Stijn Bossuyt «Everelmus en de Brugse Eekhoutabdij» - ingeleid door prof. P. Trio - werd met veel aandacht beluisterd en gaf aanleiding tot het stellen van enkele kritische vragen. Daarop wordt hier nu niet verder ingegaan omdat de studie in deze *Handelingen* zal worden uitgegeven.

Twee publicaties zagen die dag het licht. M. Vandermaesen stelde als «curator» het Guldensporennummer van de *Handelingen* voor, waarin zeven bijdragen en zes boekbesprekingen betrekking hebben op 1302. De tweede publicatie, «Metrologisch Vademecum voor Vlaanderen», is van de hand van de bestuursleden dr. J. Mertens en dr. P. Vandewalle. De eerste auteur schreef de Inleiding over het gebruik van de maten en gewichten tijdens het Ancien Régime en de invoering van het metrick stelsel; de tweede auteur stelde de omzettingstabellen op. Dit Vademecum zal ongetwijfeld veel diensten bewijzen aan de historici.

Daarna volgde een verkoop van eigen publicaties aan sterk verminderde prijzen, wat o.m. aan nieuwe leden de gelegenheid gaf hun verzameling aan te vullen.

Groeningemuseum heringericht. - Het in 1929-1930 o.l.v. architect Joseph Viérin gebouwde Groeningemuseum heeft in de loop van zijn bestaan reeds talrijke aanpassingen en ingrepen doorstaan. In 2002-2003 hebben de museumdirectie en het architecten-

bureau 51N4E uit Brussel het oorspronkelijke concept van het gebouw grotendeels hersteld, met uitzondering van de zg. bogengalerij die een ingrijpende verbouwing onderging. Na de herinrichting kijkt men met bewondering naar het gebouw om de moderne en nog altijd bruikbare visie die de architect zijn geesteskind heeft meegegeven. De vernieuwing van het museum is een heldere en verfrissende ingreep die op sommige tijdvakken en stijlen een verrassende kijk geeft, bijv. de indrukwekkende zaal van de Brugse neoclassicistische schilders Suvée, Ducq, Odevaere, Kinsoen, De Cock.

Het museum heeft zich decennia lang aangepast aan de mode en de eisen van de tijd, aan de opvattingen van de conservatoren L. Reckelbus, A. Janssens de Bisthoven, V. Vermeersch, D. De Vos. Soms zaten daar merkwaardige ideeën tussen, bijv. toen men in 1966 de «Madonna met kanunnik van der Paele» ophing tegen een nieuwe muur van Balegemse natuursteen omdat men ten onrechte dacht dat het schilderij in de Sint-Donaaskerk tegen een onbepleisterde natuurstenen wand had gehangen. Maar doorheen alle veranderingen bleef de hoofdbekommernis: Groeninge was een schatkamer van de Vlaamse Primitieven waarvan men topwerken kon bewonderen in de kleine zalen van de «bogengalerij» die a.h.w. de intieme sfeer weergaven van een kapel of van een huiskamer waar de meeste schilderijen eertijds pronkten. Deze «schrijven» met hun vereerde kunstwerken beantwoordden aan een tijdsgeest waarin de «mystieke Memling» bleef naleven. Nu denkt men realistisch en nuchter over deze schilders en mystificatie is uit den boze. Geen voorkeursbehandeling meer; de Vlaamse Primitieven zijn hun bevoorrechte positie kwijt. Hun schilderijen zijn nu samengebracht in anderhalve zaal waar ze elkaar moeten (leren) verdragen en proberen stand te houden in een lichtrijke witte omgeving. Het wordt wel even wennen. De toekomst zal uitwijzen of deze reorganisatie een meerwaarde voor de schilderijen betekent.

Tegen de veel gehoorde mening in, vinden we de nieuwe opstelling van twee drielijken van Hans Memling en Gerard David niet storend, integendeel. Met de achterzijde naar elkaar gericht, staan ze op een tafel, als een retabel op een altaartafel, zodat de bezoeker ook eens de volledige achterkant van een triptiek kan zien. Bij het schilderij van de Meester van de Ursula-legende missen we dan wel de achterzijde met de grisaille-figures; een plaatsing loodrecht op de muur

- met gezicht op de voor- en achterzijde - zou dit euvel kunnen verhelpen.

In het bulletin van de Brugse musea staat te lezen dat de kwaliteit van het kunstwerk het enige criterium was om een werk in de vaste opstelling op te nemen. Dat is een betwistbaar standpunt en ook niet altijd consequent toegepast. Over kwaliteit verschillen ook specialisten wel eens van mening: wat voor de ene een kwaliteitsvol origineel werk is, is voor de andere een eigentijdse of latere kopie. Een schilderij kan ook cultureel-historisch van groot belang zijn en de moeite van tentoonstellen meer dan waard. Enkele belangrijke 15de en 16de-eeuwse kopieën van grote Vlaamse Primitieven komen hiervoor in aanmerking, bijv. het eind-15de-eeuwse portret van hertog Filips de Goede (naar Rogier van der Weyden) of de opmerkelijke kopie (ca. 1600) van het Christushoofd van Jan van Eyck uit 1440. Ook niet meer te zien is een schilderij uit het einde van de 15de eeuw naar een verloren werk van Hans Memling, nl. de Kruisafneming, met de H. Andreas op de achterkant (bruikleen uit de kerk van Reningelst). En over kwaliteit gesproken: we missen de stadsgezichten van J.-B. van Meunincxhove en P. Ledoux met hun gebouwen uit de bloeitijd van Brugge. Zij zijn onze Saenredam en onze Canaletto.

I.v.m. het zg. Publieksarchief willen we er terloops op wijzen dat men ook in de tijd van dr. A. Janssens de Bisthoven bekommerd was om werken uit de reserve aan de museumbezoekers te tonen; een tijdlang was er zelfs een zaal ingericht met een «depot-opstelling» van schilderijen die dicht bijeen naast en boven elkaar hingen. Misschien is dit toch een betere oplossing dan het nieuwe verschuifbare traliwerk, een Spielerei waarvan we het nut niet goed inzien.

De eeuw van Titiaan. - Samen met de heropening van het vernieuwde Groeningemuseum had in het Arentshuis een tentoonstelling plaats van Venetiaanse prenten en tekeningen uit de Renaissance, eerder te zien in het Bonnefantenmuseum te Maastricht. Bijzonder belangrijk voor de kunstgeschiedenis in de Nederlanden is de Venetiaanse schilder Jacopo de' Barbari, die vanaf 1510 aan het hof van Margareta van Oostenrijk te Mechelen werkte en via zijn werken een groot aandeel had in de opkomst van de Renaissance-stijl in onze gewesten. Hij maakte ook het ontwerp voor de anonieme vogelvluchtkaart van Venetië (1510), een grote houtsnede die men zou

kunnen vergelijken met het jongere stadsplan van Marcus Gerards (1562) dat eveneens naar de zee en de handel verwijst. Bij de tentoonstelling hoort een kunstvolle catalogus, samengesteld door Gert Jan van der Sman

Obituarium Sint-Trudoabdij. - De eeuwenoude Sint-Trudoabdij sloot in 1952 aan bij de Orde van het H. Graf en verliet twee jaar later haar Brugse vestiging om te verhuizen naar het grafelijk kasteel van Male. Bij de middeleeuwse kasteeltoren en de aanpalende zuid-oostvleugel werd een nieuwe abdij gebouwd en kwam het kloosterleven tot nieuwe bloei.

In de abdij wordt een obituarium bewaard dat - begonnen in de 15de eeuw - loopt tot in 1688. In dat laatste jaar schreef zuster Isabella Spanoghe het obituarium over, dat dan verder tot aan de opheffing van de abdij in 1796 werd voortgezet. In 1954 begon zuster Paulus Huismans aan een nieuw obituarium met overname van de bekende oude gegevens en - voor de periode sinds 1796 - met vermelding van feiten uit de kronieken.

In deze obituaria worden op de sterfdag de namen opgetekend van de zusters en andere leden van de abdijsamenleving, van rectoren en biechtvaders, alsook van sommige weldoeners. Op de verjaardag van hun overlijden worden hun namen in de liturgische dienst voorgelezen. «We doen dit uit dankbaarheid voor allen die ons zijn voorgegaan» schrijven de twee auteurs die per kalenderdag alle namen uit de obituaria hebben samengebracht in het boek «Het obituarium van de Sint-Trudoabdij te Odegem, te Brugge en te Male. 1149-2002». (251 blz., € 13). De historicae zijn de zusters Paulus Huismans en Kristina Van Wonterghem, beide oud-abdissen. Ze hebben zich echter niet vergenoegd met de ongeveer 1000 namen over te schrijven, maar ze hebben deze gegevens aangevuld met allerlei bijzonderheden uit andere historische bronnen (kronieken, registers, rekeningen, oorkonden) waardoor de vermelde personen beter in hun tijd en in hun leefmilieu worden gesitueerd en de lezer zo heelwat over het kloosterleven te weten komt.

Als bijlage volgt o.m. nog een lijst van de abdissen, rectoren en biechtvaders, alsmede een alfabetische lijst van de personen uit de obituaria.

De beide zusters zullen het een oude vriend des huizes niet kwa-

lijk nemen als hij hun uitgave *monnikenwerk* noemt. Tenslotte is hun abdij toch begonnen als dubbelklooster, tot de vrouwelijke leden in 1149 alleen zijn gaan wonen te Odegem en hun broeders van de Eekhoutte in Brugge verweesd achterlieten.

Luc Devliegheer

Een uitzonderlijke ontdekking: een fries van een romaanse doopvont in de St.-Salvatorskathedraal te Brugge? - Tijdens de renovatiewerken aan de schatkamer van de St.-Salvatorskathedraal te Brugge werd bij het aanleggen van leidingen onder de oude bepleistering een fries in Doornikse kalksteen blootgelegd (afb. 1)¹.

Afb. 1

Tekening van een fries van een Doornikse romaanse doopvont (midden 12de eeuw) in de St.-Salvatorskathedraal te Brugge.

De steen werd als recuperatiemateriaal gebruikt bij de bouw van een gotische steunbeer tegen de zuidbeuk van de kerk². De schatkamer is feitelijk het kapittelgebouw dat in 1912 opgetrokken werd tegen de buitenmuur van de zuidbeuk; een deel van de steunberen zit dus ingewerkt in het kapittelgebouw dat nu als museum fungeert. De steen meet L. 107 cm, H. 23 cm. De gebeeldhouwde fries geeft de indruk deel uit te maken van de vierkante kuip van een romaanse Doornikse doopvont. Bij de ontdekking was men hiervan niet bewust en grepen spijtig genoeg geen sonderingen plaats in de steunbeer om

- 1 B. KERVYN, De schatkamer van de Sint-Salvatorskathedraal, in *Brugge die Scone*, 24 (2003), p. 4 – 5. Wij danken de heer B. Kervyn voor de gegevens die hij ons verstrekte omtrent de ontdekking en hulp bij de vervaardiging van de tekening.
- 2 De zuidelijke zijbeuk (met de steunberen) werd, na de brand uit 1358, gebouwd tijdens de 2de helft van de 14de eeuw. L. DEVLIEGHER, De Sint-Salvatorskathedraal te Brugge. Geschiedenis en architectuur, p. 18-19 (*Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen*, 7, Tielt-Bussum, 1981).

na te gaan hoeveel van de oorspronkelijke kuip bewaard bleef. Nu valt slechts één kant van de vierkante kuip te zien en het blijft een prangende vraag indien deze hypothese juist is, hoeveel van de originele kuip in het metselwerk verscholen zit en in welke staat het beeldhouwwerk van de andere zijden zich bevindt. De nu zichtbare fries is in een vrij slechte staat van bewaring, het laagrelief is deels verminkt en afgeschilferd. Het is duidelijk dat deze partij gedurende eeuwen aan verwerking is blootgesteld geweest. Doornik was gedurende eeuwen het belangrijkste centrum van steenbewerking uit onze gewesten met een exploitatie die teruggaat tot de tijd van de Romeinen³. Tijdens de 12de eeuw was het niet enkel een belangrijk productie- en uitvoercentrum van grafzerken maar ook van doopvonten⁴. De meeste Doornikse doopvonten schijnen tot een korte productieperiode te behoren, te weten tussen 1145 en 1170. In het totaal zijn er 67, nu 68, romaanse Doornikse doopvonten in hun geheel of als fragment bekend⁵. De helft hiervan werd in België aangetroffen, waarvan een twaalftal in Wallonië. In West-Vlaanderen is de doopvont van Zedelgem met de afbeelding van de legende van St.-Niklaas het best gekend⁶. Te Lichtervelde bevindt zich eveneens een vrij gave Doornikse doopvontkuip die versierd is met draakmotieven (afb. 2)⁷.

Een uitzonderlijk goed bewaarde reeks romaanse Doornikse doopvonten bevindt zich in Engeland⁸. De zichtbare fries van het exemplaar in de St.-Salvatorskerk toont drie gevleugelde monsterwezens voorzien van lange nekken. De koppen zijn spijtig genoeg verd-

-
- 3 L. NYS, La pierre de Tournai: son exploitation et son usage aux XIIIème, XIVème et XVème siècles (*Tournai: Art et Histoire*, 8), Doornik - Louvain la Neuve, 1993.
 - 4 J. CL. GHISLAIN, Les fragments de fonts baptismaux romans découverts à Merksem-lez-Anvers, in *Bulletin van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis*, 52 (1980 - 1981), p. 72.
 - 5 J. CL. GHISLAIN & J. DEVESELEER, Soignies: sauvetage de fonts baptismaux romans à la collégiale Saint-Vincent, in *Chronique de l'archéologie wallonne*, 4 - 5 (1996 - 1997), p. 41. Met dank aan J. Cl. Ghislain voor deze mededeling.
 - 6 FR. TH. RONSE, Les fonts baptismaux de Zedelghem et les fonts romans tournaisiens du XIIe siècle, Brugge, 1929; E. JACQUEMYN, De Doornikse doopvont in de Sint-Laurentiuskerk te Zedelgem, in *Zedelgem 900 jaar*, Zedelgem, 1989; E. J. SOIL DE MORIAMÉ, Fonts baptismaux d'art tournaisien en Flandre, in *Annales de la Société d'Émulation de Bruges*, 69 (1926), p. 90 - 100.
 - 7 L. DEVLIEGHER, Beeld van het kunstbezit (*Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen*), 1, Tielt, 1965, p. 88, afb. 143.
 - 8 C. H. EDEN, Black Tournai fonts in England, Londen, 1909.

Afb. 2 Doopvont te Lichtervelde.

wenen maar de omtrek laat vermoeden dat het gebekte roofvogelkoppen betrof. Op later graveerwerk, grafzerken en koperen grafplaten komen gelijkaardige monsterwezens eveneens voor, zoals op een gegraveerde steen van ca. 1200 in de kathedraal van Doornik⁹. De

9 Over dit stuk, feitelijk in Marquisesteen, zie A. DUFOUR, Communication au sujet de la découverte de dalles gravées en calcaire oolitique du Boulonnais (pierre de Marquise) ayant fait partie de l'ancien parement du chœur de la cathédrale de Tournai, in *Annales de la Société Historique et Archéologique de Tournai*, 19 (1934), p. 257 – 260 met afb.

Brugse fries kan min of meer vergeleken worden met het fragment uit Hove, alsook met de friezen van de doopvont van Lincoln. Het beeldhouwwerk van de Brugse fries is kwalitatief van hoog niveau daar de dierfiguren meer in reliëf zijn uitgewerkt dan de aangehaalde voorbeelden, wat wijst op een vrij vroege datering. De Brugse doopvont dateert waarschijnlijk van ca. 1150. Het zichtbaar gedeelte laat vermoeden dat de vierkante kuip op een zware centrale ronde middenzuil rustte, waarschijnlijk geflankeerd door een aantal zijzuiltjes zoals meer voorkomt bij zulke monumenten. De afbeelding van monsterwezens op Doornikse doopvonten is vrij gebruikelijk. Deze hybride wezens stellen de machten van het kwaad voor, dus de duivel, die de ziel van de gedoopten belaagt. Zo komen monsterwezens voor te Zedelgem (leeuwen, draak), te Lichtervelde (geveugelde draken), Lincoln (verschillende monsters), Hove (leeuwen), etc. Romaanse doopvonten werden wel vaker als bouw materiaal gebruikt. Zo werden onlangs de fragmenten van een prachtige Doornikse kuip uit de gevel van de St.-Vincentius collegialekerk te Zinnik gelicht¹⁰. Het betrof een vrij spectaculaire recuperatie daar de kuipfragmenten op hoge hoogte (12m) in het parement van de westgevel van de toren van de kerk waren ingewerkt. Gezien de zeldzaamheid van romaanse Doornikse doopvonten werd de afdeling van het Kunstpatrimonium van de Waalse regio bereid gevonden een belangrijk budget uit te trekken voor het lichten en de restauratie van deze kuip. De herstelde kuip zal binnenkort als één van de pronkstukken van de St.-Vincentiuscollegiale te bezichtigen zijn. De romaanse kuip uit Brugge, indien bevestigd, verdient zeker eveneens gelicht te worden; sonderingen in de steunbeer zullen waarschijnlijk aantonen dat de zijwanden in de muur vescholen zitten en deze zullen zich waarschijnlijk in betere staat bevinden dan het nu zichtbare gedeelte dat eeuwen lang aan verweering is blootgesteld geweest. Ook mag men verwachten dat het bovenblad, zoals gebruikelijk bij Doornikse doopvonten, ook van versieringen is voorzien zoals bladwerk, monsterwezens, etc. Dit kunstwerk in al zijn glorie hersteld zou zeker een belangrijke aanwinst voor ons kunstpatrimonium betekenen.

Ronald Van Belle

10 J. CL. GHISLAIN & J. DEVESELEER, a.w., p. 41 – 42.

De Brugse Sint-Donaaskerk heropbouwen? - Het artikel «Moeten we de Sint-Donaaskathedraal heropbouwen?» (in *Brugge die Scone*, 23, 2002, blz. 54-55) van ons bestuurslid Andries Van den Abeele, voorzitter van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, is op gemengde gevoelens onthaald geworden. Aansluitend op deze bijdrage, reageerden we met «De Sint-Donaaskathedraal heropbouwen?» (*ibid.*, blz. 55-57). Ons besluit luidde o.m. «De goed bewaarde kerkfunderingen kunnen in een moderne glazen constructie het plein goed afsluiten. Ons land heeft bekende tuinarchitecten die het Romaanse kloosterpand naast de kerk met een hedendaagse tuinaanleg tot nieuw leven kunnen wekken».

Men kan echter ook enkel de 10de-eeuwse grafelijke centraalbouw - de beste, verkleinde kopie van de beroemde Dom van Aken - als uitgangspunt nemen en met *hedendaags materiaal* lage gedeelten van muren en pijlers van deze kerk heropbouwen, maar met weglating van alles waarover geen zekerheid bestaat: bogen van de oktagoon, vensters, bovengalerij (tribune). Het zou een grote moderne openluchtsculptuur worden die in een eigentijdse stijl de Burg op de noordkant toch zou afsluiten en terzelfdertijd op ludieke wijze ook een band tussen het heden en het verleden zou leggen, wat men niet kan zeggen van het «bouwsel» dat men er in 2002 zonder enig historisch inzicht heeft neergepoot.

Luc Devliegher

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

Correspondentieadres : Bossuytlaan 59, 8310 Brugge

Redactieadres : Doornhut 28, 8310 Brugge

Postrekening : 000-0107939-75 Genootschap voor Geschiedenis, Brugge.

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van :

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale : I (1839) - IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : V (1843) - LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : LV (1905) - LXXVI (1933).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. / Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen : LXXVII (1934) - CXV (1978).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, o.m. in een reeks «Vlaamse Historische Studies». Hierin worden teksten van hoog wetenschappelijk gehalte, over onderwerpen die een brede belangstelling wekken, voorgesteld in een eigentijdse stijl en vorm.

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks € 18. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20% op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die voor zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

BESTUUR :

L. Devliegheer (voorzitter), L. Valcke (secretaris), M. Ryckaert (adjunct-secretaris), L. Monbaliu (penningmeester), L. Vandamme (redactiesecretaris), M. Cloet, I. De Jaegere, B. Janssens de Bisthoven, D. Marechal, G. Maréchal, J. Mertens, J. Monballyu, O. Mus, M. Nuyttens, K. Priem, P. Trio, A. Van den Abele, C. Vandenbroeke, M. Vandermaesen, A. Vandewalle, P. Vandewalle, R. Van Eenoo en J. Vannieuwenhuysse.